

İraq-türkman dilinin qrammatikası

(Azərbaycan dili əsasında)

Bakı - 2025

Sifarişçi: **Avrasiya Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası**

Tərəfdaş: **Bağdad Fəlsəfə Akademiyası**

*Layihənin
rəhbəri:* **Elçin Əsgərov**
*Avrasiya Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası
İdarə Heyətinin sədri*

*Layihənin
koordinаторları:* **Natiq Rəhimov (Azərbaycan)**
Rza Əlioğlu (İraq)

Aparıcı müəllif: **Elnur Mustafayev (Azərbaycan)**
*fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA-nın akad. Z.M.Bünyadov ad.
Şərqlşünaslıq İnstitutunun şöbə müdiri*

Köməkçi müəllif: **Mahmud Xəlil Çayırılı (İraq)**
*professor
Bağdad Universiteti, Hüquq kolleci,
Beynəlxalq hüquq kafedrasının müdiri*

*Elmi redaktor və
ön sözün müəllifi:* **Gövhər Baxşəliyeva**
*akademik, AMEA-nın vitse-prezidenti
Z.M.Bünyadov ad. Şərqlşünaslıq İnstitutunun
direktoru*

Elmi məsləhətçi: **Rza Çolaqoğlu (İraq)**
şair, tədqiqatçı, tərcüməçi

Rəyçilər: **Sabah Kərküklü (İraq)**
*t.e.d., "Türkman mədəniyyəti" jurnalının
baş redaktoru*
Ruhəngiz Cümşüdlü (Azərbaycan)
fil.ü.f.d., dos.

*AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun
Elmi Şurasının 23 iyun 2025-ci il tarixli iclasının qərarı ilə
(protokol № 5) çapa məsləhət görülmüşdür.*

Kitabda İraq-türkman dilinin quruluşu, daxili sistemi və linqvistik nəzəri məsələləri tədqiq edilmişdir. Əsərdə Azərbaycan dili əsasında İraq-türkman dilinin fonetika, morfolojiya, sintaksis kimi əsas qrammatik mövzuları müqayisəli şəkildə araşdırılmış və dilin digər qatları ilə bağlı məsələləri geniş şəkildə şərh edilmişdir. Belə ki, burada İraq-türkman dilinin əlifbası, saitlər və samitlər sistemi, əsas və köməkçi nitq hissələri, əsas cümlə üzvləri və cümlə quruluşları böyük ölçüdə nümunələr gətirilməklə geniş təhlilə cəlb olunmuşdur.

Əsərin sonunda İraq türkmanlarına aid atalar sözləri, həmçinin İraq-türkman ləhcəsinin Azərbaycan dili ilə müştərək və fərqli izahlı leksik lüğət tərkibi də təqdim edilmişdir.

Bu kitabdan ali məktəb tələbələri, müəllimlər, doktorantlar, dilçilik sahəsi üzrə ixtisaslaşmış elmi işçilər, eləcə də geniş oxucu kütləsi istifadə edə bilər.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	5
Giriş	10
Fonetika	18
Morfologiya	40
Sintaksis	119
Nəticə	153
İraq türkmanlarının atalar sözləri	157
Türkman ləhcəsi lüğəti	161
İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı	203

ÖN SÖZ

Dil mürəkkəb bir hadisə kimi hər bir xalqın təşəkkülündə və mövcudluğunun qorunub saxlanılmasında mühüm amillərdən biri hesab edilir. Dil ünsiyyət vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də biliklərin saxlanması, ötürülməsi və mənimsənilməsinə xidmət edir. Dili bilməyən şəxs həmin dildə saxlanmış bilik və dəyərlər sistemini də mənimsəyə bilməz.

Bir məsələni də xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, dilin daşıyıcısı yalnız bu dili bilən, bu dildə danışan konkret insanlar deyil, bütövlükdə millət, cəmiyyət və strukturlaşmış sosial sistemdir. Bu mənada, cəmiyyət arasında dil özü də bir sosial institut kimi formalaşır və onun mövcudluğunun yalnız konkret insanlardan asılı olmayan obyektiv real formaları (*grammatika, lüğətlər, kitablar, disklər və s.*), maddiləşmiş sosial hafizəsi yaranır.

Xalqın bütün nümayəndələrinin sadəcə ana dildə danışması kifayət etmir, onun tam şəkildə, bütöv bir fenomen kimi tədqiq edilməsi, ümumi cəhətlərinin, qanunauyğunluqlarının, habelə, başqa dillərə nəzərən xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi dilin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından qarşıda duran zəruri vəzifələrdən biridir.

Təbiidir ki, cəmiyyətə xas olan hər bir xüsusiyyət, hadisə və s. bu və ya digər dərəcədə öz əksini dildə tapır. Lakin dil müstəqil ictimai hadisə olduğuna və digər ictimai hadisələrdən fərqləndiyinə görə onun cəmiyyətlə bağlılığı və onu əks etdirmə dərəcəsi başqa ictimai hadisələrdə olduğundan fərqlənir. Məşhur alman dilçisi Vilhelm fon Humboldt (1767-1835) dilin formalaşmasını dilin özü ilə həmin dili daşıyan millətin mədəniyyəti arasında dialektik əlaqələrin olması ilə izah edirdi. Ona görə dil nəsildən-nəsilə keçən bir fəaliyyətdir və xalqın dili onun mədəni

dünyagörüşü ilə qarşılıqlı olaraq bir-biri ilə sıx bağlıdır. Başqa sözlə desək, dilin inkişafı mədəni-ictimai proseslərin inkişafı ilə düz mütənasibdir.

Ziqmund Freydin fikrincə, dil insanın alt şüurunu açır. Dil ictimai fikrin və cəmiyyətin dünyagörüşünün inkişafına təsir etdiyi kimi, insanın psixologiyası və şəxsiyyətinin formalaşmasında əhəmiyyətli rola malikdir. Dil insanın sadəcə özünü ifadə etmə vasitəsi deyil, ümumilikdə dünyanı dərk etməsi sənətidir. Belə bir qənaətə gəlmək olar ki, dil kommunikasiya vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də təfəkkür və düşüncə vasitəsidir. Dil insan şəxsiyyətinin formalaşmasında, onun düşüncə tərzinin və dünyagörüşünün sərhədlərinin müəyyənləşməsində ciddi və əsas amillərdən biri kimi təzahür edir.

Dilin inkişafının cəmiyyətlə bağlılığı bir də onda özünü göstərir ki, cəmiyyətin yüksək inkişaf səviyyəsində olması elmin, texnikanın, mədəniyyətin inkişafına rəvnəq verir; bu inkişaf isə yeni anlayışların, müasir texnologiyanın, dövrümüzün müasir çağırışlarından hesab edilən süni zəka ilə bağlı anlayışların yaranmasına səbəb olur ki, bu da dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən və genişləndirən yeni sözlərin meydana çıxmasına zəmin yaradır.

Bütün bunlar dilin inkişafının cəmiyyətlə bağlılığını, dil təkamülünün müxtəlif sosioloji istiqamətlərə malik olduğunu göstərir. Məşhur rusiyalı dilçi alim B.A.Serebrennikov məsələ ilə bağlı çox doğru qeyd edirdi: “Cəmiyyət sözün əsil mənasında dili yaradır və formalaşdırır. Dil cəmiyyətin məhsuludur. Bu səbəbdən o, cəmiyyətə xidmət edən hər hansı digər hadisədən daha çox ictimai hadisə adına layiqdir”.

AMEA-nın akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu və Bağdad Fəlsəfə Akademiyasının birgə təşəbbüsü ilə Şərqşünaslıq İnstitutunun şöbə müdürü, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Elnur Mustafayevin əsas müəllif olaraq, İraq Respublikası Bağdad Universiteti Hüquq kollecinin Beynəlxalq hüquq kafedrasının müdürü, professor Mahmud Xəlil Çayırılı ilə birlikdə ərsəyə gətirdikləri **“İraq-türkman dilinin qrammatikası (Azərbaycan dili əsasında)”** adlı kitab iki qardaş xalqın zəngin dil

xüsusiyyətlərinin, iki doğma dil arasında müqayisəli tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmiş dil bənzərliklərinin, eləcə də, tarix, ədəbiyyat, folklor, leksikologiya və s. mövzularda müştərək mədəni cəhətlərinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Çünki xalqın tarixi, etiqadı, adət və ənənələri, məişəti, mədəniyyəti, hətta coğrafiyası belə onun dilində yaşayır. Əsrləri adlayaraq günümüzdə qədər gələn dil xalqın mənaiviyyatını, varlığını, ruhunu özündə əks etdirir. Bu mənada həmin materialları özündə ehtiva edən, dildən-dilə, əsrdən-əsrə ötürən dil və dillə bağlı bütün hadisələr, eləcə də xalqın daş yaddaşına çevrilən folklor materiallarının nə qədər zəngin bir xəzinə olduğunu göstərir. Ona görə də dilçilik sahəsindəki tədqiqatlar dilin tarixi inkişaf prosesini öyrənmək, onun bu və ya digər dialekt əsasında formalaşmasının yollarını araşdırmaq, xalqın tarixi ilə dilin tarixi arasında qarşılıqlı əlaqəni, vəhdəti müəyyənləşdirmək baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycanda iraqli soydaşlarımıza olan böyük sevgi və məhəbbət son yarım əsrdə ölkəmizdə türkman dili, ədəbiyyatı, folkloru, incəsənəti və digər istiqamətlərdə elmi tədqiqatların aparılmasına və sanballı əsərlərin ortaya qoyulmasına zəmin yaratmışdır. Bu sahədə professor Qəzənfər Paşayevin xidmətlərini yad etməmək böyük qəbahət olardı. Onun “Kərkük dialektinin fonetikasi”, “İraq-türkman nağılları” və s. çoxcildlik əsərləri İraq-türkman dilinin, ədəbiyyatının və folklorunun öyrənilməsi üçün əsas qaynaqlardan sayılır. Hesab edirəm ki, bu sahədə elmi tədqiqatların genişləndirilməsinə böyük ehtiyac vardır.

Azərbaycan və İraq-türkman əlaqələrinin inkişafında Ümummilli Lider Heydər Əliyevin əvəzsiz xidmətlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Belə ki, Ulu Öndərin təşəbbüsü ilə 1994-cü ildə dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin 500 illik yubileyinin qeyd edilməsi ilə əlaqədar olaraq dövlət dəstəyi sayəsində İraqda həyata keçirilən tədbirlər bu istiqamətdə böyük hadisə idi.

Əlbəttə, son illərdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin tapşırığı və söyləri nəticəsində Azərbaycanın türk dövlətləri ilə əlaqələri genişlənmişdir və ölkəmizin qarşılıqlı əməkdaşlığının hədəfləndiyi türk xalqlarından biri də heç

şübhəsiz ki, İraq türkmanlarıdır. İraqda yaşayan türkmanlarla elmi əlaqələrin qurulması yaxın perspektivdə qarşıda duran əsas hədəflərdən biridir və AMEA bu istiqamətdə üzərinə düşən vəzifələri məsuliyyətlə və layiqincə yerinə yetirməkdə israrlıdır. İraq-türkman ədəbi-mədəni mühitinin, tarixinin, dilinin, etnoqrafiyasının və folklorunun daha geniş şəkildə öyrənilməsi və sistemləşdirilməsi məqsədilə AMEA Rəyasət Heyətinin qərarı ilə yaradılmış İraq-Türkman Araşdırmaları üzrə Əlaqələndirmə Şurası bu istiqamətdə atılmış ilk addımlardan biridir.

İraqlı soydaşlarımızla çoxcəhətli əlaqələrin genişləndirilməsinin tarixi, mədəni, linqvistik və bir çox digər obyektiv səbəbləri vardır. İraq Respublikasında üç milyondan çox türkman yaşayır, onlar bu ölkənin əhalisinin 13 faizini təşkil edir. Mosul, Kərkük, Ərbil, Səlahəddin, Diyala İraq türkmanlarının daha sıx yaşadığı vilayətlər hesab olunur.

Bundan əlavə, İraq-türkman ləhcəsinin lüğət tərkibi çox zəngindir. Bu zənginlik sadəcə İraq-türkman ləhcəsini meydana gətirən şivələrin deyil, həm də əsrlər boyu əhatəsində yaşayıb inkişaf etdiyi ərəb və fars dillərinin, eləcə də, tarixin müəyyən dövrlərində Azərbaycan, Türkiyə və digər türkdilli xalqlar ilə vahid dövlət halında olduğu, yaxud da onlarla əlaqələrin genişləndiyi dövrlərdə dilə daxil olmuş minlərlə yeni sözün hesabına baş vermişdir.

İraq-türkman ləhcəsi Azərbaycan dili üçün xarakterik olan 4 şivə qrupunun hər birinin xüsusiyyətlərini mühafizə edib yaşatmışdır. Lakin rəsmi dövlət dili statusuna qalxmadığına görə türkmanlarda ədəbi dilin hələ formalaşmadığı, dilin hələ müəyyən qrammatik qanunlara əsaslanmadığı, dialekt xüsusiyyətlərinin aktiv olduğu görünür.

İraq-türkman dili dünyanın zəngin morfoloji imkanlara malik dillərindəndir. Lakin İraq-türkman ədəbi dilinin morfoloji xəzinəsini təşkil edən ünsürlərin, demək olar ki, müəyyən hissəsi tədqiqatdan kənarda qalmışdır. Hazırda türkman dilinin çoxsaylı şəkilçilərinin ətraflı və dərinlən təhlil olunması dilçiliyin mühüm problemlərindəndir. Buna görə də indi türkman dilinin morfoloji tədqiqatlarının da genişləndirilməsinə xüsusi ehtiyac duyulur.

Qədim tarixə malik çoxsaylı türk dillərinin, ləhcələrinin tədqiqi və təbliği tarixini izləmək, meydana olan elmi tədqiqatlara münasibət bildirmək müasir türk dilçiliyinin ən zəruri problemlərindəndir. Xalqımızın mənəvi tarixi mədəniyyətinin dəyərli bir komponenti kimi İraq-türkman dilinin yeni – XXI əsrin tələblərinə müvafiq hərtərəfli, fundamental tədqiqi Azərbaycan elminin qarşısında duran ən gərəkli, ən vacib problemlərdəndir.

E.Mustafayevin və M.Çayırının birgə ərsəyə gətirdikləri bu əsəri ölkəmizdə İraq-türkman qrammatikasına dair icra edilmiş ilk tədqiqatlardan hesab etmək olar. Tədqiqat işinin səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, Azərbaycan və İraq-türkman dillərinin fonetik, morfoloji və sintaktik quruluşları müqayisəli şəkildə tədqiq edilmiş, iki doğma dil arasında müştərək və fərqli cəhətlər müəyyənləşdirilmişdir.

Hesab edirəm ki, bu tədqiqat işi İraq-türkman dilinin qrammatikası sahəsindəki boşluqları az da olsa dolduracaq, gələcəkdə bu istiqamətdə aparılacaq yeni tədqiqatlar üçün mənbə rolunu oynayacaqdır.

Gövhər Baxşəliyeva,
akademik,
AMEA-nın vitse-prezidenti,
akad. Z.M.Bünyadov adına
Şərqşünaslıq İnstitutunun direktoru.

GİRİŞ

Azərbaycan və İraq türkmənləri arasında tarixi və mədəni əlaqələr çox zəngin və çoxşaxəlidir. Bu əlaqələrin kökləri qədim dövrlərə gedib çıxır və müxtəlif dövrlərdə bir neçə əsas faktora dayanmışdır. Bu əlaqələr əsasən orta əsrlərdən başlayaraq siyasi, etnik və mədəni istiqamətlərdə inkişaf etmişdir.

Azərbaycan və İraq türkmənləri arasında tarixi əlaqələr həm etnik, həm də siyasi və mədəni baxımdan dərin və davamlıdır. Bu əlaqələrin əsas mənbəyi ortaq Oğuz türklüyü, birgə dövlətçilik tarixi (*Səlcuqlu, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvilər*) və müasir dövrdəki mədəni əməkdaşlıqdır. Belə ki, İraq türkmənlərinin əcdadlarının bir qismi Səlcuqlar, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular və Səfəvilər dövründə Azərbaycandan və Anadolu bölgəsindən İraqa köç etmişdir. Əlbəttə, bu tarixi köçlər ortaq mədəni dəyərlərin, o cümlədən müştərək dil və ədəbiyyatın təşəkkülünə, inkişafına və qorunmasına böyük ölçüdə təsir etmişdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan və İraq türkmənlərinin danışdığı dillər Oğuz qrupuna aid olub, qarşılıqlı anlaşma səviyyəsi çox yüksəkdir. Təbii ki, bu, qədim türk xalqlarının tarixi ilə sıx bağlıdır. Qədim türklərin bəzi soyları, qəbilə, tayfa və qrupları müxtəlif şərait, vəziyyət və səbəblərlə bağlı doğma yurdlarından ayrılıb dünyanın başqa-başqa yerlərinə üz tutmuşlar.

Türklərin dünyaya yayılmasının bir neçə səbəbi vardır. Hər şeydən əvvəl bildirməliyik ki, türklərin başqa torpaqlara getməsi iqtisadi məsələlərlə əlaqədar meydana çıxmışdır. Türk əhali bir tərəfdən sürətlə artmış, çoxalıb öz yurduna sığışmamış, digər tərəfdən də mal-qara inkişaf etmiş və mövcud torpaqlar darlıq etmişdir. Türklər bu ictimai və iqtisadi problemləri həll etmək üçün qonşu ölkələrə, daha münbit və geniş bölgələrə getmək zərurəti ilə qarşılaşmışlar. Bununla bağlı get-gedə türklər yer-üzünə yayılmağa başlamışlar.

Türklərin dünyaya yayılmasının tarixi eradan əvvəl hun türklərindən başlamışdır. Türk tayfaları dörd istiqamətə – dünyanın dörd qütbünə yayılmışlar. Onlar şərqdə Sakit okeana qədər, qərbdə Avropanın mərkəzlərinə, şimalda Uzaq Sibirə, cənubda Hindistana gedib çatmışlar. Türk boylarının başqa yerlərə yayılması müxtəlif dövrlərdə baş vermişdir.

Müasir türkdilli xalqlar Orta Asiyada (*Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qazaxıstan*), Uzaq Şərqdə, Çində, Qafqazda, Rusiyada, İranda, İraqda, Kiçik Asiyada – Türkiyədə yaşayırlar. Bundan başqa, ABŞ, Fransa, Almaniya, İngiltərə, İtaliya və digər ölkələrdə də xeyli türk yaşamaqdadır. 300 milyonluq dünya türklərindən 50 milyondan çoxu azərbaycanlıdır. Azərbaycanlılar türk xalqları arasında əhalinin miqdarına görə ilk sıralarda yer tutur.

Türklərin dünyanın ən müxtəlif ərazilərinə köç etməsi türk dillərinin coğrafiyasının genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Zaman-zaman yaranmaqda olan türk dillərinin hər biri tarixi inkişaf nəticəsində müstəqil dil kimi formalaşaraq dünyanın linqvistik xəritəsində özünə xüsusi yer tutmuşdur. Türk dilləri dedikdə həm müasir canlı dillər, həm də ölü dillərin məcmusu nəzərdə tutulur. Vaxtı ilə ünsiyyətə xidmət etmiş ölü dillərə misal olaraq peçeneq, poloves, xəzər və s. dilləri qeyd etmək mümkündür.

Müasir türk dillərinin miqdarı barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi alimlər bu dillərin 23-dən çox olduğunu göstərirlər. Hesab edirik ki, bunun səbəbi bir sıra türk dillərinin düzgün müəyyənləşdirilməməsi ilə bağlıdır. Türk dillərinin miqdarca əsaslı şəkildə dəqiqləşdirilməsinin elmi və əməli əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Hazırda ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunan müasir türk dillərindən Azərbaycan, türk, türkmən, başqırd, çuvaş, özbək, qazax, qaqauz, tatar, qırğız, qumuq, qaraqalpaq, uyğur, noqay, xakas, qaraim və sairə dilləri misal çəkmək olar.

Türk dilləri başqa dil ailə və qruplarına nisbətən bir-birinə daha yaxındır. Bu dillərin qohumluğu olduqca bariz şəkildədir və özünü bir neçə istiqamət üzrə aydın şəkildə göstərir – ümumi fonetik qanunauyğunluqlarda, ümumi söz köklərində, ümumi

şəkilçilərdə, ümumi sözyaratma və sözdəyişdirmə qaydalarında, ümumi morfoloji kateqoriyalarda və s.

Müşahidələr göstərir ki, qohum dillərin, o cümlədən türk dillərinin bir-birinə münasibəti, qohumluq dərəcəsi eyni səviyyədə deyildir. Burada yaxın qohumluq və uzaq qohumluq özünü göstərir. Türk dillərindən Azərbaycan dili türkman dilinə daha yaxın qohumdur. Ona görə də ünsiyyət prosesində asanlıqla anlaşma mümkün olur. Lakin Azərbaycan dili qazax dili ilə uzaq qohumdur. Qazax dili isə qırğız dili ilə yaxın qohumdur. Ona görə də bu dillərdə danışanlar bir-birlərini asan başa düşə bilirlər.

Dillərin yaxın və uzaq qohumluğu xalqların mənşə və tarixi inkişafı ilə bağlı olaraq meydana gələn ekstra-linqvistik prosesdir.

Azərbaycan və türkman dilləri tipoloji (*morfoloji*) xüsusiyyətlərinə görə iltisqi (*aqlütinativ*) dil qrupuna, geneoloji cəhətdən isə türk dilləri ailəsinə, Oğuz qrupunun Oğuz-Səlcuq yarımqrupuna daxildir. Türk dillərinin bu yarımqrupuna daxil olan dillər həm qrammatik quruluşu, həm də leksik tərkibi baxımından çox yaxın olan türk dilləri hesab edilir.

Xüsusilə Azərbaycan və İraq-türkman dilləri arasında ən müxtəlif aspektlərdən bənzərlik və eyniyyət yüksək dərəcədədir. Bu eyniyyət və tam oxşarlıq morfoloji, sintaktik və leksik tərkib baxımından bariz şəkildə təzahür edir. Bu yaxınlıq mənşə və digər məsələlərlə əlaqədardır. Belə ki, Azərbaycan və İraq-türkman dillərinin morfoloji quruluşda nitq hissələrinin yeri, hal, kəmiyyət, mənsubiyyət kateqoriyaları, sifət dərəcələri, say və zərflərin yaranma yolları, feilin zəngin kateqoriyaya malik olması və s. başqa türk dillərindən müəyyən dərəcədə fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Bu iki doğma dilin sintaktik quruluşunda özünü göstərən söz birləşmələri, ifadə və ibarələr, cümlə üzvlərinin sıralanması, əlaqə və uzlaşmalar, çoxkomponentli cümlələr onların xarakterik xüsusiyyətlərindən hesab olunur.

Azərbaycan və türkman dillərinə bələd olanlar, bu dillərin fərqlənmədiyini etiraf edirlər. Məşhur türkman alimi Əbdüllətif Bəndəroğlunun gəldiyi qənaət çox maraqlıdır: “İraq türkmanlarının ləhcəsi Azərbaycan dilindən fərqlənmir. Lakin İraq türk-

manlarının ləhcəsində bəzi xırda fərqlər nəzərə çarpır. Onlar çox cüzidir və qeyri-adi bir şey kimi sayılmamalıdır”.¹

Bu cəhətdən kərküklü tədqiqatçı Əta Tərzibaşının fikrləri də diqqəti cəlb edir: “Bizim türkman ləhcəsi azəri ləhcəsinə İstanbul ləhcəsindən daha yaxındır, bəlkə də bunları əkiz qardaşlar saymaq olar. Bununla yanaşı, bütün bu ləhcələr uzun tarix boyunca çeşidli səbəblərin təsiri altında bir-birindən xəbərsiz inkişaf etmiş, amma aralarında böyük fərqlər görülməmişdir”.²

Məşhur azərbaycanlı alim, türkman dili və ədəbiyyatı üzrə sanballı tədqiqatların müəllifi prof. Qəzənfər Paşayev qeyd edir: “Çəkinmədən demək olar ki, əsrlərlə başqa xalqların əhatəsində qalan, məhz buna görə də qədim leksik və fonetik göstəricilərini daha çox saxlayan İraq türkmanlarının ləhcəsi “Kitabi-Dədə Qorqud”un dil xüsusiyyətlərini tamamilə əks etdirir... Təsadüfi deyildir ki, azərbaycanlı tədqiqatçılar “Kitabi-Dədə Qorqud”u Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatının babası, kərküklü Əta Tərzibaşı isə onu İraq türkmanlarının “ana kitabı” adlandırmışdır”.³

Ümummilli Lider, Ulu Öndər Heydər Əliyevin “Qardaşlıq” məcmuəsinə verdiyi müsahibədə mövzu ilə əlaqədar qeyd etdiyi fikirlər diqqəti cəlb edir: “Tarixi araşdıranda gördüm ki, Güney Azərbaycan, Quzey Azərbaycan və İraq türkmanları bir bütövün parçalarıdır”.⁴

Yuxarıda qeyd edilən fikir və mülahizələri ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, İraq türkmanlarının danışiq forması, leksik bazası türk dilləri içərisində Azərbaycan dili ilə üst-üstə düşür və türkmanların ərəb və türk dillərindən həyatın müxtəlif sahələri ilə bağlı çoxlu leksik vahid almasına baxmayaraq Azərbaycan dili ilə paralelliyin güclü olduğu nəzərə çarpır. Bu mənada İraq-türkman dilini elə Azərbaycan dili adlandırmaq da olar. Necə ki, müasir türkman tədqiqatçısı Ərşad Hürmüzlü özünün “İraqda

¹ Bəndəroğlu, Ə. İraqda türkmanlar inqilabı. Bağdad, 1972, s.14.

² Tərzibaşı, Ə. Yazı dili, qonuşma dili. “Qardaşlıq dərgisi”, Bağdad, 1962, № 4, s.26.

³ Paşayev, Q. Kərkük dialektinin fonetikasi. Bakı, “Elm”, 2003, s.17.

⁴ Nakip, M. Azərbaycan Devlet Başkanı sayın Haydar Aliyevle özel görüştü // Kardaşlık, İstanbul, 2000, №8, s.4.

türkman reallığı” (*The Turkmen Reality in Iraq*) əsərində türkman dilinin Azərbaycan dili olduğuna, İraq türkmanlarının (*kərküklülərin*) Azərbaycan xalqından heç bir cəhətlə fərqlənmədiyinə əsərin bir neçə yerində işarə edir.¹

“İraq-türkman dilinin qrammatikası (Azərbaycan dili əsasında)” adlı ərsəyə gətirdiyimiz kitabın əsas hədəf və məqsədlərindən biri də iki doğma dil arasında mövcud olan eyniyyət və tam bənzərliyi müqayisəli şəkildə üzə çıxarmaqdır. Tədqiqat zamanı müqayisəli-tarixi metodun imkanlarından istifadə etmişik. Belə ki, yazı vasitəsi ilə qeyd olunmamış keçmiş dil faktlarının yazılı abidələrdə, yaxud nitqdə bilavasitə canlı surətdə işlənməsinə görə məlum olan Azərbaycan və İraq-türkman dillərinin daha sonrakı uyğun faktları ilə müntəzəm müqayisə yolu ilə iki dil arasındakı bərabərliyin qanunauyğunluqlarını aydınlaşdırmağa cəhd etmişik.

Belə ki, tədqiqat İraq-türkman dilinin qrammatikasının araşdırılmasına həsr olunduğu üçün problemin həlli zamanı sistemli kompleks yanaşma və tarixi-müqayisəli metodlardan istifadə edilmişdir. Tədqiqat zamanı mövzu ilə bağlı mənbələr arasında müqayisəli təhlil metodologiyasından, ümumilikdə analitik tədqiqat metodlarından istifadə olunmuşdur. Tədqiqatda qarşıya qoyulan vəzifələrdən asılı olaraq ümumiləşdirmə, abstraktdan konkretə yüksəlmə, tarixi-müqayisəli və sistemli yanaşma, analiz, sintez, induksiya və deduksiya kimi metodlardan istifadə edilmişdir.

Əlbəttə, Azərbaycanda İraq türkmanları ilə bağlı ciddi və sanballı tədqiqatları professor Qəzənfər Paşayev aparmışdır. Onu Azərbaycanda İraq türkmanşünaslığının banisi adlandırsaq, heç də mübaliğə etmərik. İraq türkmanlarını, onların çox zəngin məənəviyyət xəzinəsini öz əsərləri ilə Azərbaycan üçün, müəyyən mənada bəlkə də bütün türk elləri üçün məhz Qəzənfər müəllim kəşf etmişdir.

O, XX əsrin 60-70-ci illərində altı il İraqda tərcüməçi kimi işlədiyi müddətdə, İraq türkmanlarına aid folklor materialları

¹ Al-Hirmiz, A. *The Turkmen reality in Iraq* / A. Al-Hirmiz. İstanbul, Kerkük Vakfı, 2005, s.34.

toplamış, görkəmli türkman şair, ədəbiyyatçı və araşdırmaçıları ilə tanış olmuş, yazılı və şifahi qaynaqlara nüfuz etmiş, vətənə geri döndükdən sonra əldə etdiyi çox zəngin kolleksiya əsasında dəyərli əsərlər yazmışdır. Bu əsərlərə misal olaraq “Kərkük dialektinin fonetikasi”, “Azərbaycan folkloru antologiyası”, “İraq-türkman nağılları”, “Seçilmiş əsərlər” (10 cildə) və s. kitabları qeyd etmək mümkündür.

Son dövrlərdə Azərbaycanda bu sahədə aparılmış tədqiqatlar arasında dosent Kübra Quliyevanın “İraq-türkman ləhcəsinin leksikası” monoqrafiyasını, AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əməkdaşı Orxan İsayevin “Əta Tərzibaşının ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyəti” mövzusunda hazırladığı dissertasiyanı, AMEA-nın akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun əməkdaşı dosent İncə Qasımlının ideya müəllifi olduğu “Türk dillərinin müqayisəli tədqiqi” kitabını və s. tədqiqat işlərini qeyd etmək mümkündür.

Türkman tədqiqatçıları arasında Əbdüllətif Bəndəroğlunun “İraq-türkman dili”, Hidayət Kamal Bayatlının “Dilimiz”, Əta Tərzibaşının “Türkmanca sözlük”, Rza Çolaqoğlunun “Tələfər ağzı sözlüyü” və s. onlarla tədqiqat işlərini və kitablarını sadalamaq olar.

Yuxarıda adı çəkilmiş əsərlər türkman dilinin, ədəbiyyatının və maddi-mədəni irsinin öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Lakin hesab edirik ki, zəngin türkman mədəni irsinin öyrənilməsi və üzə çıxarılması baxımından həyata keçirilmiş bu cəhd və tədqiqatlar kifayət etmir. İraq-türkman dilinin tədqiqi problemi öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Çünki bu mövzu müstəqil olaraq sistemli və konseptual şəkildə tədqiqata cəlb edilməmişdir. Gələcək illərdə yaranmış qlobal yeni ideoloji şərtlər və müasir çağırışlar əsasında bu zəngin irslə bağlı yeni mövzuların tədqiqinə və öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır.

Xüsusilə, digər humanitar sahələrlə müqayisədə İraq-türkman dilinin qrammatikası, dilçiliyin müxtəlif bölmələri ilə bağlı mövzular diqqətdən kənarda qalmış və böyük ölçüdə boşluqlar yaranmışdır.

Problemin öyrənilməsinin mühüm və vacib cəhəti ondan ibarətdir ki, İraq-türkman dilinin tədqiqi Azərbaycan dilinin təsir coğrafiyasının genişlənməsinə zəmin yaradacaqdır. Digər tərəf-

dən, İraq-türkman dilinin öyrənilməsi İraq-türkmanları ilə Azərbaycan xalqı arasında elmi-mədəni və ədəbi əlaqələrin inkişaf tarixinin müəyyənləşdirilməsi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Kitab struktur baxımından “Giriş”, üç fəsil, “Nəticə”, “Atalar sözləri”, “Lügət” və “İstifadə edilmiş ədəbiyyat” siyahısından ibarətdir.

Əsərin **“Giriş”** hissəsində mövzunun aktuallığı, Azərbaycanda və digər ölkələrdə mövzu ilə əlaqədar aparılmış araşdırmalar, o cümlədən bu tədqiqat işlərinin müsbət və çatışmayan cəhətləri, tədqiqat zamanı istifadə edilmiş metodların ümumi səciyyəvi xüsusiyyətləri və sair məsələlər diqqətə alınmışdır.

Kitabın **“Fonetika”** adlı birinci fəslində Azərbaycan və İraq türkmanlarının şifahi və yazılı dil xüsusiyyətləri, tarixən və müasir dövrdə istifadə olunmuş müxtəlif əlifba sistemlərinin tarixi mərhələləri, ən əsası, fonetikaya aid olan əksər mövzular tədqiq edilmişdir.

İkinci fəsil **“Morfologiya”** adlanır, bu hissədə əsas və köməkçi nitq hissələrindən, həmçinin qrammatikanın bu sahəsinə aid olan mühüm istiqamətlərdən bəhs olunur. Bundan əlavə, ikinci fəsildə morfologiya sahəsinə aid olan istilahların və qrammatik qaydaların müəyyənləşdirilməsi də əsas hədəf kimi qarşıya qoyulmuşdur.

“Sintaksis” adlı üçüncü fəsildə isə söz və söz birləşmələri, sintaktik əlaqələr, cümlə və cümlə növləri, həmçinin cümlənin əsas və köməkçi üzvləri haqqında mövzular müqayisəli şəkildə araşdırılmış, oxşar və fərqli cəhətlər müəyyənləşdirilmişdir.

“Nəticə” bölməsində tədqiqat zamanı iki doğma dil arasında tam dil oxşarlıqları və mövcud olan bəsit fərqlər, əldə edilmiş mühüm nəticələrin ümumiləşdirilməsi, həmçinin gələcəkdə bu sahədə görülməsinə ehtiyac duyulan işlər və tövsiyələr qeyd edilmişdir.

“Atalar sözləri” bölməsində isə Azərbaycan xalqı və İraq türkmanlarının istifadə etdiyi yüzdən artıq müştərək zərbi-məsəl və hikmətli kəlam cəm edilmişdir.

Kitabın “**Lüğət**” hissəsində İraq türkmanlarının leksik söz tərkibini müəyyən etmək məqsədilə müfəssəl izahları ilə birlikdə 1409 ümumişlək söz və söz birləşməsi seçilərək əlavə edilmişdir.

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirsək, tədqiqatın nəticələrindən elmi araşdırmalarda, xüsusilə bu sahədə tədris edilən fənlərin optimallaşdırılması istiqamətində istifadə oluna bilər. Bununla yanaşı, layihənin material, nəticə və tövsiyələrinin aşağıdakı istiqamətlərdə istifadəsi mümkündür:

- ali təhsil müəssisələrində Azərbaycan və İraq türkmanlarının dili və ədəbiyyatı ilə bağlı fənlərin tədrisində;

- bu sahədə layihələrin hazırlanması və reallaşdırılmasında;

- Azərbaycan və İraq türkmanlarının tarix və mədəniyyətinin beynəlxalq müstəvidə təbliğində;

- kütləvi informasiya vasitələrində Azərbaycan və İraq türkmanlarının tarixi, mədəniyyəti, dil və ədəbiyyatı problematikasına dair xüsusi veriliş və proqramların hazırlanmasında.

Düşünürəm ki, oxuculara təqdim olunan bu kitab ümumilikdə İraq türkmanlarının dili və qrammatikası ilə tanış olmaq istəyən şəxslərdə dolğun təsəvvür yaradacaqdır. Aparılan tədqiqatın əsas nəticəsi, elmi-nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, eyni zamanda tədqiqatın materialları dil, ədəbiyyat və sairə humanitar fənlərin tədris olunduğu ali təhsil müəssisələrində mühazirə və seminar zamanı mənbə kimi istifadə edilə bilər.

Elnur Mustafayev

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,

AMEA-nın akad. Z.M.Bünyadov ad.

Şərqsünaslıq İnstitutunun

“Din və ictimai fikir” şöbəsinin müdiri,

Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi

yanında İctimai Şuranın sədri

FONETİKA

“Fonetika” yunan sözü olub “fone” (*səs*) və “tika” (*elm*) sözlərindən əmələ gəlmişdir. Fonetika dilçiliyin əsas bölmələrindən biri olub danışiq səslərini öyrənir. Yazılı və şifahi nitq müəyyən vahidlərdən ibarətdir: *səslər, hərflər, sözlər, cümlələr* və s. Fonetikada öyrənilən səslər və hərflər dilin ən kiçik vahidləridir. Fonetikanın mövzularına *ahəng qanunu, heca, vurğu, səsartımı, səsdişümü* və s. daxildir.

Azərbaycan dilçilik terminologiyasında bu sahə **“fonetika”**, türkman dilinə dair yazılmış əsərlərdə isə bununla yanaşı **“səs bilgisi”** də adlandırılır.¹

Danışıq zamanı tələffüz etdiyimiz səslər **danışıq səsləri** adlanır. (*Əlbəttə, səs dedikdə hər cür səs yox, yalnız danışiq səsləri nəzərdə tutulur*). Danışıq səsləri şifahi nitqin vahidləridir. Danışıq səsləri öz ifadəsini yazıda hərflərlə tapır. **Hərflər** isə danışiq səsinin yazıdakı şərti qrafik işarəsidir. Səslər hərflərdən müəyyən cəhətlərə görə fərqlənir:

- Səslər tələffüz olunur və eşidilir.
- Hərflər yazılır və oxunur (*göürünür*).
- Səsləri hərflərdən fərqləndirmək üçün transkripsiyadan [] istifadə olunur. Məsələn: a-[a], k-[k].

¹ Ərəb dilində dilçiliyin bu sahəsi *الصوتيات* və ya *علم الأصوات* adlandırılır.

• Səslər hərflərdən say etibarilə çoxdur. Azərbaycan dilində 34 səs və 32 hərf vardır.

Türkman dilində də hərflərin sayı 32, əsas səslərin sayı 34-dür.

Danışiq səslərinin yaranmasında danışiq üzvləri iştirak edir. Danışiq üzvləri bunlardır:¹

1. **Fəal danışiq üzvləri:** dodaqlar, dil və səs telləri.

2. **Qeyri-fəal danışiq üzvləri:** ağ ciyərlər, nəfəs borusu, qırtlaq, ağız boşluğu, damaq, dişlər, diş ətələri, burun boşluğu və alt çənə.

Əlifba²

Hərflərin müəyyən sıra ilə düzülüşünə **əlifba** deyilir. Bu düzülüşün mühüm praktiki əhəmiyyəti vardır. Lügətlər də əlifba prinsipinə əsasən düzülür. Müəyyən sözlərin, adların siyahısı tərtib edilərkən, adətən əlifba sırası ilə düzülür ki, lazım olan söz asanlıqla tapılsın. Danışiq səsləri daha ilkin və qədim olan şifahi dilin, hərflər isə nisbətən sonra yaranmış yazılı dilin göstəricisidir.

Dünyada ən çox işlənən əlifbalar ərəb, kiril və latın əlifbalardır. Azərbaycanda müxtəlif dövrlərdə ərəb (*1929-cu ilə kimi*), latın (*1929-1939*) və kiril (*1939-2001*) əlifbalarından istifadə edilmişdir. 2001-ci il avqustun 1-dən Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanına əsasən ölkəmizdə latın qrafikalı əlifbaya keçilmişdir.

Azərbaycan əlifbasında 32 hərf vardır. Bu hərflərdən ikisi ilə – “**ı**” və “**ğə**” hərfləri ilə söz başlamır.

¹ Türkman dil terminologiyasında “**konuşma cihazı**” kimi də qeyd edilir.

² Ərəb dilində əlifba sözünün üç cür qarşılığı vardır: الألفباء, الأبدية, الألفبائية.

Azərbaycan əlifbası

Çap şəkli	Əlyazma şəkli	Adı	Çap şəkli	Əlyazma şəkli	Adı
A a	<i>Aa</i>	a	Q q	<i>Qq</i>	qe
B b	<i>Bb</i>	be	L l	<i>Ll</i>	el
C c	<i>Cc</i>	ce	M m	<i>Mm</i>	em
Ç ç	<i>Çç</i>	çe	N n	<i>Nn</i>	en
D d	<i>Dd</i>	de	O o	<i>Oo</i>	o
E e	<i>Ee</i>	e	Ö ö	<i>Öö</i>	ö
Ə ə	<i>Əə</i>	ə	P p	<i>Pp</i>	pe
F f	<i>Ff</i>	ef	R r	<i>Rr</i>	er
G g	<i>Gg</i>	ge	S s	<i>Ss</i>	se
Ğ ğ	<i>Ğğ</i>	ğe	Ş ş	<i>Şş</i>	şe
H h	<i>Hh</i>	he	T t	<i>Tt</i>	te
X x	<i>Xx</i>	xe	U u	<i>Uu</i>	u
I ı	<i>Iı</i>	ı	Ü ü	<i>Üü</i>	ü
İ i	<i>İi</i>	i	V v	<i>Vv</i>	ve
J j	<i>Jj</i>	je	Y y	<i>Yy</i>	ye
K k	<i>Kk</i>	ke, ka	Z z	<i>Zz</i>	ze

Əlifbadakı hər bir hərfin öz adı var. Məsələn, [t] səsini bildirən hərflər “te”, [s] səsini bildirən hərflər “se” adlanır. Azərbaycan əlifbasındakı samitlərin əksəriyyətində adlanma prinsipi eynidir. Lakin “el”, “em”, “en”, “er” hərfləri bu prinsipi pozur, yəni fərqli şəkildə adlanır.

Hərflərin tərkibi və tələffüzünə uyğunluğu Azərbaycan dilinin səs harmoniyasını və fonetik xüsusiyyətlərini tam şəkildə ifadə etməyə imkan verir. Əlifba həm gündəlik yazı və danışiq dili üçün, həm də elmi və texniki terminologiyanın yazılışında geniş istifadə edilir.

Türkman əlifbası İslam dininin meydana gəlməsindən sonra qəbul olunmuş ərəb yazısı əsasında formalaşmışdır. Belə ki, İslam dinini qəbul etdikdən sonra yerli türk tayfaları (*həmçinin Oğuz türkləri*) ərəb əlifbasını işlətməyə başladılar. XII əsrdən etibarən İslam dinini qəbul etmiş digər xalqlar ərəb əlifbasında olmayan, öz dillərinə məxsus hərfləri bura əlavə etmişlər. 28 hərfdən ibarət ərəb əlifbasına İran dillərinə məxsus 4 hərflər – (پ [p], چ [ç], ژ [j], گ [g]) qoşulmuşdur. Daha sonra sırf türk xalqlarına aid ن [n] (*sağır nun*) hərfi də yazılmağa başladı. Beləliklə, türk xalqlarının, xüsusilə Azərbaycan və türkmanların ərəb qrafikası əsasında yaranmış əlifbası 33 hərfdən ibarət idi. Lakin o zamankı Azərbaycan hökumətinin 11 oktyabr 1928-ci il tarixli qərarı ilə ilk dəfə latın qrafikalı əlifbaya keçilərkən məlum olmayan səbəbdən yeni Azərbaycan əlifbasına “sağır nun” səsini ifadə edən xüsusi hərflər daxil edilmədi. Bu hal ərəb qrafikalı türkman əlifbasında da təkrarlandı. Belə ki, 1970-ci illərdə mətbəə işlərində çətinlik yaratdığı iddiası irəli sürülərək “sağır nun” hərfi İraq türkmanlarının əlifbasından çıxarıldı.

Ərəb qrafikalı türkman əlifbasında yalnız samitlərin hərflər qarşılığı əks olunmuşdur. Türkman dilində 25 samit hərflər olduğu halda əlifbada samit hərflərin sayı bundan daha artıqdır. Bu fərq ərəb dilinə məxsus spesifik səciyyə daşıyan hərflərin (ص, ذ, ث, ض, ط, ظ) əlifbada saxlanılması ilə əlaqədardır. Bu hərflər yalnız ərəb dilindən Azərbaycan və türkman dillərinə keçmiş sözlərin yazılışında işlədilir.

İraq türkman əlifbası

حرف	حرفین آدی	حرف	حرفین آدی
ا	الف	ص	صاد
ب	به	ض	ضاد
پ	په	ط	طا
ت	ته	ظ	ظا
ث	ثه	ع	عین
ج	جه	غ	غین
چ	چه	ف	فه
ح	ح	ق	قاف
خ	خ	ك	كاف
د	دال	گ	گاف
ذ	ذال	ل	لام
ر	ره	م	میم
ز	زه	ن	نون
ژ	ژه	و	واو
س	سین	ه	ها
ش	شین	ي	یه

Yuxarıda göstərilən bu altı hərfin hər birinin özünəməxsus tələffüz qaydaları mövcuddur. Amma türk və İran dillərində bu hərflər müvafiq olaraq bir cür tələffüz edilir:

- “sə” (ث) ilə “sad” (ص) hərfləri “sin” (س)-[s] kimi;
- “zəl” (ذ), “zad” (ض) və “za” (ظ) hərfləri “zə” (ز)-[z] kimi;
- “ta” (ط) hərfi isə “tə” (ت)-[t] kimi.

Türkman dilində 9 sait səs mövcuddur, əlifbada onları ifadə edən müstəqil hərf yoxdur. Bu sait səslər ا (əlif), ء (həmzə), و (vav) və ي (yə) hərflərinin köməyi ilə yazılır.

سسلین آدی (saitin adı)	سسلین یازیلیشی (saitin yazılışı)
a	آ
ı	ا
o	أ
u	ؤ
e	ئ
ə	أ
i	إي
ö	ئو
ü	أو

Aşağıda bu hərflərin əvvəldə, ortada və axırda istifadə edilmə formalarını nümunələr əsasında göstəririk:

• آ (a) حرفی:

أولده (əvvəldə) : ألما (alma), آغاج (ağac), آد (ad)
 اورتادا (ortada) : بارداق (bardaq), بوغاز (boğaz), یازیق (yazıq)
 سوندا (sonda) : قارغا (qarğa), پارچا (parça), داملا (damla)

• ا (ə) حرفی:

أولده (əvvəldə) : أكمه ك (əkmək), أل (əl), أسكى (əski)
 اورتادا (ortada) : گونه ش (günəş), گوزه ل (gözəl), ده مير (dəmir)
 سوندا (sonda) : كيمسه (kimsə), ده سته (dəstə), سادە (sadə)

• ئ (e) حرفى:

أولده (əvvəldə): ئل (el)، ئو (ev)، ئوجيل (evcil)
ورتادا (ortada): بئل (bel)، سئومك (sevmək)، سئچمك (seçmək)

• اى (i-ı) حرفلى:

أولده (əvvəldə): ايكى (iki)، ایلان (ilan)، اىچليك (içlik)
ورتادا (ortada): قادین (qadın)، قریق (qırıq)، بالیق (balıq)
صوندا (sonda): چالغى (çalğı)، دارى (darı)، يازى (yazı)

• او (o) حرفى:

أولده (əvvəldə): اويون (oyun)، اوغلان (oğlan)، اوجاق (ocaq)
ورتادا (ortada): قويون (qoyun)، قول (qol)، دولو (dolu)

• ئو (ö) حرفى:

أولده (əvvəldə): ئورده ك (ördək)، ئوزه ل (özəl)، ئورتوك (örtük)
ورتادا (ortada): چوزوم (çözüm)، بوجه ك (böcek)، گول (göl)

• او (u-ü) حرفلى:

أولده (əvvəldə): اون (un)، اوزون (uzun)، اتو (ütü)
ورتادا (ortada): بورون (burun)، دوگون (dügün)، گوزگو (güzgü)
صوندا (sonda): صو (su)، أونلو (ünlü)، تولكو (tülkü)

Saitlər

Danışiq səsləri əmələgəlmə xüsusiyyətlərinə və bir-birindən fərqlənən səciyyəvi cəhətlərinə görə iki yerə bölünür: **sait** və **samit** səslər.

Saitlər ağız boşluğunda sərbəst və maneəsiz tələffüz olunur. Başqa sözlə, saitlər – hava axını ağız boşluğunda heç bir ciddi maneəyə rast gəlmədən formalaşib tələffüz olunan səslərdir. Türkmən dilinə dair yazılmış kitablarda bu səslər “saitlər”, həm də “səslilər” və yaxud “ünlülər” adlandırılır.

Azərbaycan və türkmən dillərində 9, Türkiyə türkcəsində isə 8 sait səs mövcuddur. Sait səslərin sayı, həmçinin əmələgəlmə

və tələffüz xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan və türkman dilləri eyniyyət təşkil edir və aralarında heç bir fərq yoxdur. Azərbaycan və türkman dilləri ilə Türkiyə türkcəsi arasındakı fərq [ə] incə saiti ilə bağlıdır.

Saitlərin bölgüsü

Azərbaycan və türkman dillərində 9 sait səss var: [a], [ı], [o], [u], [e], [ə], [i], [ö], [ü]. Dodaqların və dilin müəyyən vəziyyətlərə düşməsilə əlaqədar saitlərin müxtəlif növləri vardır. Saitlər əmələgəlmə xüsusiyyətlərinə görə üç bölgədə təsnif olunur:

1. Dilin arxa və ya ön hissəsində deyilməsinə (*dilin üfüqi vəziyyətinə*) görə:

a) **Qalın** saitlər (*dilarxası*): [a], [ı], [o], [u].

b) **İncə** saitlər (*dilönü*): [ə], [i], [ö], [ü], [e].

Qeyd: Qalın saitlər dilin arxa hissəsində, incə saitlər isə dilin ön hissəsində yaranır. [e] səsinin əmələgəlmə yeri digərindən fərqlənir; bu səss dilin ortasında yaranır. Buna görə də onu çox vaxt dilortası sait adlandırırlar. Azərbaycan və türkman dillərində dörd qalın və beş incə sait olduğu halda, Türkiyə türkcəsində dörd qalın və dörd incə sait mövcuddur.

2. Dilin üst damağa doğru yuxarı qalxması və nisbətən aşağı enməsi (*şaquli*) vəziyyətinə görə:

a) **Qapalı** (*dar*) saitlər:¹ [ı], [i], [u], [ü].

b) **Açıq** (*gen*) saitlər:² [a], [ə], [o], [ö], [e].

¹ Alt çənə və dil nisbətən yuxarı qalxır, ağız boşluğu daralır. Bu yolla dar və ya qapalı saitlər əmələ gəlir.

² Alt çənə və dil nisbətən aşağı enir, ağız boşluğu nisbətən genəlir. Bu yolla gen və ya açıq saitlər əmələ gəlir.

3. Dodaqların vəziyyətinə görə:

a) **Dodaqlanan** saitlər:¹ [o], [u], [ö], [ü].

b) **Dodaqlanmayan** saitlər:² [a], [ə], [ı], [i], [e].

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, dilimizdəki hər bir saitin üç xüsusiyyəti var:

[a] - qalın, açıq, dodaqlanmayan.

[o] - qalın, açıq, dodaqlanan.

[u] - qalın, qapalı, dodaqlanan.

[e] - incə, açıq, dodaqlanmayan.

[ı] - qalın, qapalı, dodaqlanmayan.

[ə] - incə, açıq, dodaqlanmayan.

[i] - incə, qapalı, dodaqlanmayan.

[ö] - incə, açıq, dodaqlanan.

[ü] - incə, qapalı, dodaqlanan.

	Açıq (گنیش)		Qapalı (دار)	
	Qalın (قالین)	İncə (اینجہ)	Qalın (قالین)	İncə (اینجہ)
Dodaqlanmayan (دوز)	a (آ)	e (ئ), ə (ا)	ı (ا)	i (ي)
Dodaqlanan (یووارلاق)	o (و)	ö (ئو)	u (و)	ü (ؤ)

¹ Dodaqlanan saitlərin tələffüzündə dodaqlar bir qədər irəliyə gəlir və dairəvi şəkil alır. Termin olaraq bu cür saitlərə “**yuvarlaq saitlər (səslilər)**” də deyilir.

² Dodaqlar sərbəst qalır və dodaqlanmayan saitlər yaranır. Termin olaraq bu cür saitlərə “**düz saitlər (səslilər)**” də deyilir.

Uzun tələffüz olunan sait səslər

Müasir Azərbaycan və türkman ədəbi dillərində saitlər adi, bəzən hallarda isə qısa və uzun tələffüz olunur. Dilimizdə [ɪ] və [ü] saitlərindən başqa bütün saitlər uzun tələffüz oluna bilir. Uzun tələffüz olunan saitlərin iştirak etdiyi sözlər, əsasən, ərəb mənşəli sözlərdir. Uzun tələffüz olunan səslərdən sonra [ː] işarəsi qoyulur.

Uzun sait deyiliş və yazılış fərqi yaratmır. Səsdüşümü ilə nəticələnən uzun tələffüz isə deyiliş və yazılış fərqi yaradır. Məsələn, “alim” [a:lim] sözünün deyilişi ilə yazılışı fərqlənmir; “camaat” sözünün deyilişi və yazılışı isə fərqlənir [cama:t].

Sözün ilk hesabında [a], [e], [ə], [o], [ö], [i] saitləri uzun tələffüz oluna bilir. Məsələn: Akif [A:kif], mədə [mə:də], me-mar [me:mar], möcüzə [mö:cüzə], zinət [zi:nət], Tofiq [To:fiq].

Söz ortasında [a], [e], [u], [i] saitləri uzun tələffüz oluna bilir. Məsələn: mühacir [müha:cir], istefa [iste:fa], rütubət [rütu:bət], qəsidə [qəsi:də].

Qeyd:

- Saitlər uzun tələffüz olunarkən vurğu qəbul etmir. İstisna: “bəzi”, “bəzən”, “yəni”, “bəli”, “lakin”, “daim”, “daima” sözlərində uzun tələffüz olunan səslərlə vurğulu heca eyni – birinci hecadır.

- Milli sözlərimizdə uzun tələffüz olunan səs yoxdur.
- Uzun tələffüz olunan səslər sözün bütün hecalarında işlənə bilər.

- Bəzən bir sözdə iki sait uzun tələffüz oluna bilər: tabesiz [ta:be:siz], dəvətnamə [də:vətna:mə], qanuni [qa:nu:ni], tale-siz [ta:le:siz], simasız [si:ma:sız].

- Ərəb və fars mənşəli **ba**, **bi**, **la**, **na** ön şəkilçilərində saitlər uzun tələffüz olunur: baməzə [ba:məzə], bitərəf [bi:tərəf], la-məkan [la:məkan] və s.

Samitlər

Ağız boşluğunda maneəyə rast gələrək tələffüz edilən, küyün iştirakı ilə əmələ gələn səslər **samit səslər** adlanır. Türkman dilində samitlər “səssizlər”, Türkiyə türkcəsində “önsüzlər” adlanır.

Türkman dilində 25, Azərbaycan dilində isə 23 samit səsi ifadə edən hərflər mövcuddur. Hər iki dildəki samitlər aşağıdakı cədvəllərdə müqayisəli şəkildə göstərilir:

Samitlər (Azərbaycan dili)

Sıra	Çap şəkli	Adı
1.	B b	be
2.	C c	ce
3.	Ç ç	çe
4.	D d	de
5.	F f	fe
6.	G g	ge
7.	Ğ ğ	ğe
8.	H h	he
9.	X x	xe
10.	J j	je
11.	K k	ke,ka
12.	Q q	qe
13.	L l	el
14.	M m	em
15.	N n	en
16.	P p	pe
17.	R r	er
18.	S s	se
19.	Ş ş	şe
20.	T t	te
21.	V v	ve
22.	Y y	ye
23.	Z z	ze

Samitlər (türkman dili)

Sıra	Çap şəkli	Adı
1.	ب	به (bə)
2.	پ	په (pə)
3.	ت	ته (tə)
4.	ج	جيم (cim)
5.	چ	چيم (çim)
6.	ح	حه (ha)
7.	خ	خه (xə)
8.	د	دال (dal)
9.	ر	ره (rə)
10.	ز	زه (zə)
11.	ژ	ژه (jə)
12.	س	سين (sin)
13.	ش	شين (şin)
14.	ع	عين (əyn)
15.	غ	غين (ğeyn)
16.	ف	فه (fə)
17.	ق	قاف (qaf)
18.	ك	كاف (kaf)
19.	گ	گاف (gaf)
20.	ل	لام (lam)
21.	م	ميم (mim)
22.	ن	نون (nun)
23.	و	واو (vav)
24.	ه	ها (hə)
25.	ي	يه (yə)

Türkiyə türkcəsində samit səsləri ifadə edən hərflərin sayı 21, Azərbaycan dilində 23, türkman dilində isə 25-dir. Türkiyə türkcəsindən fərqli olaraq Azərbaycan və türkman dillərində “**qe**” (ق) və “**xe**” (خ) samit hərfləri hərf və səs olaraq mövcuddur. Azərbaycan dili ilə müqayisədə türkman dilində əlavə iki samit hərf isə ərəb əlifbasında mövcud olan “**eyn**” (ع) və “**ha**” (ح) hərflərinin hesabına yaranır. Bu iki hərf öz əsl xüsusiyyətlərini saxlamaq şərtilə ərəb dilindən alınan sözlər vasitəsilə İraq türkman fonetikasına daxil olmuşdur.

Azərbaycan dilində iki samit səsin yazıda xüsusi hərf qarşılığı yoxdur. Bu cəhətdən, Azərbaycan dilində 23 samit hərf və 25 samit səs vardır. Xüsusi hərf qarşılığı olmayan bu iki samit səs [k`] və [x`] səsləridir.

[k`] samit səsi daha çox “kombayn”, “kran”, “konkret” kimi alınma sözlərdəki “k” hərfinin səs olaraq ifadəsi üçün istifadə edilir. Azərbaycan əlifbasında bu səsin adı “ka” kimi göstərilir və transkripsiyada ştrixdən istifadə olunur: [k`]. “Kənd”, “köz”, “kitab” sözlərindəki [k] səsinin əlifbadakı adı isə “ke” kimi göstərilir və transkripsiyada bu səs ştrixsiz yazılır: [k].

[x`] səsi isə “çörək”, “çiyələk”, “ərik” sözlərindəki son samiti səsləndirmək üçün istifadə edilir və bu səsi ifadə etmək üçün xüsusi hərf qarşılığı yoxdur. Adətən, [x`] səsi yazıda “k” hərfi ilə göstərilir.

Samit səslərin bölgüsü

Samit səslər müxtəlif xüsusiyyətlərə görə fərqli şəkillərdə təsnif edilir. Samit səslər səs tellərinin iştirakına görə iki yerə bölünür: **kar** və **cingilti**.

1. **Kar samitlər**. Bu səslərin tələffüzündə səs telləri iştirak etmir və bu samitlər ağız boşluğunda küyün (*maneənin*) köməyi ilə yaranır. Türkman dilçiliyində bu növdən olan samitlərə “sərt səssizlər” də deyilir.

Azərbaycan və türkman dillərində 11 kar samit vardır:

[ç], [f], [h], [x], [k], [p], [s], [ş], [t], [k`], [x`].

Son iki səsin Azərbaycan əlifbasında xüsusi işarəsi yoxdur, həmçinin son iki səs türkman fonetikasında da mövcud deyil. Bu dildə samitlərin sayının 11-ə çatması, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi ərəb dilinə məxsus spesifik səciyyə daşıyan “eyn” (ع) və “ha” (ح) hərflərinin İraq türkmanlarının dilinə keçməsi ilə əlaqədardır.

2. Cingiltili samitlər. Bu səslərin tələffüzündə səs telləri iştirak edir. Cingiltili samitlər küydən (*maneədən*) və avazdan (*səs telləri*) ibarət olur. Türkman dilində cingiltili samitlərə “yumşaq səssizlər” də deyilir.

Azərbaycan və türkman dillərində 14 cingiltili samit vardır:

[c], [v], [ğ], [g], [b], [z], [j], [d], [q], [y], [l], [m], [n], [r].

Yaranma və səslənmə ardıcılığına görə kar və cingiltili samitlər bir-biri ilə qarşılıq təşkil edir. Bu qarşılıqlı əlaqəni aşağıdakı kimi göstərmək olar.

Kar	ş	f	x	k	p	s	ç	t	h	k`	-	-	-	-	x`
Cingiltili	j	v	ğ	g	b	z	c	d	-	q	l	m	n	r	y

-	ه	-	-	-	-	-	ك	ف	ع	ش	س	خ	ح	چ	ت	پ	سەرت
ي	-	ر	ن	م	ل	ق	گ	و	-	ژ	ز	غ	-	ج	د	ب	يوشاق

Samit səslərin digər bir təsnifatı isə tələffüz orqanlarına görə müəyyən edilmiş bölgüsüdür. Küyün yaranma yerinə görə samitlər bir neçə qrupa ayrılır:

1. Dodaq samitləri:

a) qoşadodaq samitləri: [b]-(ب), [p]-(پ), [m]-(م).

b) dodaq-diş samitləri: [v]-(و), [f]-(ف).

2. Dil samitləri:

a) dilönü samitləri: [d]-(د), [z]-(ز), [l]-(ل), [n]-(ن), [s]-(س), [t]-(ت), [j]-(ج), [ʃ]-(ش), [ç]-(چ), [c]-(ج), [r]-(ر).

b) dilortası samitləri: [y]-(ی), [k]-(ک), [g]-(گ), [xʰ].

c) dilarxası samitləri: [q]-(ق), [kʰ].

d) dildibi boğaz samitləri: [ǧ]-(غ), [x]-(خ), [h]-(ه), [ʧ], [ʤ]

3. Burun samitləri:

[m]-(م), [n]-(ن).

Bu samitlərdən dördü: [l]-(ل), [m]-(م), [n]-(ن), [r]-(ر) sonor samitlər adlanır. [m] (م) və [n] (ن) samitlərinin tələffüzündə hava axını, əsasən, burun boşluğundan çıxdığı üçün onlar burun samitləri də adlandırılır.

Samit dəyişiklikləri

Azərbaycan və türkmən dillərində müxtəlif fonoloji mühit və dil hadisələrinə uyğun olaraq sait və samitlərin dəyişikliyi müşahidə olunur.¹ Bu dəyişikliklər dilin ahəngdarlığına xidmət edir və nitqin axıcılığını təmin edir. Tələffüz zamanı dəyişikliyə məruz qalan səs **orfoqram** adlanır.

Azərbaycan və türkmən dillərində “b”, “d”, “g”, “c” hərfləri ilə bitən bəzi sözlərin yazılış ilə deyilişində fərqlər mövcuddur.

1. Sonu “b”, “d”, “g”, “c” hərfləri ilə bitən sözlər tək işləndikdə tələffüzündə son hərflər karlaşır (b=p, d=t, g=k, c=ç). Məsələn: corab-[**corap**], kənd-[**kənt**], səhəng-[**səhənk**], qılınç-[**qılınç**] və s.

2. Sonu “b”, “d”, “g”, “c” hərfləri ilə bitən sözlərə samitlə başlanan şəkilçi artırılarsa, həmin hərflər tələffüzdə karlaşır. Məsələn: kəndlər-[**kəntdər**], kitablar-[**kitaplar**], qılınclar-[**qılınçlar**], nəhənglər-[**nəhənglər**] və s.

3. Sonu “b”, “d”, “g”, “c” hərfləri ilə bitən sözlərə saitle başlanan şəkilçi artırılarsa, həmin hərflər olduğu kimi tələffüz olunur. Məsələn: buluda-[**buluda**], kitaba-[**kitaba**], qılının-[**qılın-cın**], nəhəngə-[**nəhəngə**].

¹ Dilçilikdə sait və samitlərin dəyişməsinə öyrənən və izah edən elm **morfofonologiya** adlanır.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq türkman dilində bəzən “**b**” (ب) hərfinin həm yazıda, həm də tələffüzdə “**p**” (پ) hərfinə dəyişdiyini müşahidə etmək mümkündür. Bu dəyişiklik sözün əvvəlində, ortasında və sonunda baş verə bilər. Məsələn olaraq, məşhur türkman şairi Mustafa Kökkəyanın “Qəhrəmanın qoyunu” adlı şeirində istifadə edilmiş “çoban” sözünün “çopan” kimi yazılmasını göstərmək olar:

Qəhrəmanın qoyunu,
Kim bili, bu oyunu,
Qəhrəman qoyunu alı,
Çopan tutar toyunu.

قاهر امانين قويونو
کيم بيلي بو ايونو
قاهر امان قويونو آلي
چوپان طوطار طويونو

Digər türkman şairi Nazir Bozorqanın “Yeni model ərəkək” şeirində “bıçaq” kəlməsinin “pıçağ” kimi istifadə edilməsini də qeyd etmək mümkündür:

Dedi hərif iş yoxdu,
Bizdə ərzişal çoxdu,
Sanki bir iti **pıçağ**,
Mənim qəlbimə soxdu.

ديدي هريف ايش يوختو
بزده عرضحال چوختو
صانكي بير ايتي پيچاغ
منيم قلبيمه صوختو

Bir məsələni xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, son dövrlərdə türkman dilində Türkiyə türkcəsinin təsiri altında “**m**” hərfi ilə başlayan bəzi sözlərdə bu hərf “**b**” ilə əvəzlənir. Məsələn, birinci şəxs əvəzliyi “mən” sözünün “ben” və yaxud “minmək” sözü-nün “binmək” kimi yazıldığını qeyd etmək olar. Halbuki, şifahi və ənənəvi türkman dilində bu sözlər “mən”, “minmək” kimi istifadə edilmişdir. Sübut olaraq Mustafa Gökkəyanın aşağıdakı şeirini qeyd etmək olar:

Hərif bir hiylə tapar,
Tapınca necə yapar.
Arvad, bir şey tapmışam,
Mən doldurum, sən apar!

هريف بير حيله تاپار
تاپانجه نجه ياپار
ارواد، بير شيء تاپميشام
من دولدوروم سن اپار!

Şair Nasih Bozorqanın “Dinarın sözü” şeirində istifadə etdiyi “mindirərəm” sözünü də bura aid edə bilərik:

Ağladırəm, güldürərəm,
Bilməyəne bildirərəm,
Atlını yayan edər,
Yayanları **mindirərəm**.

آغلادیرام، گولدیررە م
بیلیمیە نه بیلدیررە م
آتلینی یایان ایدە ر
یایانلاری میندیررە م

Bu növdən olan sözlərdə “m” (م) hərfinin yazılışı və tələffüzü Azərbaycan və İraq türkman dillərinin fonetik cəhətdən bir-birinə çox yaxın olduğunun göstəricisidir.

İraq türkman dialektinə məxsus samit dəyişikliklərindən biri də “v” samitinin qoşa “w” samitinə çevrilməsidir. Bu səsə Azərbaycan ədəbi dilində rast gəlinmir. “w” səsi tələffüz olunma yerinə, danışq üzlərinin iştirakına və vəziyyətinə görə ingilis dilindəki “w” və ərəbcədəki “vav” (و) səslərinə oxşayır. Bu səsi tələffüz edərkən dodaqlar dairəvi vəziyyət alır və bir qədər irəli uzanır. “w” səsi qoşa dodaq sonor səsidir. Bu səsə Kərkük dialektində sözün əvvəlində və ortasında təsadüf edilir. Məsələn: var-[war], vəba-[waba], vətən-[watan], arvad-[arwad], karvan-[karwan], suvaq-[suwağ] və s.

Bu səs Kərkük dialektində sözün kökü ilə yanaşı kök sözə əlavə edilmiş şəkilçilərdə də müşahidə edilir:

- Mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlər hallanarkən ikinci şəxs tək və cəmdə. Məsələn: babawı, babawa, babawı, babawız, babawızın, babawıza və s.

- İkinci şəxs cəm feilin əmr şəklinin təsdiq və inkarında. Məsələn: yuwın, yazmawın, inanmawın və s.

- İkinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisində “w” səsinə Azərbaycanın şərq və cənub qrupu dialekt və şivələrində də təsadüf edilir. Məsələn: atova, babovuz, nənəvüz, otağuvuz və s.

Sonu “q” və “k” hərfləri ilə bitən sözlərin yazılışı və tələffüzü

1. Sonu “q” və “k” hərfləri ilə bitən çoxhecalı sözlərdə həmin hərflər [x] və [x`] şəklində tələffüz olunur. Məsələn: otaq-[otax], qonaq-[qonax], çörək-[çörəx`] və s.

2. Sonu “**q**” və “**k**” hərfləri ilə bitən çoxhecalı sözlərə saitlə başlayan şəkilçi artırıdıda həm yazıda, həm də tələffüzdə həmin hərflər müvafiq olaraq “**ğ**” və “**y**” hərfləri ilə əvəzlənir. Məsələn: qona**q**+ın=qona**ğ**ın, bula**q**+a=bula**ğ**a, çörək**+**in=çörə**y**in, köynək**+**ə=köynə**y**ə və s. Türkmən fonetikasında “**k**” hərfi ilə bitən çoxhecalı sözlərə saitlə başlayan şəkilçi əlavə edildikdə “**g**” hərflə əvəzlənir. Bu cür dəyişikliyə Azərbaycanın bəzi bölgələrində də rast gəlmək mümkündür. Məsələn: inək**+**i=inə**g**i, ipək**+**in=ipə**g**in, dilək**+**i=dilə**g**i və s.

3. Sonu “**q**” və “**k**” hərfləri ilə bitən çoxhecalı sözlərə samitlə başlayan şəkilçi artırıdıda “**q**” - [x] kimi, “**k**” - [x`] kimi tələffüz olunur. Məsələn: uç**q**lar - [uç**x**lar], çörək**+**lər - [çörə**x**`lər].

4. “Türk”, “tək”, “kürk”, “yük”, “lək” kimi sözlərdə “**k**”=“**y**” əvəzlənməsi baş vermir. Bunun səbəbi həmin sözlərin təkhecalı olmasıdır. Deməli, “**k**”=“**y**” əvəzlənməsi çoxhecalı milli sözlərdə baş verir.

5. Sonu “**q**” hərfi ilə bitən sözlərə saitlə başlayan şəkilçi artırıldıqda “**q**”=“**ğ**” əvəzlənməsi baş verirsə, bu sözlər milli mənşəlidir. Bu əvəzlənmə baş vermirsə, alınma mənşəlidir. Məsələn: “qona**q**”, “bula**q**” kimi sözlər milli, “şəfə**q**”, “üf**q**” və s. isə alınma sözlərdir.

6. Sonu “**k**” hərfi ilə bitən sözlərə saitlə başlayan şəkilçi artırıldıqda həmin sözdə “**k**”=“**y**” və yaxud “**g**” əvəzlənməsi baş verirsə, bu sözlər milli mənşəli, “**k**”=“**y**” və yaxud “**g**” əvəzlənməsi baş vermirsə, alınma mənşəlidir. Məsələn: “külək”, “kəpənək” sözləri milli, “idrək”, “iştirək”, “təbrik” sözləri isə alınma mənşəlidir.

Qoşasamitli sözlərin yazılışı və deyilişi

Söz tərkibində iki samitin yanaşı işləndiyi sözlərə qoşasamitli sözlər deyilir. Bu tip sözlər iki cür olur:

1. **Eynicinsli qoşasamitli sözlər:** qoşa samitlər sözün ortasında və ya sonunda işlənir. Məsələn: Cab**bb**ar, tərə**dd**üd, kü**ll**, xə**tt** və s.

a. Qoşa “**pp**” ilə yazılanlar [**pb**] şəklində deyilir. Məsələn: **hoppanmaq**-[hop**pb**amax], **guppultu**-[gup**pb**ultu] və s.

b. Qoşa “**kk**” ilə yazılanlar [**kg**] şəklində deyilir. Məsələn: **səkkiz**-[sək**kg**iz], **mütəkkə**-[mütək**kg**ə], **Məkkə**-[Mək**kg**ə] və s.

c. Qoşa “**tt**” ilə yazılanlar [**td**] şəklində deyilir. Məsələn: **həttə**-[hət**td**a], **əlbəttə**-[əlbət**td**ə], **ittiham**-[itdi**td**ham] və s.

d. Qoşa “**qq**” ilə yazılanlar [**k`q**] şəklində deyilir. Məsələn: **baqqal**-[bak`**q**al], **toqqa**-[tok`**q**a], **saqqız**-[sak`**q**ız] və s.

e. Qoşa “**yy**” samitləri ilə yazılan sözlərin bir çoxu bir [**y**] səsi ilə deyilir. Məsələn: **vəziyyət**-[vəzi**y**ət], **səhiyyə**-[səhi**y**ə], **əziyyət**-[əzi**y**ət] və s.

f. Qoşa “**yy**” ilə yazılan sözlərin bəzilərində yazıldığı [**yy**] kimi tələffüz olunur. Məsələn: **qəyyum**-[qə**yy**um], **səyyar**-[sə**yy**ar], **əyyaş**-[ə**yy**aş] və s.

2. Müxtəlifcinsli qoşasamitli sözlər: müxtəlif samit qoşalığı sözün həm əvvəlində, həm ortasında, həm də sonunda işlənə bilər. Məsələn: **təşkil**, **bənd**, **bərk** və s.

a. Söz ortasında yanaşı gələn iki müxtəlif kar samitdən ikincisi cingiltili tələffüz olunur. Məsələn: **taxta**-[tax**da**], **sürüşkən**-[sürüş**g**ən], **ixtira**-[ixdi**ra**] və s.

b. Söz ortasında “**n**” hərfi “**b**”, “**m**” hərflərindən əvvəl gələrsə, [**m**] səsi kimi tələffüz olunur. Məsələn: **şənbə**-[şə**mb**ə], **günbəz**-[gü**mb**əz], **dinməz**-[dim**mm**əz] və s.

c. “**q**” hərfi sözün ortasında kar samitdən əvvəl gələrsə [**k`**] kimi, cingiltili samitdən əvvəl gələrsə [**q**] kimi deyilir. Məsələn: **nöqsan**-[nök`**s**an], **miqyas**-[mi**q**yas], **nöqtə**-[nök`**t**ə], **iqlim**-[i**q**lim] və s.

d. “**k**” hərfi sözün ortasında samitdən əvvəl gələrsə, əsasən, [**x`**] kimi tələffüz olunur. Məsələn: **bəzəksiz**-[bəzə**x`**siz], **küləkli**-[külə**x`**li], **çökəklik**-[çökə**x`**lix`] və s.

Sonu eynicinsli qoşasamitlə bitən söz köklərinin yazılışı

Bunlar əsasən ərəbmənşəli sözlərdir. Məsələn: **haqq**, **xətt**, **fənn**, **sədd**, **hədd**, **hiss**, **küll**, **həzz**, **rədd**, **tibb** və s.

a. Bu sözlərə samitlə başlayan şəkilçi artırdıqda sözün kökündəki hərflərdən biri yazılır. Məsələn: **hədd**+siz=**hədsiz**, **fənn**+lər=**fənlər**, **haqq**+lı=**haqlı** və s. “Hiss” və “küll” sözləri bu qaydadən istisnadır, bunlara samitlə başlayan şəkilçi artırdıqda hər iki qoşa samit yazıda saxlanılır. Məsələn: **hiss**+lər=**hisslər**.

b. Bu sözlərə saitlə başlayan sözlər artırdıqda isə sözün kökündə dəyişiklik baş vermir. Məsələn: **fənn**+i=**fənni**, **hədd**+i=**həddi** və s.

Sonu müxtəlifcinsli qoşa samitlə bitən söz köklərinin yazılışı və deyilişi

Azərbaycan və türkmən dillərində bu cür sözlərin mütləq əksəriyyəti **ərəb mənşəlidir**. Məsələn: **rəhm**, **üzr**, **hökm**, **sehr**, **qəsb**, **məkr**, **qəsr**, **əmr**, **zölm**, **nəbz**, **hüzn**, **həsr**, **həbs**, **kəsr**, **sədr**, **mətn** və s.

a. Sonu müxtəlifcinsli qoşa samitlə bitən təkhecalı sözlərə samitlə başlayan şəkilçi artırdıqda tələffüzdə **səsartımı** hadisəsi baş verir. Məsələn: **zölm**lə-[**zölüm**nən], **zəhm**li-[**zəhim**li], **hökm**lü-[**hökü**mlü] və s.

b. Sonu müxtəlifcinsli kar samitlə bitən təkhecalı sözlərə samitlə başlayan şəkilçi artırdıqda tələffüzdə **səsdüşümü** hadisəsi baş verir. Məsələn: **dostyana**-[**dosyana**], **neftçi**-[**nefçi**], **dostluq**-[**dosdux**] və s.

Ahəng qanunu

Ahəng qanunu¹ fonetikanın əsas qanunlarından biri hesab edilir. Bu, bütün türk dillərinin əsas və özünəməxsus qanunudur. Bu qanunu türk dillərinin “dəmir qanunu” da adlandırırlar. Bu qanuna görə sözün ilk hecası incə saitdirsə, sonrakı saitlər də incə, qalın saitdirsə, sonrakı saitlər də qalın olmalıdır. Sözdə

¹ Türk dilçiliyində bu qanun “**səs uyum quralı**” adlandırılır.

qalın və incə saitlərin bir-birini izləməsinə **ahəng qanunu** deyilir. Məsələn: “bağcadakılar” sözündə qalın, “vətəndəkilər” sözündə isə incə saitlər bir-birini izləmişdir. Buna dilçilikdə damaq ahəngi deyilir. Dodaq ahəngi dedikdə isə dodaqlanan saitlərin ahəngi nəzərdə tutulur. Məsələn: üzüm, ölüm və s.

Azərbaycan və türkman dillərində ahəng qanununun prinsipləri eynidir və fonetikanın bu sahəsində iki dil arasında heç bir fərq yoxdur. Aşağıda ahəng qanununun gözləniləndiyi bir neçə ədəbiyyat nümunələrini paylaşırıq:

Şəbi-hicran yanar canım, tökər qan çəşmi-giryanım,
Oyadar xəlqi əfqanım, qara bəxtim oyanmazmı?

(Füzuli)

شب هجران یانار جانیم، توکه ر قان چشم گریانیم،
اویدار خلقی افغانیم، قارا بختیم اویانمازمی؟

(فضولی)

Vəfasız, mərhəmətsiz bir gözəl cananəmiz var,
Camali-şəminə qarşı yanan pərvanəmiz var.

(Qasimi – Seyyid Qasim)

وفاسیز، مرحمتسبز بیر کوزە ل جانانە میز وار،
جمال شمعیئە قارشی یانان پروانە میز وار.

(قاسمی - سید قاسم)

Dil açarkən açdım anam yanımda,
İlk söz gəzdi damarımda, qanımda,
Hala gəzər ürəgimdə, canımda.

(Əbdüllətif Bəndəroğlu)

دیل آچارکه ن آچتیم آنام یانیمدا
ایلك سوز گه زدې داماریمدا قانیمدا
حالا گیزه ر پوره گیمده جانیمدا

(عبد اللطیف بندر اوغلو)

Yuxarıdakı şeir nümunələrində altından xətt çəkilmiş sözlərə diqqətlə baxdıqda ahəng qanununun izlənildiyini görürük. Belə

ki, sözlərdəki ilk hecanın qalın və incəliyinə uyğun olaraq sonrakı saitlər ahəng qanununa tabe olur.

Heca

Tələffüz zamanı sözün asanlıqla bölünə bilən hissəsinə **heca** deyilir. Heca danışığı nitqində ən kiçik fasilələrlə ayrılan fonetik vahiddir. Sözlər bir, iki, üç və daha artıq hecadan ibarət ola bilər. Hər hecada bir sait hərf olur. Azərbaycan və türkman dillərində sözdə neçə sait varsa, bir o qədər heca olur. Məsələn: a-ta, Kər-kük, mək-təb-li və s.

Söz ortasında işlənən qoşa samitlərdən biri əvvələ, ikinci samit isə sonrakı hecaya düşür. Məsələn: əv-vəl, baq-qal, it-tifaq və s.

Samit səs özündən sonra gələn sait səsin yaratdığı hecaya tabe olur. Məsələn: ki-tab, ki-ta-bın, ki-ta-bı-nı və s.

Azərbaycan və türkman dillərində hecanın növləri 5-dir:

1. **Açıq heca:** saitle bitən hecadır. Məsələn: vur-ma, bi-na, nə-nə və s.

2. **Qapalı heca:** samitlə bitən hecadır. Məsələn: in-san, ki-tab və s.

3. **Örtülü heca:** samitlə başlayan hecadır. Məsələn: qə-ləm, na-nə və s.

4. **Örtüsüz heca:** saitle başlayan hecadır. Məsələn: ağ-la, al-ma, xə-s-tə və s.

5. **Saf heca:** təkçə saitdən ibarət olan hecadır. Məsələn: a-na, ü-rək, a-ta və s.

Sözün hecalara bölünməsinin praktik əhəmiyyəti bundan ibarətdir ki, nəfəsalmı asanlaşdırır, tələffüzü normallaşdırır, orfoqrafik cəhətdən sözün sətirdən-sətrə keçirilməsini tənzimləyir.

Fonetika bölməsində apardığımız müqayisəli təhlillər nəticəsində qeyd edə bilərik ki, **türkman dilinin fonetik quruluşu tamamilə Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu ilə üst-üstə düşür.**

Azərbaycan və türkman dillərinə bələd olanlar bu dillərin fərqlənmədiyini etiraf edirlər. Məşhur türkman alimi Əbdüllətif Bəndəroğlunun gəldiyi qənaət çox maraqlıdır: “İraq türkmanlarının ləhcəsi Azərbaycan dilindən fərqlənmir. Lakin İraq türkmanlarının ləhcəsində bəzi xırda fərqlər nəzərə çarpır. Onlar çox cüzidir və qeyri-adi bir şey kimi sayılmamalıdır”.¹

Bu cəhətdən kərküklü tədqiqatçı Əta Tərzibaşının fikrləri də diqqəti cəlb edir: “Bizim türkman ləhcəsi azəri ləhcəsinə İstanbul ləhcəsindən daha yaxındır, bəlkə də bunları əkiz qardaşlar saymaq olar. Bununla yanaşı, bütün bu ləhcələr uzun tarix boyunca çeşidli səbəblərin təsiri altında bir-birindən xəbərsiz inkişaf etmiş, amma aralarında böyük fərqlər görülməmişdir”.²

Görkəmli azərbaycanlı alim, türkman dili və ədəbiyyatı üzrə sanballı tədqiqatların müəllifi Qəzənfər Paşayev qeyd edirdi: “Çəkinmədən demək olar ki, əsrlərlə başqa xalqların əhatəsində qalan, məhz buna görə də qədim leksik və fonetik göstəricilərini daha çox saxlayan İraq türkmanlarının ləhcəsi “Kitabi-Dədə Qorqud”un dil xüsusiyyətlərini tamamilə əks etdirir... Təsadüfi deyildir ki, azərbaycanlı tədqiqatçılar “Kitabi-Dədə Qorqud”u Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatının babası, kərküklü Əta Tərzibaşı isə onu İraq türkmanlarının “ana kitabı” adlandırmışdır”.³

Yuxarıda qeyd edilən fikir və mülahizələri ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, İraq türkmanlarının danışq forması, leksik bazası türk dilləri içərisində Azərbaycan dili ilə üst-üstə düşür. Türkmanların ərəb və türk dillərindən həyatın müxtəlif sahələri ilə bağlı çoxlu leksik vahid almasına baxmayaraq Azərbaycan dili ilə paralelliyin güclü olduğu nəzərə çarpır.

¹ Ə.Bəndəroğlu. İraqda türkmanlar inqilabı. Bağdad, 1972, s.14.

² Tərzibaşı, Əta. Yazı dili, qonuşma dili. “Qardaşlıq dərgisi”, №4, s.26, Bağdad, 1962.

³ Paşayev, Qəzənfər. Kərkük dialektinin fonetikasi. Bakı, “Elm”, 2003, s.17.

MORFOLOGİYA

Dilçilik elminin beynəlmiləl adı **linqivistika** adlanır. Dilçilik dilin qanunauyğunluqlarını, inkişaf tarixini və dillə bağlı bütün hadisələri öyrənən elm sahəsidir. Dilçiliyin əsas bölmələrindən biri olan **qrammatikada** sözlərin formaca dəyişməsinin və cümlədə birləşməsinin qaydaları öyrənilir. Qrammatika özü də iki hissəyə bölünür:

1. **Morfologiya**¹ (yunanca “*morfo*” (*forma*) və “*logos*” (*elm, təlim*) sözlərindən təşkil olunub) sözün formalarını öyrənir. Başqa sözlə desək, morfologiya nitq hissələrindən, sözlərin tərkibindən və dəyişmə qaydalarından bəhs edir.

2. **Sintaksis**² (yunanca *tartib, birləşmə deməkdir*) söz birləşmələrini, cümlələri və mətni öyrənir.

NİTQ HISSƏLƏRİ

Dilin lüğət tərkibində olan sözlərin hamısı müəyyən qrammatik mənaya malikdir. Bu baxımdan, həmin sözlər ayrı-ayrı **nitq hissələri** kimi qruplaşır. Sözün hansı nitq hissəsinə aid

¹ Ərəb dilində morfologiya “**sərf**” (صرف) adlandırılır.

² Ərəb dilində sintaksis “**nəhv**” (نحو) adlandırılır.

olması onun hansı suala cavab verməsindən, əşya ilə yoxsa hərəkətlə bağlı olmasından və sairə amillərdən asılıdır.

Dildə olan sözlər lüğəvi mənasının olub-olmamasına görə iki yerə ayrılır:

1. **Lüğəvi mənası olan sözlər.** Məsələn: kitab, insan, tərbiyə və s.

2. **Lüğəvi mənası olmayan sözlər.** Məsələn: üçün, hətta, ilə və s.

Lüğəvi mənası olan sözlərlə cümlə quraraq fikrimizi ifadə edirik. Lüğəvi mənası olmayan sözlər isə nitqdə köməkçi vasitələr kimi istifadə edilir və əsas fikrin ifadəsinə yardımçı olur.

Dilimizdəki nitq hissələri əsas əlamətlərinə görə iki növə bölünür: **əsas nitq hissələri** və **köməkçi nitq hissələri**.

Dildəki əsas və köməkçi nitq hissələri özünəməxsus əlamətlərlə bir-birindən fərqlənir. Bu fərqlər aşağıdakı cədvəldə müqayisəli şəkildə göstərilib.

Əsas nitq hissələri (<i>isim, sifət, say, əvəzlik, feil, zərf</i>)	Köməkçi nitq hissələri (<i>qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər, nida</i>)
1. Müstəqil leksik mənaya malikdir. 2. Müəyyən bir suala cavab verir. 3. Müstəqil cümlə üzvü ola bilər. 4. Şəkilçi qəbul edərək mənə cəhətdən dəyişir. 5. Qrammatik mənası var. 6. Formaca dəyişə bilər.	1. Ancaq qrammatik mənası var, leksik mənə ifadə etmir. 2. Ayrılıqda heç bir suala cavab vermir. 3. Ayrılıqda heç bir cümlə üzvü ola bilmir. 4. Leksik və qrammatik şəkilçi qəbul etmir.

Cədvəldən göründüyü kimi əsas və köməkçi nitq hissələrinin fərqli cəhətləri olduğu kimi, bir oxşar cəhəti də vardır. Həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələri qrammatik mənaya malikdir. Sözün ümumi qrammatik mənası onun hansı nitq hissəsinə aid olması deməkdir.

İSİM

Ümumi qrammatik mənasına görə bütün əşyaların, canlı və cansız varlıqların adlarını bildirən əsas nitq hissəsinə **isim** deyilir. İsim “kim?”, “nə?”, “hara?” suallarından birinə cavab verir. Türkmən dil terminologiyasında bu nitq hissəsi bəzən “**ad**” (اد) kimi də qeyd edilir.

İsimin tərifində qeyd edilən “əşya” deyilərkən canlı və cansız, gözlə görünən və ya təsəvvür edilə bilən bütün varlıqlar və anlayışlar nəzərdə tutulur. Məsələn: ata, insan, vicdan, qürur, pişik, dovşan, divar, Tələfər və s.

Azərbaycan və türkmən dillərində isimin elə özünəməxsus cəhətləri vardır ki, onları başqa nitq hissələrində müşahidə etmək olmur. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:¹

1. Konkret və ya mücərrəd olur.
2. Ümumi və xüsusi olur.
3. Tək və ya cəm olur.
4. Mənsubiyyətə görə dəyişir.
5. Hal şəkilçisi qəbul edir (*hallanır*).
6. Şəxs (*xəbər*) şəkilçisi qəbul edir.

Azərbaycan və türkmən dillərinin lüğət tərkibindəki sözlərin böyük hissəsini isimlər təşkil edir. Hər iki dildə isimləri mənə növünə görə üç qismə ayırmaq olar.

Konkret və mücərrəd isimlər

Konkret isimlər: Gözlə görünə bilən, əllə toxunulması və şəklinin çəkilməsi mümkün olan əşyaların, canlı və ya cansız varlıqların adlarını bildirən sözlər **konkret isimlər** adlanır. Bu cür isim tələffüz edilərkən biz onun məzmununu ilə bağlı müəyyən əşyanı, bu və ya digər maddi varlığı xatırlayırıq. Məsələn: adam, çiçək, qoyun, qələm, günəş və s. Türkmən qrammatikasında konkret isimlər “**somut**” (صوموت) və yaxud “**müşəxxəs**” (مشخص) terminləri ilə də adlandırılır.

Mücərrəd isimlər: Gözlə görünməyən, əllə təması mümkün olmayan əşyaların adını bildirən sözlər **mücərrəd isimlər** adlanır. Mücərrəd isimlər xəyalda, təsəvvürdə canlandırılan əşyaların adlarıdır. Bu növdən olan isimlərin ifadə etdiyi anlayışın maddi varlıq forması yoxdur. Məsələn: sevgi, inam, yaddaş, gözəllik, arzu və s. Mücərrəd isimlər “*nə?*” sualına cavab verir və bəzisi cəm şəkilçisi qəbul etmir. Məsələn: insanlıq, yoldaşlıq, ağılsızlıq

¹ İsmə aid bu xüsusiyyətlərdən ilk ikisini çıxmaq şərtilə digərlərinin qrammatik (*morfoloji*) göstəriciləri (*şəkilçiləri*) var. İlk üç şərt yalnız ismə aid xüsusiyyətlərdir.

və s. Elə isimlər var ki, həm konkret, həm də mücərrəd isim kimi başa düşülə bilər. Məsələn: analıq, atalıq, bacılıq və s. Onun **analığı** gəldi (*konkret*), **analıq** hissi ülvədir (*mücərrəd*).

Türkman dilində bu isimlər həm “**mücərrəd**” (مجرد), həm də “**soyut**” (صويوت) adlandırılır.

Ümumi və xüsusi isimlər

Ümumi isimlər: Müəyyən bir qrupa daxil olan eynicinsli varlıqların adını bildirən isimlər ümumi isimlər adlanır. Məsələn: şagird, kitab, ağac, daş, yol, kənd və s. Türkman dilində ümumi isimlər “**cins**” və ya “**genəl**” isimlər də adlanır.

Xüsusi isimlər: Varlığı tək olan, yəni bir-birinin eyni olmayan və yaxud eynicinsli əşyaları bir-birindən fərqləndirən isimlər xüsusi isimlər adlanır. Məsələn: Allah, Kərkük, Bakı, Tələfər, Kür, Araz, Fərat, Dəclə və s. Türkman dilində bu cür isimlərə “**özəl**” isimlər də deyilir.

Xüsusi isimləri ümumi isimlərdən fərqləndirən bəzi cəhətlər bunlardır:

- Latın əlifbası ilə yazıldıqda işlənmə yerindən asılı olmayaraq ilk hərfi həmişə böyük yazılır. Ərəb qrafikasında isə böyük və kiçik hərflər olmadığı üçün xüsusi isimlərlə bağlı bu qayda tətbiq olunmur.

- Ancaq konkret (*somut, müşəxxəs*) olur.
- Sinonimi, omonimi və antonimi olmur.

Xüsusi isimlər məna və məzmunca bir sıra növlərə bölünür:

- İnsan adlarını və soyadlarını bildirənlər: Vaqif, Rza, Əli, Kərküklü, Bağdadi, Axundzadə və s.

- Yer adlarını bildirənlər: Gəncə, Ərbil, Təbriz, Şuşa, Azərbaycan, İraq və s.

- Əsər və mətbuat adları: “Türkman eli” (*qəzet*), “Leyli və Məcnun” (*poema*) və s.

- Heyvanlara verilən adlar: Dürat, Məstan, Döldül, Zülcənəh və s.

Tək və cəm isimlər, toplu isimlər

Tək isimlər: Cəm şəkilçisi qəbul etmədən əşyaların ümumi adını və bir varlığı bildirən isimlərdir. Məsələn: dəftər, uşaq, ana, çiçək, qələm və s.

Cəm isimlər: Cəm şəkilçisi qəbul edərək eyni əşyanın çoxluğunu və ya birdən artıq olduğunu bildirən isimlərdir. Məsələn: adamlar, kitablar, atalar, quşlar, tələbələr və s.

İsimlərin cəm formasını düzəltmək üçün sözün sonuna “**lar**”, “**lər**” şəkilçisi əlavə edilir. Ahəng qanununa uyğun olaraq, əgər sözün sonu incə saitle bitərsə “**lər**”, qalınla bitərsə “**lar**” şəkilçisi əlavə olunur.

Toplu isimlər: Cəm şəkilçisi qəbul etmədən tək bir sözlə əşyaların çoxluğunu bildirən isimlərə toplu isimlər deyilir. Məsələn: ordu, əhali, camaat, xalq, sürü və s.¹ Topluluq bildirən isimlər qrammatik cəhətdən tək isimlərdir. Yəni toplu isimlər cəm şəkilçisi qəbul etmədikdə qrammatik cəhətdən tək hesab olunur.

İsimlərin quruluşca növləri

Azərbaycan və türkmən dillərində isimlərin quruluşca üç növü var: **sadə, düzəltmə və mürəkkəb.**

Sadə isimlər

Tərkibində heç bir leksik şəkilçi olmayan, sadəcə kökdən və ya kök və qrammatik şəkilçidən ibarət olan isimlər **sadə isimlər** adlanır. Başqa sözlə, sadə isimlər heç bir leksik şəkilçi qəbul etmir. Yalnız qrammatik şəkilçi qəbul etmiş isimlər də sadə isim-

¹ “Camaat” və “əhali” istisna olmaqla toplu isimlər cəm şəkilçisi qəbul edə bilər: ordular, sürülər, xalqlar və s.

lər hesab olunur. Məsələn: şeir – şeirlər, kitab – kitablar, söz – sözlər və s. Türkman qrammatikasında sadə isimlərə “**yalın**” isimlər də deyilir.

Düzəltmə isimlər

Leksik (*sözdüzəldici*) şəkilçilərin köməyi ilə əmələ gələn isimlər **düzəltmə isimlərdir**. Bu cəhətdən düzəltmə isimlər kökdən və leksik şəkilçidən ibarət olur. Türkman dilində düzəltmə isimlərə “**törəmiş**” (تورە ميش) isimlər də deyilir.

Azərbaycan və türkman dillərinin isimlərlə zənginləşməsinə isim düzəldən şəkilçilərin rolu böyükdür. Düzəltmə isimlər, əsasən, adlardan (*isim, sifət, say, əvəzlilik və zərf*) və feillərdən əmələ gəlir. Bu baxımdan düzəltmə isimlər iki qrupa bölünür: **adlardan düzələnələr** və **feildən düzələnələr**.

Adlardan isim düzəldən şəkilçilər

• **ç¹** (ç₁, ç_i, ç_u, ç_ü). Bu şəkilçi Türkiyə türkcəsindən fərqli olaraq Azərbaycan və türkman dillərində daha çox istifadə edilir. Belə ki, Türkiyə türkcəsində bu şəkilçi ikişəkilli “**cı²** (c₁, c_i)”, Azərbaycan və türkman dillərində isə dördşəkilli “**ç¹** (ç₁, ç_i, ç_u, ç_ü)” olması ilə fərqlənir.

Bu şəkilçi, əsasən, sənət, peşə anlayışı bildirən isimlər yaratsa da, başqa mənalı isimlər də onun köməyi ilə düzəldilir: balıq-**çı**, dəniz-**çi**, ov-**çu**, üzüm-**çü**, üsyan-**çı**, xəbər-**çi** və s.

Azərbaycan və türkman dilləri	Türkiyə türkcəsi
dəmir-çi	demir-ci
odun-çu	odun-cu
dil-çi	dil-ci

• **lıq**⁴ (lıq, liq, luq, lüq). Bu şəkilçi konkret (*somut*) və mücərrəd (*soyut*) mənalı isimlər, yəni əşya, qohumluq, yer və insan anlayışı bildirən isimlər yaradır: daş-**lıq**, odun-**luq**, qardaş-**lıq**, göz-**lük**¹, pis-**lik**, gözəl-**lik** və s.

• **lı**⁴ (lı, li, lu, lü). Bu şəkilçidən, adətən, etnik, ailə və s. mənsubiyyəti bildirmək üçün istifadə olunur: Azərbaycan-**lı**, Kərkük-**lü**, Nəcəf-**li**, Qaraman-**lı**, Qaraqoyun-**lu** və s.

• **ça**² (ça, çə). Bu şəkilçi ilə kiçiltmə mənalı isimlər düzəlir: meydan-**ça**, kitab-**ça**, bağ-**ça**, dəftər-**çə**, döşək-**çə** və s.

• **cıq**⁴ (cıq, ciq, cuq, cüq) və **cığaz**⁴. Bu şəkilçilərlə kiçiltmə və əzizləmə mənalı sözlər düzəlir: ev-**cik**, gəlin-**cik**, qulaq-**cıq**, qız-**cığaz**, körpə-**ciyəz**, quş-**cuğaz** və s.

• **ıyyat**² (ıyyat, ıyyət). Bu şəkilçi ilə ərəb dilindən alınmış sözlərdən mücərrəd isimlər düzəlir: hakim-**ıyyət**, kəşf-**ıyyat**, bəşər-**ıyyət**, zidd-**ıyyət**, ədəb-**ıyyat** və s.

• **daş**. Bu şəkilçi ilə insan, məslək, fikir anlayışı bildirən isimlər düzəlir: əmək-**daş**, soy-**daş**, yurd-**daş**, silah-**daş**, sir-**daş** və s.

• **ıstan**⁴. Bu şəkilçi ölkə, yer bildirən isimlər düzəldir: Ərəb-**ıstan**, Türkmən-**ıstan**, Qazax-**ıstan**, Dağ-**ıstan**, gül-**üstən** və s.

• **izm**. Bu şəkilçi Avropa mənşəli sözlərdən dünyagörüşü və ideoloji anlayışları ifadə etmək üçün isimlər düzəldir: kapital-**izm**, sosial-**izm**, ideal-**izm**, material-**izm**, real-**izm** və s.

• **ist**: bu şəkilçi də Avropa mənşəli sözlərdən isimlər düzəldir: ideal-**ist**, real-**ist**, kapital-**ist**, sosial-**ist**, jurnal-**ist** və s.

¹ Sözü son saiti incə olarsa şəkilçinin sonuncu “q” samiti onun qarşılığı “k” hərfinə çevrilir: göz-**lük**, pis-**lik**. Kərkük və Tuzxurmatu ləhcələrində isə “q” samitinin “ğ” samitinə çevrilməsi halı müşahidə olunur: ana-**lığ**, dost-**luğ** və s.

- Az məhsuldar olan “**kar**”, “**xana**”, “**zadə**”, “**dar**”, “**şünas**”, “**gər**”, “**at**”, “**pik**”, “**kən**”, “**saz**”, “**baz**” və s. şəkilçilər də isimlərə qoşularaq düzəltmə isimlər düzəldir: sənət-**kar**, kitab-**xana**, şah-**zadə**, hesab-**dar**, hüquq-**şünas**, mis-**gər**, məlum-**at**, yel-**pik**, yel-**kən**, saat-**saz**, kəndir-**baz** və s.

Feildən isim düzəldən şəkilçilər

- **ış**⁴ (ış, iş, uş, üş). Azərbaycan və türkmən dillərində çox istifadə edilən bir şəkilçi kimi feil köklərinə qoşularaq, hal-vəziyyətlə, hərəkətlə bağlı isimlər düzəldir: bax-**ış**, dur-**uş**, sat-**ış**, gəl-**ış**, gül-**üş**, düzəl-**ış** və s.

- **aq**² (aq, əq, q, k). Bu şəkilçi müxtəlif mənalı isimlər düzəldir: yat-**aq**, dara-**q**, sına-**q**, istə-**k**, bəzə-**k**, dilə-**k** və s.

- **ma**² (ma, mə). Bu şəkilçi ilə feil köklərindən müxtəlif mənalı isimlər düzəlir: vur-**ma**, qovur-**ma**, barış-**ma**, yetiş-**mə**, bölüş-**mə** və s.

- **qı**⁴ (qı, ki, qu, kü). Sonu kar samitlə bitən feil köklərinə qoşularaq əşya bildirən və mücərrəd mənalı isimlər düzəldir: as-**qı**, səp-**ki**, pus-**qu**, sür-**kü**, iç-**ki** və s. Bu şəkilçinin başqa bir variantı olan “**ğı**⁴ (ğı, ği, ğu, ğü)” şəkilçisi isə sonu cingiltili samitlə bitən feil köklərinə qoşularaq müxtəlif mənalı isimlər düzəldir: al-**ğı**, çal-**ğı**, sev-**gi**, vur-**ğu**, sor-**ğu** və s.

- **tı**⁴ (tı, ti, tu, tü). Bu şəkilçi müxtəlif mənalı isimlər düzəldir: bağır-**tı**, inil-**ti**, göyər-**ti**, görün-**tü**, cücər-**ti** və s.

- **ıntı**⁴ (ıntı, inti, untu, üntü). Bu şəkilçinin köməyi ilə feildən müxtəlif mənalı isimlər düzəlir: yağ-**ıntı**, çök-**üntü**, qır-**ıntı**, sıx-**ıntı**, qaz-**ıntı** və s.

- **ım**⁴ (ım, im, um, üm). Bu şəkilçinin köməyi ilə hadisə, ölçü və müxtəlif mənalar bildirən isimlər düzəlir: yay-**ım**, öl-**üm**, dur-**um**, biç-**im**, kəs-**im** və s.

- **qın⁴, ğın⁴**: bas-qın, yan-ğın, qaç-qın, qır-ğın, köç-gün və s.
- **in, ın**: ək-in, səp-in, ax-ın, yay-ın, biç-in və s.
- **id, üd**: keç-id, öy-üd və s.
- **ı⁴**: yaz-ı, çək-i, qorx-u, ölç-ü, sür-ü və s.
- **ıcı⁴ (yıcı⁴)**: at-ıcı, al-ıcı, seç-ici, dinlə-yici, bağla-yıcı və s.
- **acaq² (acaq, əcək)**: yan-acaq, sığın-acaq, yat-acaq, gəl-əcək, iç-əcək və s.
- **ca² (ca, cə)**: düşün-cə, əylən-cə və s.
- Az məhsuldar olan **“maq²”, “ar²”, “ır²”, “caq²”, “ınc²”, “c”, “ğa²”, “anaq²”, “mac²”, “maca²”, “laq”, “kəm”** və sairə şəkilçilər də feillərə qoşularaq düzəltmə isimlər düzəldir: çax-maq, aç-ar, kəs-ir, yığın-caq, sev-inc, qazan-c, qovur-ğa, boğ-anaq, yanılt-mac, tap-maca, ud-laq, gör-kəm.

Mürəkkəb isimlər

Mürəkkəb isimlər iki və daha artıq sözün birləşməsindən yaranır. Mürəkkəb isimlər yazılışına görə iki yerə bölünür: **bitişik yazılanlar** və **defislə yazılanlar**.

Azərbaycan və türkmən dillərində bitişik yazılan mürəkkəb isimləri quruluşuna görə bir neçə qrupa bölmək mümkündür:

1. İki müxtəlif mənalı və tərkibində heç bir şəkilçi olmayan sadə sözlərin birləşməsi ilə yaranan mürəkkəb isimlər: üçbucaq, yarımada, Elnur, sarıköynək, Qarabağ və s.

2. Bir sadə və bir düzəltmə sözlərin birləşməsi ilə yaranan mürəkkəb isimlər: dünyagörüşü, qanunauyğunluq, üzüyümşaq-lıq və s.

3. Mənsubiyyət şəkilçili sözün iştirakı ilə yaranan mürəkkəb isimlər: ilanbalığı, dəvəquşu, Həsənoğlu, meşəbəyi, ayaqqabı və s.

4. Birinci tərəfi isim, ikinci tərəfi feili sifət olan mürəkkəb isimlər: yelqovan, tozsoran, günəbaxan, ağacdələ, əlüzyuyan və s.

5. “**ha**”, “**a**” bitişdiricilərinin vasitəsilə eyni feil köklərinin təkrarından yaranan mürəkkəb isimlər: vur**havur**, gəl**hagəl**, qaça**qaç**, basab**as** və s.

Defislə (-) yazılan mürəkkəb isimlər yalnız latın qrafikası ilə yazıya aiddir. Ərəb qrafikası ilə defis işarəsini yazıda göstərmək mümkün deyil. Hər iki dildə bu növdən olan isimlər mənə və quruluşuna görə aşağıdakı növlərə bölünür:

1. Yaxın mənalı sözlərin birləşməsi ilə düzələn mürəkkəb isimlər: söz-söhbət, qapı-pəncərə, oğul-uşaq, el-oba, ev-eşik və s.

2. Əks mənalı sözlərin iştirakı ilə düzələn mürəkkəb isimlər: eniş-yoxuş, gediş-gəliş, dərə-təpə, alış-veriş, dost-düşmən və s.

3. Tərkibindəki sözlərdən biri ayrılıqda işlənməyən və heç bir mənə bildirməyən sözün başqa bir sözlə qoşa işlənməsi yolu ilə düzələn mürəkkəb isimlər: dəmir-dümür, kağız-kuğuz, çör-çöp, uşaq-muşaq, adam-madam və s.

İsimin mənsubiyyətə görə dəyişməsi

Azərbaycan və türkmən dillərində isimlər əşyanın şəxsə (*kimə və nəyə*) mənsub olmasına görə dəyişir. Mənsubiyyət kateqoriyası iki söz arasındakı sahiblik və ya aidlik anlayışını bildirir. Bu sahiblik və ya aidlik anlayışı mənsubiyyət şəkilçilərinin köməyi ilə yaranır. Əşyanın hansı şəxsə mənsubluğunu, aid olduğunu bildirən şəkilçilər mənsubiyyət şəkilçiləri adlanır. Bu şəkilçilər əşyanın I, II və III şəxsə aid olduğunu bildirir.

Mənsubiyyət şəkilçilərinin hamısı milli şəkilçilərdir, dörd cür yazılır və ahəng qanununa tabe olur, qrammatik şəkilçi və vurğu qəbul edir.

I və II şəxslərə aid mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edən isimlər əşyanın, əsasən, insana mənsubluğunu bildirir. Məsələn: mənim evim, sənin sevincin və s.

III şəxsə aid mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş isim əşyanın təkcə insana deyil, başqa əşyalara da aidliyini ifadə edə bilər. Məsələn: Əhmədin kitabı, kitabxananın kitabı və s.

Mənsubiyyət şəkilçilərini aşağıdakı cədvəldə aydın şəkildə görmək olar.

Şəxslər	Tək	Cəm
	Şəkilçilər və nümunələr	Şəkilçilər və nümunələr
I şəxs	m, m⁴: ata+ am , ütü+ m , bağ+ im , ev+ im , top+ um , qardaş+ im və s.	mız⁴, imiz⁴: ata+ mız , ütü+ müz , bağ+ imiz , ev+ imiz , top+ umuz , qardaş+ imiz və s.
II şəxs	n, n⁴: ata+ n , ütü+ n , bağ+ in , ev+ in , top+ un , qardaş+ in və s.	nız⁴, iniz⁴: ata+ nız , ütü+ nüz , bağ+ iniz , ev+ iniz , top+ unuz , qardaş+ iniz və s.
III şəxs	ı, sı⁴: ata+ sı , ütü+ sü , qardaş+ ı , bağ+ ı , ev+ i , top+ u və s.	ı⁴, sı⁴: ata+ sı , ütü+ sü , qardaş+ ı , bağ+ ı , ev+ i , top+ u və s.

Cədvəldən göründüyü kimi əgər sözün sonu saitlə bitərsə, I şəxsin təkində “**m**” (ata+**m**), cəmində “**mız⁴**” (ata+**mız**), II şəxsin təkində “**n**” (ata+**n**), cəmində “**nız⁴**” (ata+**nız**), III şəxsin təkində və cəmində “**sı⁴**” (ata+**sı**), samitlə bitərsə I şəxsin təkində “**im⁴**” (ev+**im**), cəmində “**imiz⁴**” (ev+**imiz**), II şəxsin təkində “**in⁴**” (ev+**in**), cəmində “**iniz⁴**” (ev+**iniz**), III şəxsin təkində və cəmində “**ı⁴**” (ev+**i**) mənsubiyyət şəkilçiləri işlədilir.

Türkman dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilinə keçmiş “mənbə”, “mövqe”, “mənsə”, “mənəfe”, “tale” sözləri mənsubiyyətə görə dəyişərkən digər saitlə bitən sözlərdən fərqli olaraq, bütün şəxslərdə “**y**” bitişdirici samitinin əlavə olunmasını tələb edir. Məsələn: mənafeyim, mövqeyin, mənbəyi, mənsəyimiz, taleyiniz və s. Türkman dilində yuxarıda göstərilən sözlərə “**y**” bitişdirici samitinin əlavə edilməməsinin səbəbi bu sözlərin sonundakı “**eyn**” hərfinin türkman dilinin fonetikasındakı tələffüz olunması ilə əlaqədardır.

Milli mənşəli “su” və “nə” sözlərini mənsubiyyətə görə dəyişdirərkən hər iki dildə “y” bitişdirici samitindən istifadə olunur. Məsələn: suyum, suyumuz, nəyim, nəyimiz və s.

Bir məsələni xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, II şəxsin tək və cəm mənsubiyyət şəkilçisi müxtəlif İraq türkmən ləhcələrinə görə dəyişir. Belə ki, II şəxsin ədəbi dildə mənsubiyyət şəkilçisi təkdə “n”, “**ın**”, cəmdə “**nız**”, “**ınız**” olduğu halda, Kərkük ləhcəsində II şəxsin təkində “v”, “**iv**”, cəmində “**vız**”, “**ivız**”, Tuzxurmatu ləhcəsində II şəxsin təkində “y”, “**iy**”, cəmində “**yız**”, “**iyız**” şəkilçiləri ilə əvəzlənir.

Bu fərqliliyi aşağıdakı cədvəldə aydın şəkildə görmək mümkündür.

II şəxs		Tək	Cəm
Ədəbi dil	Saitlə bitən (n, nız ⁴)	ata+n baba+n dədə+n	ata+n nız baba+n nız dədə+n nız
	Samitlə bitən (ın ⁴ , ınız ⁴)	göz+ ün əl+ in yurd+ un	göz+ ünüz əl+ iniz yurd+ unuz
Kərkük ləhcəsi	Saitlə bitən (v, vız ⁴)	ata+v baba+v dədə+v	ata+v vız baba+v vız dədə+v vız
	Samitlə bitən (iv ⁴ , ivız ⁴)	göz+ üv əl+ iv yurd+ uv	göz+ üvüz əl+ iviz yurd+ uvuz
Tuzxurmatu ləhcəsi	Saitlə bitən (y, yız ⁴)	ata+y baba+y dədə+y	göz+ üy əl+ iy yurd+ uy
	Samitlə bitən (iy ⁴ , iyız ⁴)	göz+ üy əl+ iy yurd+ uy	göz+ üyüz əl+ iyiz yurd+ uyuz

İsimlərin hallanması

İsimlərin əlaqəyə girdiyi sözlərin tələbi ilə formaca dəyişməsi **hallanma** adlanır. Azərbaycan və türkman dillərində isimin **altı halı** mövcuddur. Hər bir halın özünəməxsus sualları və xüsusiyyətləri var. Adlıq haldan başqa digər halların özünəməxsus şəkilçiləri var.

İsimin halları	Hal şəkilçisi	Sualları	Nümunə
Adlıq	-----	kim? nə? hara?	vətən, ata
Yiyəlik	ın ⁴ , (nın ⁴)	kimin? nəyin? haranın?	vətənin, atanın
Yönlük	a ² , (ya ²)	kimə? nəyə? haraya?	vətənə, ataya
Təsirlilik	ı ⁴ , (nı ⁴)	kimi? nəyi? haranı?	vətəni, atanı
Yerlik	da ²	kimdə? nədə? harada?	vətəndə, atada
Çıxışlıq	dan ²	kimdən? nədən? haradan?	vətəndən, atadan

Adlıq hal¹

Bu hal başlıca olaraq subyekt halı olub, şəxs, əşya, hadisə və sairənin adını bildirir. Morfoloji əlaməti (*şəkilçisi*) yoxdur. İsimlərin başlanğıc formasıdır və isimlər lüğətlərdə adlıq halda verilir. Bu halda olan isim “kim?”, “nə?”, “hara?” suallarından birinə cavab verir. Məsələn: müəllim (*kim?*), kitab (*nə?*), Tələfər (*hara?*) və s.

¹ Türkman dilində isimin adlıq halına “**yalın**” (بالين) hal da deyilir. Ərəb dilində isə “**mücərrəd**” (مجرد) hal adlandırılır.

Adlıq halda olan isimlər cümlədə, əsasən, dörd mövqedə işlənir:

1. **Mübtəda:** İnsan yer üzünün əşrəfidir.
2. **Xəbər:** Yer üzünün əşrəfi insandır.
3. **Təyin:** Daş bina möhkəm olar.
4. **Xitab:** Vətən, səndən ötrü can verməyə hazırıq.

Adlıq halda olan isimlər cəm, mənsubiyyət və xəbərlik şəkilçiləri qəbul edə bilər. Bu şəkilçilər ayrı-ayrılıqda və eyni zamanda isimin başlanğıc formasına qoşula bilər. Məsələn, “Mənim qardaşım (*kim?*) həkimdir” cümləsindəki mənsubiyyət şəkilçili **“qardaşım”**, “Bu küçələr (*nə?*) genişdir” cümləsindəki cəm şəkilçili **“küçələr”**, “Bu, maraqlı kitabdır (*nədir?*)” cümləsində xəbərlik şəkilçili **“kitabdır”** sözləri adlıq haldadır.

Yiyəlik hal

Yiyəlik¹ halda işlənən isimlər özündən sonra gələn sözlə əlaqələnərək əşyalar, şəxslər arasında sahiblik bildirir. Yiyəlik halın şəkilçisi **“in⁴ (nin⁴)”**, sualları isə **“kimin?”**, **“nəyin?”**, **“haranın?”**dir. Məsələn: uşağın (*kimin?*) qələmi, kitabın (*nəyin?*) cildi, kəndin (*haranın?*) bulağı və s. “Mən” və “biz” əvəzlilikləri yiyəlik halda **“im”** şəkilçisi qəbul edir (mənim, bizim).

Yiyəlik hal sahiblik, yiyəlik məzmununu konkret və ümumi şəkildə ifadə etməsinə görə iki cür olur: **müəyyən** yiyəlik hal və **qeyri-müəyyən** yiyəlik hal.

1. Müəyyən yiyəlik hal

Müəyyən yiyəlik hal **“in⁴ (nin⁴)”** şəkilçisi ilə düzəlir, **“kimin?”**, **“nəyin?”**, **“haranın?”** suallarına cavab verir və yiyəlik məzmununu konkret şəkildə ifadə edir. Məsələn, “məktəbin sinifləri” dedikdə hər hansı bir məktəb yox, müəyyən məktəbin sinifləri nəzərdə tutulur.

¹ Türkmən qrammatikasında yiyəlik hal həm də **“ilgi çəkimi”** (ایلگی / چە کیمی) adlandırılır. Ərəb dilində **“izafət”** (إضافة) adlandırılır.

Samitlə bitən sözlər yiyəlik halda “**m**”⁴, saitle bitən sözlər isə yiyəlik halda “**nın**”⁴ şəkilçisi qəbul edir. Bu zaman III növ təyini söz birləşməsi əmələ gəlir. Müəyyən yiyəlik halda olan söz çox vaxt III növ təyini söz birləşməsinin asılı (*birinci*) tərəfi kimi çıxış edir. Məsələn: Əlinin kitabı, Əhmədin kitabı.

Müəyyən yiyəlik halda olan isim, bir qayda olaraq, özündən sonra mənsubiyyət şəkilçisi tələb edir. Məsələn: atanın nəsihəti, dağın havası, gülün ətri və s.

2. Qeyri-müəyyən yiyəlik hal

Qeyri-müəyyən yiyəlik hal şəkilçisiz olur və “*nə?*” sualına cavab verir, sahiblik, yiyəlik mənasını ümumi şəkildə ifadə edir. Məsələn, “universitet tələbəsi”, “meyvə ağacı” dedikdə ümumi şəkildə qeyri-müəyyən sahiblik məzmunu başa düşülür.

Qeyri-müəyyən yiyəlik halda işlənmiş söz həmişə özündən sonra mənsubiyyət şəkilçili söz tələb edir və birlikdə mürəkkəb cümlə üzvü kimi çıxış edir. Bu zaman bunların arasına, demək olar ki, başqa söz əlavə etmək olmur. Məsələn: pəncərə şüşəsi, məktəb həyəti və s. Qeyri-müəyyən yiyəlik halda olan söz çox zaman müəyyən yiyəlik hala çevrilə bilər. Məsələn: pəncərə şüşəsi – pəncərənin şüşəsi, məktəb həyəti – məktəbin həyəti.

Qeyri-müəyyən yiyəlik halda olan söz II növ təyini söz birləşməsinin asılı (*birinci*) tərəfi kimi çıxış edir. Məsələn: el gücü, idman paltarı, məktəb geyimi və s.

Yönlük hal

İsmin yönlük¹ halı hərəkətin yönünü, istiqamətini, son nöqtəsini bildirir. Yönlük hal “**a**” (**ya**², **na**²)² şəkilçisi ilə düzəlib, “*kimə?*”, “*nəyə?*”, “*haraya?*” suallarından birinə cavab verir. Məsələn: evə, ataya, məktəbə, Kərkükə, şəhərə, babaya və s.

¹ Türkmən dilində yönlük hal “**yaklaşma çekimi**” (ياقلاشما چه کیمی) də adlandırılır. Ərəb dilində isə “**əl-məf’ul ileyh**” (المفعول اليه) adlandırılır.

² “O”, “bu” sözləri və III şəxs mənsubiyyət şəkilçili sözlərlə yönlük hal şəkilçisinin arasına “**n**” bitişdirici samit girir: o-**na**, bu-**na**, anası-**na**.

Yönlük halda işlənən sözlər cümlədə tamamlıq, zərflik və ismi xəbər kimi çıxış edə bilər. Məsələn, “Bizə ehtiyacınız var” cümləsində vasitəli tamamlıq, “Şagirdlər məktəbə gedirlər” cümləsində yer zərfliyi, “Yolumuz Ərbilədir” cümləsində ismi xəbər kimi çıxış etmişdir.

Təsirlik hal

Təsirlik¹ hal hərəkətin təsir obyektini, yəni işin hansı əşya üzərində icra olunduğunu bildirir. Təsirlik hal “**ı⁴ (nı⁴)**” şəkilçisi ilə düzəlib, “*kimi?*”, “*nəyi?*”, “*haranı?*” suallarından birinə cavab verir. Məsələn: kitabı, atanı, Bakını, evi, Əhmədi və s.

Təsirlik hal da iki növə bölünür: **müəyyən** təsirlik hal və **qeyri-müəyyən** təsirlik hal.

1. Müəyyən təsirlik hal

Müəyyən təsirlik hal “**ı⁴ (nı⁴)**” şəkilçisi ilə düzəlib və “*kimi?*”, “*nəyi?*”, “*haranı?*” suallarından birinə cavab verir: Mən dərslərimi (*nəyi?*) oxumalıyam. Mən Tələfəri (*haranı?*) çox sevirəm. Əlini (*kimi?*) axtarıb tapmalıyıq.

2. Qeyri-müəyyən təsirlik hal

Qeyri-müəyyən təsirlik halın yaranmasında xüsusi şəkilçi iştirak etmir və “*nə?*” sualına cavab verir: Həsən kitab (*nə?*) oxuyur. Qoyun su (*nə?*) içir. Rəssam şəkil (*nə?*) çəkdi.

Bu cümlələrdəki qeyri-müəyyən təsirlik halda olan isimi asanlıqla müəyyən təsirlik hala çevirmək mümkündür: Həsən kitabı oxuyur. Qoyun suyu içir. Rəssam şəkli çəkdi.

Qeyri-müəyyən təsirlik halın sualı olan “*nə?*” adlıq halın sualı “*nə?*” ilə fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Bunları fərləndirmək üçün aşağıdakıları yadda saxlamaq lazımdır:

1. Adlıq haldan fərli olaraq qeyri-müəyyən təsirlik halda olan isim “*nə?*” sualına cavab verdiyi kimi “*nəyi?*” sualına da cavab verir. Məsələn: kitab (*nə?*) oxudum, kitabı (*nəyi?*) oxudum.

¹ Türkman dilində təsirlik hal “**yükləmə çekimi**” (يوكله مه چه كيمي) də adlandırılır. Ərəb dilində “**əl-məf ul bih**” (المفعول به) adlandırılır.

2. Qeyri-müəyyən təsirlik halın əvvəlinə “o”, “bu” işarə əvəzliliklərindən birini əlavə etdikdə asanlıqla müəyyənlik halın şəkilçisini qəbul edir. Məsələn: qələm aldım – bu qələmi aldım. Bu halda ismin təsirlik halın şəkilçisini qəbul etməsi vacibdir.

3. Qeyri-müəyyən təsirlik hal həmişə feilin yanında işlənir. Xəbərin yanından kənarlaşdıranda isim mütləq təsirlik halın şəkilçisini qəbul edir. Məsələn: mən qələm aldım – qələmi mən aldım. Adlıq hal digər cümlə üzvlərinin yanında işləyə bilər, qeyri-müəyyən təsirlik hal isə həmişə feilin yanında işlənir.

Yerlik hal

Yerlik¹ hal hərəkətin icra olunduğu yeri bildirir. Yerlik halda işlənən sözlər “**da**”² şəkilçisinin köməyi ilə düzəlir və “*kimdə?*”, “*nədə?*”, “*harada?*” suallarından birinə cavab verir. Məsələn: Azərbaycanda (*harada?*), Hüseynə (*kimdə?*), dəftərdə (*nədə?*) və s.

Yerlik hal cümlədə “*kimdə?*”, “*nədə?*” suallarına cavab verdiyi zaman tamamlıq, “*harada?*” sualına cavab verdiyi zaman yer zərfliyi və “*kimdədir?*”, “*nədədir?*”, “*haradadır?*” suallarına cavab verdiyi zaman isə xəbər olur. Məsələn: Məhəmməddə (*kimdə?*) maraqlı kitab var. Tələbələr sinifdə (*harada?*) gözləyirlər. Qələm şagirdədir (*kimdədir?*)

Çıxışlıq hal

İsmin çıxışlıq² halı hərəkətin başlanğıc və yaxud çıxış nöqtəsini bildirir. Çıxışlıq halda işlənən sözlər “**dan**”² şəkilçisinin köməyi ilə düzəlir, “*kimdən?*”, “*nədən?*”, “*haradan?*” suallarından birinə cavab verir. Məsələn: Şahindən (*kimdən?*), kitabdan (*nədən?*), İraqdan (*haradan?*) və s.

¹ Türkmən dilində yerlik hal “**bulunma çekimi**” (بولونما چه کیمی) də adlandırılır. Ərəb dilində “**əl-məf’ul fih**” (المفعول فيه) adlandırılır.

² Türkmən dilində çıxışlıq hala “**ayrılma çekimi**” (ایریلما چه کیمی) də deyilir. Ərəb dilində “**əl-məf’ul minh**” (المفعول منه) adlandırılır.

Çıxışlıq halda işlənən sözlərlə yönlük halda işlənən sözlər mənaca bir-birinə ziddir. Belə ki, çıxışlıq hal hərəkətin başlanğıc nöqtəsini bildirir, yönlük hal isə hərəkətin bitmə nöqtəsini ifadə edir. Məsələn: Ərbilə getmək – Ərbildən gəlmək, məktəbə gəlmək – məktəbdən gəlmək.

Sonu “**m**”, “**n**” samitləri ilə bitən sözlərə qoşulan çıxışlıq hal şəkilçisi [**nan**²] şəklində tələffüz olunur. Məsələn: kələmdən - [kələmnən], Həsəndən - [Həsənnən].

III şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş söz çıxışlıq halda “**n**” bitişdirici samitini tələb edir, bu da tələffüz zamanı “**dan**²” şəkilçisinin [**nan**²] şəklində tələffüz olunmasına səbəb olur. Məsələn: atası+**n**+dan - [atasınnan], evi+**n**+dən - [evinnən].

Çıxışlıq hal cümlədə “*kimdən?*”, “*nədən?*” suallarına cavab verdiyi zaman tamamlıq, “*haradan?*” sualına cavab verdiyi zaman yer zərfliyi və “*kimdəndir?*”, “*nədəndir?*”, “*haradandır?*” suallarına cavab verdiyi zaman isə xəbər olur. Məsələn: Bu qələmi Əhməddən (*kimdən?*) almışam. Kərkükdən (*haradan?*) Bakıya qonaq gəlmişəm. Dostum Ərbildəndir (*haradandır?*)

İsmin xəbərlik şəkilçiləri

Azərbaycan və türkmən dillərində isimlər şəxsə görə **şəxs-xəbərlik şəkilçilərinin** köməyi ilə dəyişir. Yalnız insan anlayışı bildirən sözlər bütün şəxslər üzrə dəyişə bilər, çünki I və II şəxslər yalnız insan anlayışı bildirir.

İsimlərin şəxsə görə dəyişərək qəbul etdiyi şəkilçilər **şəxs (xəbərlik) şəkilçiləri** adlanır. Şəxs şəkilçiləri aşağıdakılardır:

Şəxslər	Tək	Cəm
I şəxs	am ² : türkman am	ıq ⁴ : türkman ıq
II şəxs	san ² : türkmans an	sınız ⁴ : türkmans ınız
III şəxs	dır ⁴ : türkm andır	dır ⁴ +lar ² : türkm andırlar

Əgər isimlər saitle bitərsə, o zaman isimlə şəxs şəkilçisi arasında “y” bitişdirici samitindən istifadə edilir. Məsələn: ata-y-am, baba-y-ıq və s.

III şəxsin şəxs xəbərlilik şəkilçisi (**dır⁴**) tələffüz olunduqda şəkilçinin sonunda “r” samiti deyilmir. Məsələn: tələbədir–[**tələbədi**], həkimdir–[**həkimdi**] və s.

II şəxsin cəm xəbərlilik şəkilçisi (**sınız⁴**) tələffüz olunduqda [**sız⁴**] kimi tələffüz olunur. Məsələn: tələbəsiniz–[**tələbəsiz**], həkimsiniz–[**həkimsiz**] və s.

İsimin xəbərlilik şəkilçisinin istifadəsi Azərbaycan və türkmən dillərində üst-üstə düşür və bir sıra hallarda Türkiyə türkcəsindən fərqlənir.

I şəxsdə Türkiyə türkcəsində xəbər şəkilçisi (**ım⁴**) (türkman**ım**, babay**ım**, güzel**ım**), Azərbaycan və türkmən dilində isə (**am⁴**) (türkmən**əm**, babay**am**, gözəl**əm**) xəbər şəkilçisi qəbul edir.

Bu fərqlilik II şəxsdə də müşahidə edilir. Belə ki, Türkiyə türkcəsində (**sın⁴**) (türkmən**sın**, babas**sın**, güzel**sın**), Azərbaycan və türkmən dillərində (**san²**) (türkmən**sən**, babas**an**, gözəl**sən**) II şəxs xəbər şəkilçisini qəbul edir.

I şəxsin cəmində Türkiyə türkcəsində (**ız⁴**) (türkman**ız**, babay**ız**, güzel**iz**), Azərbaycan dilində (**ıq⁴**) (türkman**ıq**, babay**ıq**, gözəl**ik**), bəzi hallarda Kərkük və Tuzxurmatu ləhcələrində (**ig⁴**) (türkman**ığ**, babay**ığ**, gözəl**ığ**) kimi istifadə edilir. Bu fərqlilikləri aşağıdakı cədvəldə daha aydın şəkildə görə bilərik.

Şəxslər	Tək	
	Azərbaycan və türkmən dilləri	Türkiyə türkcəsi
I şəxs	am ² : türkman am	ım ⁴ : türkman ım
II şəxs	san ² : türkman san	sın ⁴ : türkman sın
III şəxs	dır ⁴ : türkman dır	dır ⁴ : türkman dır

Şəxslər	Cəm	
	Azərbaycan və türkmən dilləri	Türkiyə türkcəsi
I şəxs	ıq ⁴ : türkman ıq	ız ⁴ : türkman ız
II şəxs	sınız ⁴ : türkman sınız	sınız ⁴ : türkman sınız
III şəxs	dır ⁴ +lar ² : türkman dırlar	dır ⁴ +lar ² : türkman dırlar

SİFƏT

Ümumi qrammatik mənasına görə əşyanın **əlamət** və **keyfiyyətini** bildirən, “*necə?*”, “*nə cür?*”, “*hansı?*” suallarından birinə cavab verən əsas nitq hissəsinə **sifət** deyilir. Əlamət dedikdə əşyanın zahiri görkəmi, keyfiyyət dedikdə onun daxili xüsusiyyətləri nəzərdə tutulur. Əşyanın həcmi (böyük, kiçik, uzun, qısa), zahiri görkəmi (kök, arıq, cavan, yaşlı), rəngi (ağ, qara, sarı, qırmızı) onun əlamətləridir. Əşyanın xasiyyəti, vərdişi və s. xüsusiyyətləri mənəvi cəhətdən (ağıllı, çalışqan, comərd, tənbel, paxıl) onun keyfiyyətidir. İsim əşyanın adını, sifət isə əlamətini bildirir. Azərbaycan və türkman dillərində sifət həmişə isimə aid olduğu üçün ondan əvvəl işlənir.

Sifətin mənaca növləri

Azərbaycan və türkman dillərində sifətin mənaca növləri eynidir. Sifətləri müxtəlif mənəvi növlərinə bölmək mümkündür:

1. **Rəng** bildirən sifətlər: göy, yaşıl, qırmızı, ağ, qara və s.
2. **Forma** bildirən sifətlər: yumru, uzun, enli, incə və s.
3. **Həcm, ölçü** bildirən sifətlər: böyük, kiçik, dar, yüngül və s.
4. **Görkəm** bildirən sifətlər: nurani, gözəl, ağsaqqal, çolaq, keçəl və s.
5. **Dad** bildirən sifətlər: duzlu, şirin, acı, turş, dadlı və s.
6. **Xasiyyət** bildirən sifətlər: səxavətli, ədəbli, lovğa, qəzəbli, təvazökar və s.
7. **Hal-vəziyyət** bildirən sifətlər: isti, soyuq, bərk, rahat, xoşbəxt və s.
8. **Bacarıq** bildirən isimlər: çalışqan, tənbel, bacarıqlı, zarafatçı və s.

Sifətin quruluşca növləri

Hər iki dildə digər nitq hissələri kimi sifətlər də quruluşca üç yerə bölünür: **sadə**, **düzəltmə** və **mürəkkəb**.

Sadə sifətlər

Sadə sifətlər quruluşca bir kökdən ibarət olur, həmçinin tərkibində heç bir leksik şəkilçi olmur. Türkman qrammatikasında sadə sifətlər **“yalın sifətlər”** də adlandırılır. Məsələn: acı, yaşıl, ağ, cəhrayı, uzun, böyük, kiçik, qısa, dərin, nazik, bütöv, uzaq, yaxın və s.

Düzəltmə sifətlər

Sözdüzəldici, yəni leksik şəkilçilərin köməyi ilə əmələ gələn sifətlərə düzəltmə sifətlər deyilir. Türkman dilində düzəltmə sifətlər **“törəmiş sifətlər”** də adlandırılır. Bu tip sifətlər morfoloji yolla əmələ gəlir. Düzəltmə sifətlər, əsasən, isim və feillərdən düzəlir. Elə buna görə də hər iki dildə sifətlər düzəlmə xüsusiyyətinə görə iki yerə bölünür: **isimdən düzələn** sifətlər və **feildən düzələn** sifətlər.

İsimlərdən sifət düzəldən şəkilçilər

- **lı⁴** – maraqlı, dadlı, duzlu, güclü, vəfalı və s.
- **sız⁴** – maraqsız, dadsız, düzsüz, gücsüz, vəfasız və s.
- **kı⁴** – qabaqkı, dünənki, səhərki, sonrakı, axşamkı və s.
- **dakı²** – kitabdakı, şəhərdəki, ağacdakı, yuxarıdakı və s.
- **cıl⁴** – söhbətçil, qabaqcıl, zaraftcıl, yuxucul, ölümçül və s.
- **lıq⁴** – aylıq, illik, gündəlik, həftəlik, donluq və s.¹
- **ı⁴** – gümüşü, badamı, armudu, şabalıdı, sürməyi və s.²

¹ Kərkük və Tuzxurmatu ləhcələrində **“lıq⁴”** şəkilçisinin bəzən **“lığ⁴ (lığ, liğ, luğ, lüğ)”** yazı və tələffüz variantına rast gəlmək olur. Azərbaycan dilində isə yazılışda deyil, yalnız tələffüzdə **“lığ⁴ (lığ, liğ, luğ, lüğ)”** deyilir.

² **“ı⁴”** sifət düzəldən şəkilçisi milli mənşəli sözlərə qoşulub sifət əmələ gətirir. Məsələn: qızılı, badamı, gümüşü və s.

- **i (vi)**¹ – tarixi, tərbiyəvi, dairəvi, mülki, elmi və s.
- **keş** – zəhmətkeş, qayğıkeş, cəfəkeş, əzabkeş və s.
- **kar** – təmizkar, tələbkar, ecazkar, fitnəkar, həvəskar və s.
- **pərəst** – xəyalpərəst, millətpərəst, vəzifəpərəst və s.
- **pərvər** – vətənpərvər, insanpərvər, xəyalpərvər və s.
- **xah** – xeyirxah, bədxah və s.
- **baz** – sözbaz, kələkbaz, hoqqabaz və s.
- **dar** – əməkdar, dindar, evdar, əlaqədar, mülkədar və s.
- **xor** – rüşvətxor, müftəxor, çayxor və s.
- **ba** – bəməzə, basəfa və s.
- **bi** – bivəfa, bivec, bisavad, biədəb, bihal və s.
- **la** – laməkan, laməzhəb, laqeyd və s.
- **na** – nalayiq, nakişi, nadinc, namərd, nanəcib və s.
- **sul** – yoxsul və s.
- **çaq** – tumançaq və s.
- **a** – anormal, asosial, asimmetrik və s.
- **anti** – antihumanist, antiimperialist, antidin və s.

Feillərdən sifət düzəldən şəkilçilər

- **ağan**² (**əyən**) – vurağan, qaçağan, güləyən, ağlağan, küsəyən və s.
- **qan**² (**kən**) – çalışqan, dalaşqan, yapışqan, döyüşkən, sürüşkən və s.
- **qın**⁴ (**kin, kün**)² – satqın, kəskin, küskün, coşqun, ötkün və s.
- **ğın**⁴ (**gin, gün**)³ – vurğun, azğın, yorğun, əzgin, düzgün və s.
- **ıcı**⁴ – dəyişdirici, qırıcı, yırtıcı, kəsici, qurucu və s.

¹ “**i (vi)**” yalnız ərəb və fars mənşəli sözlərə qoşulan alınma şəkilçidir, ahəng qanununa tabe olmur.

² “**qın**⁴ (**kin, kün**)” feil düzəldən şəkilçisi sonu kar samitlə bitən feillərə qoşulur.

³ “**ğın**⁴ (**gin, gün**)” feil düzəldən şəkilçisi sonu cingiltili samitlə bitən feillərə qoşulur.

- iq^4 (q, k) – açıq, uçuq, kəsik, sökük, böyük və s.
- **unc, ünc, c**¹ – qorxunc, gülünc, qısqanc, iyrənc və s.
- ma^2 – uydurma, burma, gəlmə, alınma, hörmə və s.
- maz^2 – qanmaz (adam), dinməz (adam), alınmaz (qala) və s.
- aq^2 (q, k) – qorxaq, çökək, ürkək, parlaq, titrək və s.
- ar^2 (r) – axar (su), yanar (dağ), gülər (üz), bənzər (sima) və s.
- $ğan^2$ (gən) – qudurğan, deyingən, əringən və s.
- **əri** – köçəri, ötəri və s.

Mürəkkəb sifətlər

İki və daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gələn sifətlərə **mürəkkəb sifətlər** deyilir. Bu tip sifətlər sintaktik yolla əmələ gəlir. Mürəkkəb sifətlər yazılışına görə iki yerə bölünür: **bitişik yazılanlar** və **defislə yazılanlar**.

Bitişik yazılan mürəkkəb sifətlərin bir neçə əmələgəlmə yolu var:

1. İki sadə sözün (*birinci tərəf sifət, ikinci tərəf isim*) birləşməsi ilə əmələ gələn mürəkkəb sifətlər: ucaboy, uzunsaç, ağsaqqal, xoşbəxt, şirindil və s.

2. Bir sadə və bir düzəlmə sözün birləşməsi ilə düzələn mürəkkəb sifətlər: enlikürək, gülərüz, məqsədyönlü, dördbucaqlı, göydəndüşmə və s.

3. Hər iki tərəfi düzəltmə söz vasitəsilə əmələ gələn mürəkkəb sifətlər: açıqfikirli, soyuqqanlı, açıqürəkli və s.

4. Mənsubiyyət şəkilçili sözün iştirakı ilə əmələ gələn mürəkkəb sifətlər: əliəyri, sözübütöv, başıbəlalı, ürəyiaçıq, sətiraltı və s.

5. “a” və “ba²” bitişdiricilərinin köməyi ilə əmələ gələn mürəkkəb sifətlər: rəngarəng, cürbəcür, növbənöv, rəngbəreng və s.

¹ “unc, ünc, c” sifət düzəldən şəkilçisi Azərbaycan və türkmən dillərində eyni cür yazılıb tələffüz edilir. Türkiyə türkcəsində isə bu şəkilçinin sonu “ç” samiti ilə əvəzlənir: korkunç, kışkanç və s.

Defislə yazılan mürəkkəb sifətlər yalnız latın qrafikası ilə yazılışa aiddir. Ərəb qrafikası ilə defisi yazıda göstərmək mümkün deyil. Hər iki dildə bu növdən olan isimlər mənə və quruluşuna görə aşağıdakı növlərə bölünür:

1. Eyni sifətin (*həm sadə, həm də düzəltmə*) təkrarı ilə yaranan mürəkkəb sifətlər¹: uzun-uzun, yaşıl-yaşıl, hündür-hündür, enli-enli, gözəl-gözəl və s.

2. Yaxınmənalı sifətlərin birləşməsi ilə əmələ gələn mürəkkəb sifətlər: daşlı-kəsəkli, güllü-çiçəkli, ətli-canlı və s.

3. Əksmənalı sifətlərin birləşməsi yolu ilə əmələ gələn mürəkkəb sifətlər: ağılı-qaralı, irili-xırdalı, böyüklü-küçüklü, dərəli-təpəli və s.

4. Tərəflərdən biri və ya hər ikisi ayrılıqda işlənməyən sözlərin birləşməsi ilə əmələ gələn mürəkkəb sifətlər: əyir-üyrü, əzik-üzük, kələ-kötür, qarma-qarışıq, uzun-uzadı və s.

5. “**qeyri**” sözünün köməyi ilə əmələ gələn mürəkkəb sifətlər: qeyri-müəyyən, qeyri-adi, qeyri-insani, qeyri-qanuni və s.

Sifətin müqayisə dərəcələri

Sifəti başqa nitq hissələrindən fərqləndirən əsas əlamətlərdən biri də onun dərəcə bildirməsidir. Əşyaların əlamət və keyfiyyəti azlığı və ya çoxluğu ilə bir-birindən fərqlənir. Müxtəlif əlamət, keyfiyyət dəyişmələrini ifadə etmək üçün sifətlərin düşdüğü şəkillərə **sifətin müqayisə dərəcələri** deyilir.

Əşyanın əlaməti üç dərəcədə ola bilər: normal, normadan az, normadan çox. Buna görə də əşyaların əlamət və keyfiyyəti üç dərəcə üzrə müəyyənləşdirilir: **adi dərəcə, azaltma dərəcəsi, çoxaltma dərəcəsi**.

Bəzi türkman dilçiləri sifətin müqayisə dərəcələrini beş yerə bölmüşlər:

¹ Belə sifətlər əşyanın çoxluğunu bildirir və onlardan sonra gələn isimlər daha çox cəmdə işlənir.

1. Düzgünlü (*etiyadi*) dərəcə¹
2. Ölçüştürmə dərəcəsi²
3. Üstünlük dərəcəsi³
4. Şiddətləndirmə dərəcəsi⁴
5. Kiçiltmə dərəcəsi⁵

Əslində, sifətin dərəcələri ilə bağlı bəzi türkman dilçilərinin irəli sürdüyü bu beş dərəcə Azərbaycan qrammatikasındakı sifətin üç müqayisə dərəcəsinə (*adi, azaltma və çoxaltma*) əhatə edir. Belə ki, düzgünlü (*etiyadi*) dərəcə sifətin adi dərəcəsinin, ölçüştürmə, üstünlük və şiddətləndirmə dərəcələri sifətin çoxaltma dərəcəsinin, kiçiltmə dərəcəsi isə sifətin azaltma dərəcəsinin əhatə dairəsinə daxildir.

Sifətin adi dərəcəsi

Əşyanın əlamət və keyfiyyətinin normada olduğunu bildirən dərəcə adi dərəcə adlanır. Adi dərəcə həm məzmun, həm də şəkilcə başqa dərəcələrdən onunla fərqlənir ki, o, bütün dərəcələr üçün meyar hesab olunur. Başqa sözlə, azaltma və çoxaltma dərəcələri adi dərəcə əsasında formalaşır.

Sifətin adi dərəcəsinin heç bir xüsusi morfoloji əlaməti – grammatik şəkilçisi yoxdur. Bu növdən olan sifətlər öz adi vəziyyətində normal keyfiyyət, rəng, əlamət və s. ifadə edir. Məsələn: böyük, kiçik, sarı, yaşıl, ağıllı, çalışqan və s.

Sifətin azaltma dərəcəsi

Əlamət və keyfiyyətin adi dərəcəyə nisbətən az olduğunu bildirən sifət dərəcəsinə azaltma dərəcəsi deyilir və iki üsulla – həm **morfoloji**, həm də **sintaktik** üsulla əmələ gəlir.

¹ دوزگولو (اعتیادی) درجه

² ئۆلچۆشتۆرمە درجه سی

³ اوستونلوك درجه سی

⁴ شده تله نديرمه درجه سی

⁵ كيچيلتمه درجه سی

1. Morfoloji üsulla: morfoloji üsulla yaranan sifətlər formaca dəyişir və adi dərəcədə olan sifətlərə aşağıdakı şəkilçiləri artırmaqla düzəlir:

- **ımtıl⁴ (mtıl)** – ağımtıl, sarımtıl, bozumtul, göyümtül, qırmızımtıl və s.

- **ımtıraq⁴ (mtraq)** – sarımtıraq, qırmızımtraq, yaşılımtıraq, ağımtıraq və s.

- **sov (ımsov, ümsov)** – uzunsov, dəlisov, sarımsov, göyümsov və s.

- **raq² (rək)** – yaxşıraq, gödərək, yastıraq və s.

- **şın** – qaraşın, sarışın və s.

- **yanız** – ağyanız, qarayanız, sarıyanız və s.

2. Sintaktik üsulla: bu üsulla yaranan sifətlərə başqa müxtəlif sözlər artırılır. Aşağıda sifətin sintaktik üsulla əmələ gəlməsində iştirak edən sözləri və istifadə qaydalarını qeyd edirik¹:

- Sifətdən əvvəl **“açıq”²** sözünü işlətməklə: **açıq-qırmızı, açıq-sarı, açıq-qara** və s.

- Sifətdən əvvəl **“ala”** sözünü işlətməklə: **ala-yarımçıq, alababat** və s.

- Sifətdən sonra **“təhər”** sözünü işlətməklə: **qaratəhər, sarıtəhər, yaşiltəhər, qocatəhər** və s.

- Sifətdən əvvəl **“kəm”** sözünü işlətməklə: **kəmturş, kəmşirin** və s.

- Sifətdən əvvəl **“az”** sözünü işlətməklə: **az şirin, az acı** və s.

¹ “Açıq” və “ala” sözlərinin köməyi ilə yaranan azaltma dərəcəli sifətlər defislə, “təhər” və “kəm” vasitəsilə yarananlar bitişik, “az” sözü ilə yarananlar isə ayrı yazılır.

² “Açıq” sözü yalnız rəng bildirən sifətlərə artırılanda dərəcə yaradır. “Açıq” sözü hər zaman dərəcə əlaməti bildirmir. Məsələn, “açıq qapı”, “açıq pəncərə” birləşmələrində adi dərəcəli sifətlər, “açıqürəkli”, “açıqfikirli”, “açıq-aydın”, “açıq-aşkar” sözlərində isə mürəkkəb sifətin tərkib hissəsidir.

Sifətin çoxaltma dərəcəsi

Əlamət və keyfiyyətin adi dərəcəyə nisbətən çox olduğunu göstərən sifət dərəcəsinə çoxaltma dərəcəsi deyilir. Çoxaltma dərəcəsi də iki üsulla – həm morfoloji, həm də sintaktik üsulla əmələ gəlir.

1. Morfoloji üsulla əmələ gələn çoxaltma dərəcəli sifətlər iki yolla yaranır:

- Adi dərəcədə olan sifətin sonuna “ca²” şəkilçisini artırmaqla: körpə**cə**, xırd**aca**, zorb**aca**, yaxşı**ca**, qar**aca** və s.¹

- Adi dərəcədə olan sifətin ilk hecasının son samitinin “m”, “p”, “r”, “s” samitlərindən biri ilə əvəz olunması və sifətin təkrar ona qoşulması ilə: qırmızı–qı**p**+qırmızı=qı**p**qırmızı, doğma–dos+doğma=dosdoğma, yaşıl–yam+yaşıl=yam**y**aşıl, təmiz–tər+təmiz=tər**t**əmiz.

2. Sintaktik üsulla sifətin çoxaltma dərəcəsi bu sözlərin vasitəsilə yaranır²:

- “ən”, “lap”, “daha”, “olduqca”, “çox” qüvvətləndirici ədatların köməyi ilə: lap yaxşı, ən yaxşı, olduqca maraqlı, daha yaxşı və s. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq türkmən dilində sifətin çoxaltma dərəcəsinə göstərmək üçün bəzən “**pək**” və “**fazla**” ədatlarından da istifadə edilir: pək gözəl, daha fazla yararlı və s.

- “**zıl**” sözünün köməyi ilə: **zıl** qaranlıq, **zıl** qara və s.

- “**tünd**”³ sözünün vasitəsi ilə: **tünd**-yaşıl, **tünd**-qırmızı və s.

- “**düm**” hissəciyinin vasitəsi ilə: **dümağ**, **düm**qara və s.

¹ “**Balaca**” sözü bu qaydadan istisnadır və sifətin adi dərəcəsidir.

² Ədatlarla (**ən**, **lap**, **daha**, **olduqca**, **çox**) düzələn sifətlər ayrı, “**tünd**” hissəciyi ilə düzələnlər defislə, “**düm**” hissəciyi ilə düzələn sifətlər isə bitişik yazılır.

³ “**Tünd**” yalnız rəng bildirən sifətlərə əlavə ediləndə dərəcə hesab edilir. “Tünd” defislə yazılmadıqda dərəcə bildirmir: Biz tünd çayı xoşlayırıq.

SAY

Ümumi qrammatik mənasına görə əşyanın **miqdarını** və **sırasını** bildirən, “*neçə?*”, “*nə qədər?*” və “*neçənci?*” suallarından birinə cavab verən əsas nitq hissəsinə say deyilir. Azərbaycan və türkman dillərində saylar, əsasən, milli sözlərdən ibarətdir.

Türkiyə qrammatikasında say müstəqil nitq hissəsi kimi deyil, sifətin tərkib hissəsi kimi qəbul edilir. Azərbaycan və türkman qrammatikasında saylar müstəqil məna ifadə edən sözlər və nitq hissəsi hesab edilir. Düzdür, sayların sifətlə oxşar cəhətləri mövcuddur. Bununla yanaşı, sayların sifətdən fərqlənən, heç bir nitq hissəsində olmayan özünəməxsus xüsusiyyətləri də vardır. Sayların sifətlərlə oxşar və fərqli cəhətləri bunlardır:

Sayla sifətin arasındakı oxşar cəhətlər:

- Hər ikisi isimlə bağlı olur: cəsur insan, beş uşaq.
- Hər ikisi isimdən əvvəl gəlir: cəsur insan, beş uşaq.
- Hər ikisi isimləşə bilir: cəsurlar, beşincilər.
- Hər ikisi ədatla işlənə bilir: ən gözəl, ən çox.
- Hər ikisi quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur.

Sayla sifətin fərqli cəhətləri:

- Say əşyanın miqdarını, sifət isə əşyanın əlamətini bildirir.
- Düzəltmə say, əsasən, saylardan, düzəltmə sifət isə müxtəlif nitq hissələrindən yaranır.
- Saylardan sonra gələn isimlər adətən, cəmlənə bilmir (10 qələmlər), sifətdən sonra gələn isimlər isə cəmlənə bilir (gözəl insanlar).

Bu baxımdan, sayları digər nitq hissələrindən fərqləndirən özünəməxsus cəhətlər olduğu üçün onu müstəqil məna ifadə edən söz və nitq hissəsi kimi qəbul etmək daha doğru və məqsəddə müvafiqdir.

Sayın quruluşca növləri

Saylar quruluşca üç yerə bölünür: **sadə**, **düzəltmə** və **mürəkkəb**.

1. **Sadə saylar**: tərkibində heç bir leksik şəkilçi olmayan və bir kökdən ibarət olan saylardır: bir, üç, beş, on, əlli, doxsan, yüz, min.

2. **Düzəltmə saylar**: sözdüzəldici, yənli leksik şəkilçilərin köməyi ilə əmələ gələn saylara düzəltmə saylar deyilir. Bu tip saylar morfoloji yolla və sayların özündən əmələ gəlir. Düzəltmə saylar “**ıncı**⁴”, “**larla**²”, “**larca**²”, “**lu**”, “**acıq**” şəkilçilərinin saylara qoşulması ilə əmələ gəlir: beş**inci**, yüz**lərlə**, min**lərcə**, çox**lu**, az**acıq** və s.

3. **Mürəkkəb saylar**: iki və daha artıq sözün birləşməsilə əmələ gələn saylara mürəkkəb saylar deyilir: iyirmi beş, min doqquz yüz səksən səkkiz, beşdə bir, əlli-altmış və s.

Sayın mənaca növləri

Azərbaycan və türkman dillərində saylar məzmun və mənaca iki yerə bölünür: **miqdar** və **sıra** sayları.

Miqdar sayları

Miqdar sayları özü də mənaca üç yerə bölünür: **müəyyən** miqdar sayları, **qeyri-müəyyən** miqdar sayları və **kəsr** sayları.

• **Müəyyən miqdar sayları**. Əşyanın konkret miqdarını bildirən və “*neçə?*”, “*nə qədər?*” suallarına cavab verən saylara müəyyən miqdar sayları deyilir.

Müəyyən miqdar sayları quruluşca iki cür olur: **sadə** və **mürəkkəb**. Azərbaycan və türkman dillərində quruluşca 23 müəyyən miqdar sayı vardır: bir, iki, üç, dörd, beş, altı, yeddi, səkkiz, doqquz, on, iyirmi, otuz, qırx, əlli, altmış, yetmiş, səksən, doxsan, yüz, min, milyon, milyard, trilyon.

Mürəkkəb müəyyən miqdar sayları isə iki və daha çox sözün birləşməsi ilə əmələ gəlir: on iki, otuz dörd, yüz əlli beş, min beş yüz bir və s.

Müəyyən miqdar saylarından sonra gələn isimlər **təkdə** işlənir. Məsələn: on beş şagird, beş kitab və s. Bu isimləri cəmdə işlətmək (beş kitab**lar**) qrammatik cəhətdən səhvdir.

Müəyyən miqdar sayları ilə isimlər arasında çox vaxt bəzi sözlər işlənir ki *(onlar müxtəlif əşyaların tələblərinə görə saylardan sonra, isimlərdən əvvəl işlənir)*, bunlara **numerativ** (*ədədi*) sözlər deyilir. Numerativ (*ədədi*) sözlər iki cür olur:

a) əsas vəzifəsi numerativ söz olanlar: dənə, nəfər, dəst, cüt, metr, ton, litr, kilo və s. Məsələn: beş dənə kitab, yeddi nəfər adam, bir dəst paltar, iki cüt corab, bir metr parça, iki ton su, üç litr süd, bir kiloət və s.

b) əsas vəzifəsi numerativlik olmayan, amma numerativ söz kimi işlənə bilən sözlər: sap, çimdik, stəkan, otaq, qab, vedrə, göz, kasa, parça, tikə, damcı, qaşiq, baş, dəstə, top, sətir, çəllək, ədəd, qazan, nəlbəki, yeşik, qucaq, qədəh, nüsxə, kəlmə, tay, qurtum, diş və s. Bu sözlər əslində isim olub, müəyyən yerlərdə numerativ (*ədədi*) söz kimi işlənə bilir. Məsələn: iki sap mirvari, bir çimdik duz, üç stəkan un, iki otaq adam, bir qab süd, bir vedrə su, beş göz otaq, bir kasa yemək, bir parça qənd, bir tikəət, iki damcı dərman və s.

• **Qeyri-müəyyən miqdar sayları.** Əşyanın təxmini miqdarını bildirən və “*nə qədər?*” sualına cavab verən saylara qeyri-müəyyən miqdar sayları deyilir. Məsələn: az, çox, bir az, xeyli, bir çox, çoxlu, yüzlərlə, minlərlə, onlarca, minlərcə, beş-altı, üç-dörd və s.

Qeyri-müəyyən miqdar sayları sayın yeganə məna növüdür ki, quruluşca 3 hissəyə bölünür: **sadə** (az, çox, xeyli), **düzəltmə** (çoxlu, onlarla, yüzlərlə, minlərcə), **mürəkkəb** (beş-altı, bir az, bir çox, bir sıra).

“**Az**”, “**xeyli**”, “**bir az**”, “**bir qədər**”, “**bir-iki**”, “**beş-altı**” tipli qeyri-müəyyən miqdar saylarından sonra gələn isimlər

həmişə təkdə işlənir. Məsələn: az adam, xeyli tələbə, bir az su, bir-iki sual və s.

“**Bir sıra**” və “**bir çox**” qeyri-müəyyən miqdar saylarından sonra gələn isimlər həmişə cəmdə işlənir. Məsələn: bir sıra alimlər, bir çox şəhərlər və s.

“**Çox**”, “**yüzlərlə**”, “**onlarla**”, “**minlərcə**”, “**yüzlərcə**” tipli qeyri-müəyyən miqdar saylarından sonra gələn isimlər həm təkdə, həm də cəmdə işləyə bilər. Çox qələm – çox tələbələr, yüzlərlə şagird – yüzlərlə əsgərlər, minlərcə insan – minlərcə adamlar və s.

• **Kəsr sayları.** Kəsr sayları ya tamın (*bütövün*) hissəsini, ya da tam və hissəni bildirir və “*nə qədər?*”, “*neçə hissə?*” suallarına cavab verir. Kəsr sayları müəyyən miqdar sayları və “**da**²” şəkilçisinin köməyi ilə düzəlir. Kəsr sayları quruluşca yalnız mürəkkəb olur. Məsələn: ikidə bir, beşdə bir, üç tam onda beş, yeddidə üç və s. Kəsr sayları həm sözlə, həm də rəqəmlə yazıla bilər. Rəqəmlərlə yazılanda vergüldən istifadə olunur. Məsələn: üç tam onda beş – 3,5 və s.

Türkman dilində əlavə olaraq, miqdar saylarının “**bölüşdürmə**”¹ (بولوشدورمه) növünə də rast gəlmək mümkündür; sayın bu növü Azərbaycan dilində yoxdur. Sayın “bölüşdürmə” növü sadə miqdar saylarının sonuna “**ar**²” şəkilçisini artırmaqla düzəldilir. Məsələn: üç+ər=üçər, beş+ər=beşər, otuz+ər=otuzar və s.

Sıra sayları

Əşyanın sırasını bildirən, “*neçənci?*”, bəzən də “*hansı?*” sualına cavab verən saylara sıra sayları deyilir. Sıra sayları miqdar saylarının üzərinə “**inci**⁴” şəkilçisinin artırılması ilə düzəlir: **birinci**, **üçüncü**, **dördüncü**, **beşinci** və s. Sözüün kökü saitle qurtardıqda şəkilçinin ilk saiti düşür: **ikinci**, **altıncı**, **yeddinci** və s.

Sıra sayları quruluşca iki cür olur: **düzəltmə** və **mürəkkəb**. Sadə sıra sayı yoxdur. Məsələn: üçüncü (düzəltmə), on üçüncü (mürəkkəb).

¹ Türk dilində sayın bu növü “**üleştirme**” (اوله شتيرمه) adlandırılır.

“Əvvəl”, “axır”, “son”, “filan” sözləri də “**ıncı**” şəkilçisi ilə işləndikdə sıra sayı məzmununu bildirir və şərti olaraq say hesab edilir: əvvəlinci (sıra), axırıncı (dərs), sonuncu (ay), filanındı (il) və s.

Sıra saylarından sonra gələn isim həm təkdə, həm də cəmdə işlənə bilər. Məsələn: 5-ci sinif, 5-ci siniflər və s.

Sıra sayları bəzən qeyri-dəqiq, təxmini məzmun daşıya bilər. Məsələn, “80-ci illər” birləşməsindəki sıra sayı konkret deyil. Bu birləşmədə həmin say 80-89-cu illər zaman kəsimini əhatə edir.

Sayıların orfoqrafiyası

Sayılar aşağıda verilən müxtəlif formalarda yazıla bilər:

- 1) **Sözlə**: beş, on doqquz, min doqquz yüz və s.
- 2) **Ərəb rəqəmləri ilə**: 1, 570, 600, 1501, 1988 və s.
- 3) **Ərəb rəqəmləri və sözlə**: 17 min, 5 milyon və s.
- 4) **Roma rəqəmləri ilə**: I, III, IV, V, X, XV və s.

- Roma rəqəmləri yeddi işarə ilə göstərilir: I (1-ci), V (5-ci), X (10-cu), L (50-ci), C (100-cü), D (500-cü), M (1000-ci). Qalan rəqəmlər də bunların müxtəlif kombinasiyaları şəklində yazılır. Məsələn: IV (4-cü), XIX (19-cu), XL (40-cı), LX (60-cı) və s.

- Roma rəqəmləri şəkilçisiz olur: V, XIII, LV. Roma rəqəmlərindən sonra defis qoymaq olmaz. Bu saylardan sonra nöqtə və ya defis qoyularsa orfoqrafik norma pozulur.

- Sıra saylarını rəqəmlərlə yazdıqda onlardan sonra **defis** və “**ıncı**” şəkilçisinin qısa forması “**ı**” yazılır. Məsələn: 5-ci (beşinci).

- Sıra saylarını rəqəmlərdən sonra nöqtə və ya yarımötərizə işarəsi qoymaqla da göstərmək olar. Məsələn: **5.** yaxud **5)**¹ (beşinci).

- Rəqəmlə yazılan miqdar saylarına mənsubiyyət, hal və xəbərlilik şəkilçilərindən biri əlavə edildikdə şəkilçidən əvvəl **defis** qoyulur. Məsələn: 5-dən, 18-də, 7-nin, 17-si, 9-dur və s.

¹ Yarımötərizədən sonra nöqtə qoymaq olmaz

• Kəsir saylarının yazılışında sözdən başqa **vergül** və **kəsir** işarələrindən də istifadə oluna bilər. Məsələn: 5,1 (beşdə bir), 2/4 (dördə iki) və s.

ƏVƏZLİK

İsim, sifət, say və başqa **əsas nitq hissələrinin yerində işlə-nən** sözlərə əvəzlik deyilir. Əvəzlik hansı nitq hissəsini əvəz edərsə, həmin nitq hissəsinin ümumi qrammatik mənasına uyğunlaşır. Başqa sözlə, əvəzliyin əsas xüsusiyyəti bütün əsas nitq hissələrini əvəz etməkdir. Türkman qrammatikasında əvəzlik termin olaraq iki cür – “**adıllar**” (أدیلار) və yaxud ərəb dilində olduğu kimi “**zəmirilər**” (ضميرلر) adlandırılır.

Əvəzliyin özünəməxsus sualı yoxdur, əvəz etdiyi əsas nitq hissəsinin sualına cavab verir. Əvəzliyin özünəməxsus leksik və qrammatik şəkilçisi yoxdur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi əvəzlik bütün əsas nitq hissələrini əvəz edə bilər və əvəz etdiyi nitq hissəsinin sualına cavab verir:

- Əvəzliyin **isimi** əvəz etməsi: Əhməd gəldi – o gəldi.
- Əvəzliyin **sifəti** əvəz etməsi: maraqlı kitab – bu kitab.
- Əvəzliyin **sayı** əvəz etməsi: beş qələm – neçə qələm?
- Əvəzliyin **zərfi** əvəz etməsi: yavaşdan oxu – belə oxu.
- Əvəzliyin **əvəzliyi** əvəz etməsi: o gəldi – kim gəldi?
- Əvəzliyin **feili** əvəz etməsi: Əhməd gətdi – o nə etdi?

Əvəzliyin quruluşca növləri

Əvəzliliklərin çoxu quruluşca sadə olsa da, şərti olaraq üç yerə bölünür:

- **Sadə əvəzliliklər**: mən, sən, o, bəzi, hamı və s.
- **Düzəltmə əvəzliliklər**: biri, kimi, nəsə, kimsə, neçənci və s.
- **Mürəkkəb əvəzliliklər**: filankəs, hər kəs, heç kim, heç nə, nə qədər və s.

Əvəzliyin mənaca növləri

Azərbaycan və türkman dillərində əvəzliliklər məzmun və mənaca beş yerə bölünür:

şəxs əvəzlilikləri, **qeyri-müəyyən** əvəzliliklər, **işarə** əvəzlilikləri, **sual** əvəzlilikləri və **təyini** əvəzliliklər.

Şəxs əvəzliyi

Şəxs əvəzlilikləri isimi əvəz edərək “*kim?*”, “*nə?*” suallarından birinə cavab verir. Şəxs əvəzlilikləri şəxs anlayışını heç bir konkretlik bildirmədən, ümumi şəkildə ifadə edir. Bu əvəzliliklər şəxsə görə üç növə bölünür: I şəxs, II şəxs və III şəxs. Şəxs əvəzlilikləri kəmiyyətə **tək** və **cəm** olur. Azərbaycan və İraq türkman ləhcələrinin hamısında şəxs əvəzlilikləri eyni yazılıb tələffüz olunur. Türkiyə türkcəsində I şəxsin təkində fərqli olaraq “**ben**” deyilir. Aşağıdakı cədvəldə üç dil arasında oxşar və fərqli cəhətlər qeyd edilib.

Şəxslər	Azərbaycan və türkman dilləri	Türkiyə türkcəsi	Azərbaycan və türkman dilləri	Türkiyə türkcəsi
	Tək		Cəm	
I şəxs (danışan)	mən	ben	biz	biz
II şəxs (dinləyən)	sən	sen	siz	siz
III şəxs (haqqında danışılan)	o	o	onlar ¹	onlar

¹ Kerkük və Tuzxurmatu ləhcələrində bəzən III şəxsin “**onlar**” (اونلار) cəm əvəzliyindəki “**n**” (ن) hərfi düşərək “**olar**” (اولار) kimi yazılır və tələffüz edilir.

I və II şəxsi bildirən əvəzlilər yalnız insana aid olub “kim?” sualına cavab versə də, III şəxsi əvəz edən əvəzlilər həm insana, həm də başqa varlıqlara aid ola bilər. III şəxsi əvəzliyi həm “kim?”, həm də “nə?” suallarına cavab verir. Məsələn: mən oxudum, sən yazırsan, biz baxırıq, siz qaçırsınız (*insan anlayışı*), o yeyir (*insan anlayışı*), o, ağacdır (*qeyri-insani anlayış*).

Şəxsi əvəzliləri isim kimi hallanır. I şəxsin təkində (*mən*) və cəmində (*biz*) hallandıqda yiyəlik halda “**in**⁴” şəkilçisi əvəzinə “**im**⁴” şəkilçisini qəbul edir. Müqayisə edək: “vətən” isimi yiyəlik halda “vətən+**in**” olur, “mən” və “biz” əvəzliləri isə eyni halda “mən+**im**” və “biz+**im**” olur. Aşağıdakı cədvəldə şəxsi əvəzliləri bütün hallar üzrə qeyd edilib.

İsimin halları	I şəxsi		II şəxsi		III şəxsi	
	adlıq	iyiyəlik	yönlük	təsirlik	yerlik	çıxışlıq
I şəxsi tək	mən	mənim	mənə	məni	məndə	məndən
I şəxsi cəm	biz	bizim	bizə	bizi	bizdə	bizdən
II şəxsi tək	sən	sənin	sənə	səni	səndə	səndən
II şəxsi cəm	siz	sizin	sizə	sizi	sizdə	sizdən
III şəxsi tək	o	onun	ona	onu	onda	ondan
III şəxsi cəm	onlar	onların	onlara	onları	onlarda	onlardan

Şəxsi əvəzliyi II şəxsin tək və cəmində yiyəlik hal şəkilçisini müxtəlif İraq türkman ləhcələrinə görə fərqli şəkildə qəbul edir. Belə ki, ədəbi dildə II şəxsin yiyəlik şəkilçisi tək və cəmdə “**in**” olduğu halda, Kərkük ləhcəsində II şəxsin tək və cəmində “**iv**”, Tuzxurmatu ləhcəsində II şəxsin tək və cəmində “**iy**” şəkildə olur. Aşağıdakı cədvəldə bu fərqliliyi daha aydın şəkildə görə bilərik.

II şəxs	ədəbi dil		Kərkük ləhcəsi		Tuzxurmatu ləhcəsi	
	tək in	cəm in	tək iv	cəm iv	tək iy	cəm iy
yiyəlik hal	sənin	sizin	səniv	siziv	səniy	siziy

Şəxs əvəzlilikləri cümlədə, əsasən, **mübtəda**, **tamamlıq** və **xəbər** ola bilər. Bəzi hallarda **təyin** və **yer zərfliyi** rolunda da çıxış edə bilər. Məsələn, “**sizin** şagirdlər həmişə uğur əldə edirlər” cümləsindəki “sizin” sözü **təyin**, “kitabım **səndə** qalıb” cümləsində isə “səndə” sözü yer **zərflik** rolunda çıxış etmişdir.

Şəxs əvəzliliklərinin hər biri yalnız öz şəxsinə müvafiq xəbərlilik şəkilçisi qəbul edir. Məsələn: **mənəm**, **sənsən**, **odur**, **bizik**, **sizsiniz**, **onlardır**.

II şəxsin təkini bildirən “**sən**” əvəzliyinin yerinə bəzən aşağıdakı vəziyyətlərdən asılı olaraq “**siz**” əvəzliyi də işlədilir:

a) özündən böyüyə hörmət əlaməti kimi;

b) tanışlıq olmadığı məqamda rəsmi müraciət forması kimi.

Bəzən I şəxs təvazökarlıq əlaməti olaraq özünə “**mən**” yerinə “**biz**” də deyə bilər: Biz bu yerlərə əziyyətlə gəlib çıxmışıq.

Rəsmiyyət və hörmət mənasında işlənərkən “**siz**”, “**o**” əvəzlilikləri cümlənin ortasında böyük hərflə də yazıla bilər:

Dövlət Sizin xidmətləri yüksək qiymətləndirir.

Bizi yaradan da, yaşadan da Odur.

Qeyri-müəyyən əvəzliliklər

Qeyri-müəyyən əvəzliliklər ismin yerində işlənir, qeyri-müəyyən şəxsi və əşyanı bildirir. Qeyri-müəyyən əvəzliliklər konkretliyi və dəqiqliyi ifadə etmir. Bu əvəzliliklər də şəxs əvəzlilikləri kimi “*kim?*” və “*nə?*” suallarından birinə cavab verir.

Qeyri-müəyyən əvəzliliklər bunlardır: **biri, kimsə, kim isə, nə isə, nəşə, hamı, bəzi, hərə, hər kəs, heç kim, heç nə, heç kəs, hər kim, hər nə, filankəs** və s.

Əvəzliyin bu məna növü quruluşca 3 cür olur: **sadə** (bəzi, hamı), **düzəltmə** (kimsə, nəşə), **mürəkkəb** (filankəs, hər nə, hər kim).

Qeyri-müəyyən əvəzliliklərin bir çoxu hallana bilir: **kimin, kimə, kimi, kimdə, kimdən** və s. Ancaq “**kim isə**” və “**nə isə**” əvəzlilikləri hallanmır. Bu əvəzliliklərə hal şəkilçiləri sözün birinci hissəsinə, yəni “kim” və “nə” hissəsinə artırılır: **kimin isə, nəyin isə, kimdən isə, nədən isə** və s.

Qeyri-müəyyən əvəzliliklərin bir çoxu mənsubiyyətə görə dəyişir: **kimim, kimin, kimi, nəyimiz, nəyiniz, nəyi** və s. Amma bəziləri bütün şəxslərin mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edə bilmir. “**Hamı**”, “**hərə**”, “**bəzi**” əvəzlilikləri yalnız bütün şəxslərin cəminə aid mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edə bilir: **bizim hamımız, sizin hərəniz, onların bəzisi** və s.

Qeyri-müəyyən əvəzliliklərin bir qismi cəm şəkilçisi qəbul etmir: **biri, kimi, hamı, hərə** və s.

Qeyri-müəyyən əvəzliliklər cümlədə, əsasən, mübtədə və xəbər olur. Məsələn, “hamı gülür” cümləsində “**hamı**” mübtədə, “heç nəyi istəmirəm” cümləsində “**heç nəyi**” əvəzliyi tamamlıq rolunda çıxış etmişdir.

Qeyri-müəyyən əvəzliliklərdən “**kimsə**” əvəzliyi iki mənada işlənə bilər:

a) qeyri-müəyyən şəxs mənasında: Elə bil **kimsə** qışqırdı.

b) inkar (heç kim) mənasında: Mənim səndən başqa **kimsəm** yoxdur.

İşarə əvəzlilikləri

İşarə məqsədilə işlədilən əvəzliliklərə işarə əvəzlilikləri deyilir. Bu əvəzliliklər kimə və ya nəyə isə işarə məqsədilə işlədilir və “*necə?*”, “*nə cür?*”, “*hansı?*” suallarından birinə cavab verir. İşarə əvəzlilikləri quruluşca sadə olur.

Azərbaycan və türkman dillərində işarə əvəzlilikləri bunlardır:
o, bu, elə, belə, həmin, həmə (haman).

Qeyd etdiyimiz kimi işarə əvəzliyinin tərkibi Azərbaycan və İraq türkmanlarının dilində eynidir və qismən Türkiyə türkcəsindən fərqlənir. Aşağıdakı cədvəldə bu fərqliliyi görmək mümkündür.

	Türkiyə türkcəsi	Azərbaycan dili	Türkman dili
1	bu ¹	bu	bu
2	şu ²	-	-
3	o ³	o	o
4	öyle	elə	elə
5	böyle	belə	belə
6	-	həmin	həmin
7	-	həmə (haman)	həmə (haman)

İşarə əvəzlilikləri cümlədə **mübtəda, xəbər, təyin, zərflik** və **tamamlıq** ola bilər. Məsələn:

- **O**, şəhərdən indi gəldi (*mübtəda*).
- **Sənin** işin belədir (*xəbər*).
- **Bu** kitab maraqlıdır (*təyin*).
- **Belə** danışma (*zərflik*).
- **Mən** elələrdən qorxuram (*tamamlıq*).

“O”, “bu” əvəzlilikləri cümlədə **mübtəda** vəzifəsində çıxış edərsə, ondan sonra vergül qoyulur: O, çox yaxşı insandır. Bu, çox dadlı yeməkdir.

¹ “**Bu**” işarə əvəzliyi yaxın məsafədə olan varlıqlara işarə etmək üçün istifadə edilir.

² “**Şu**” işarə əvəzliyi bir az uzaq məsafədə olan varlıqlara işarə etmək üçün istifadə edilir.

³ “**O**” işarə əvəzliyi daha uzaq məsafədə olan varlıqlara işarə etmək üçün istifadə edilir.

“O”, “bu” əvəzlilikləri cümlədə **təyin** vəzifəsində çıxış etdikdə həmin əvəzliliklərdən sonra vergül qoyulmur: O paltarı mən almışam. Bu evdə biz yaşayırıq.

“O”, “bu” əvəzlilikləri **mübtəda** vəzifəsində olarsa və onlardan sonra feil, əvəzlik və köməkçi nitq hissələri işləndikdə vergül qoyulmur: O gülür. Bu mənə tanış gəlir. O da sənin olsun.

“O”, “bu” əvəzliliklərindən sonra **modal sözlər** gələrsə, vergül qoyulur: O, əlbəttə, gələcək.

“Həmin” əvəzliyi ismin heç bir xüsusiyyətini qəbul edə bilmir, yalnız sifəti əvəz edir.

Təyini əvəzliliklər

Əşyanı ümumi şəkildə müəyyən etmək üçün işlədilən əvəzliliklərə təyini əvəzliliklər¹ deyilir. Təyini əvəzliliklər “*necə?*” və “*hansı?*” suallarına cavab verir.

Təyini əvəzliliklər bunlardır: **hər, bütün, filan, eyni, öz (özüm, özün, özü, özümüz, özünüz, özləri)**.

“**Hər**”, “**bütün**”, “**filan**”, “**eyni**” təyini əvəzlilikləri sifət kimi “*hansı?*” sualına cavab verir və cümlədə təyin vəzifəsində çıxış edir: *Hər* iki əli ilə uşağı tutdu. *Bütün* sinif suallara yaxşı cavab verdi.

Təyini əvəzliliklər cümlədə isimdən əvvəl gələrək onu təyin edir və heç vaxt cəmlənə bilmir. Yalnız “**öz**” əvəzliyi mənsubiyyətə görə dəyişdikdə cəm şəkilçisi qəbul edə bilir.

“**Eyni**” əvəzliyi təyini əvəzlik kimi, əsasən, sifəti əvəz edir. Məsələn: *Eyni* kitabı oxuduq. “**Eyni**” əvəzliyi yalnız III şəxsə aid mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Məsələn: *eynisi, eyniləri və s.* Bu zaman ismin yerində çıxış edərək hal, şəxs şəkilçisi qəbul edir. Məsələn: *eynisi, eynisinin, eynisinə, eynisini, eynisində, eynisindən, eynisidir.*

¹ Türkmən qrammatikasında əvəzliyin bu növü, həmçinin “**bəliirtmə zəmirləri**” (به ليرتمه ضميرلری) də adlandırılır.

“**Eyni**” əvəzliyi ismi əvəz edərək cümlədə mübtədə, bəzi hallarda tamamlıq da ola bilər. Məsələn: Eynisi atamda da var (*mübtədə*). Eynisini mən də aldım (*tamamlıq*).

“**Öz**” əvəzliyi mənsubiyyət şəkilsiz qəbul etdikdə hallana bilər: özüm, özümün, özümə, özümdə, özümdən.

Şəxs sonluğu qəbul edib xəbər olur. Məsələn: özüməm, özünsən, özüdür, özümüzük, özünüzsünüz, özləridir.

Mənsubiyyət şəkilsiz “**öz**” təyini əvəzliyi cümlə üzvü kimi mübtədə, tamamlıq və ismi xəbər ola bilər. Məsələn: özüm gəlmişəm (*mübtədə*), özü oxusun (*tamamlıq*), təqsirkar özümü-zük (*ismi xəbər*).

Sual əvəzlilikləri

Sual məqsədi ilə işlədilən əvəzliliklərə sual əvəzlilikləri¹ deyilir. Bütün əsas nitq hissələrinin sualları sual əvəzlilikləridir: *kim? nə? hara? necə? nə cür? hansı? neçənci? nə qədər? nə edir?* və s.

Bu əvəzliliklər vasitəsilə əşya, onun əlaməti, miqdarı, sırası, zamanı, yeri və s. soruşulur. Bu əvəzliliklər quruluşca 3 növ olur: **sadə** (nə? hara?), **düzəltmə** (neçənci?), **mürəkkəb** (nə qədər? nə edir?)

Sual əvəzlilikləri bütün əsas nitq hissələrini əvəz edir:

- **İsimi** əvəz etməsi: Əli gəldi (*kim gəldi?*)
- **Sifəti** əvəz etməsi: Yaxşı adamı hamı sevir (*necə adamı sevir?*)
- **Sayı** əvəz etməsi: Üçüncü mərtəbədə qalırıq (*neçənci mərtəbədə qalırıq?*)
- **Feili** əvəz etməsi: O qaçır (*o nə edir?*)
- **Zərfi** əvəz etməsi: Sən yaxşı oxuyursan (*sən necə oxuyursan?*)
- **Əvəzliyi** əvəz etməsi: Bu qələm bahalıdır (*hansı qələm bahalıdır?*)

¹ Türkmən dilində sual əvəzliliklərinə “**soru zəmirləri**” (صورو ضميرلری) də deyilir.

Sual əvəzlilikləri digər əvəzliliklərdən fərqli olaraq əvəzliliklərin özünü də əvəz edə bilər. Məsələn:

O, evdən gəldi (*kim evdən gəldi?*)

Biz Vətəni qorumalıyıq (*kim Vətəni qorumalıdır?*)

“**Kim**”, “**nə**”, “**hara**”, “**hansı**”, “**neçənci**” sual əvəzlilikləri cəmlənə və hallana bilir: kimlər, kimlərin, kimlərə, kimləri, kimlərdə, kimlərdən, nələr, nələrin, nələrə, nələri, nələrdə, nələrdən və s.

Azərbaycan və İraq türkman dillərində sual əvəzlilikləri yazılış və tələffüz baxımından eynidir və Türkiyə türkcəsindən bəzi xüsusiyyətlərə görə fərqlənir.

	Türkiyə türkcəsi	Azərbaycan və türkman dilləri
1	kim?	kim?
2	ne?	nə?
3	nere?	hara?
4	nereden?	haradan?
5	hangisi?	hansı?
6	kaç?	neçə?
7	nasıl?	necə?

ZƏRF

Qrammatik mənasına görə iş və hərəkətin **icra tərzini**, **zamanını**, **yerini**, **miqdarını**, **əlamətini** və s. bildirən, “*necə?*” “*nə zaman?*” “*nə vaxt?*” “*hara?*” “*nə qədər?*” “*nə üçün?*” “*nə cür?*” və s. suallarından birinə cavab verirən əsas nitq hissəsinə zərf deyilir.

Zərflər də digər əsas nitq hissələri kimi quruluşca üç yerə bölünür: **sadə**, **düzəltmə** və **mürəkkəb**.

Sadə zərflər

Sadə zərflər bir kökdən ibarət olur və leksik şəkilçi qəbul etmir: Məsələn: dünən, indi, hələ, sonra, yenə, daim, tez, sağa-gün, inişil, içəri, alt, ora, bura, bayır, qabaq, dərhal və s.

Düzəltmə zərflər

Düzəltmə zərflər kök və leksik şəkilçidən ibarət olur. Düzəltmə zərflər, əsasən, aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə düzəlir:

- **ca²** – türkmanca, rusca, ərəbcə və s.
- **casına²** – qəhrəmancasına, namərdcəsinə və s.
- **la²** – güclə, zorla, inadla, səbirsizliklə və s.
- **ən** – qəsdən, qəflətən, ruhən, cismən və s.
- **yana, yanə, anə** – saymaz yana, dahiyanə, şairanə, aşiqanə və s.
- **dan²** – ucadan, çoxdan, bərkdən, yenidən, bayaqdan və s.
- **da²** – yayda, gündə, ortalıqda, təklikdə və s.
- **akı²** – çəpəki, yanakı və s.
- **aşı** – yanaşı və s.
- **caq** – sevincək, görcək və s.
- **hıq⁴** – hələlik, həmişəlik, indilik, ömürlük və s.
- **hıq⁴+da²** – birlikdə, təklikdə və s.
- **gə** – birgə və s.
- **araq²** – çaparaq, qaçaraq və s.

“Gün”, “həftə”, “ay”, “il”, “qış” tipli isimlərə, “o” əvəzliyinə “**da²**” şəkilçisi artırmaqla zaman zərfi düzəltmək olur: gündə, həftədə, ayda, ildə, qışda və s.

Zərf düzəldən şəkilçilərlə bağlı bir məsələdə diqqətli olmaq lazımdır ki, onlardan bəziləri omonim şəkilçilərdir. Onları oxşar cəhətləri olan digər şəkilçilərdən ayırmaq üçün aşağıdakı cədvəldə fərqlər qeyd edilir.

la² Zərf düzəldən şəkilçi: təəccüblə, həvəslə və s. “Necə?” sualına cavab verir.	la² “İlə” qoşmasının ixtisarı: elmlə, biliklə və s. “Nə ilə?” sualına cavab verir.
da², dan² Zərf düzəldən şəkilçi: birlikdə, ucadan və s. “Necə?” sualına cavab verir.	da², dan² Yerlik və çıxışlıq hal şəkilçiləri: məktəbdə, sinifdən və s. “Harada?”, “haradan?” sualına cavab verir.
ca² Zərf düzəldən şəkilçi: türkmanca, sakitcə və s.	ca² Qüvvətləndirici ədat: körpəcə, zorbacə və s.

Mürəkkəb zərflər

Mürəkkəb zərflər ən azı iki sözün birləşməsindən, sintaktik yolla əmələ gəlir. Mürəkkəb zərflər **bitişik**, **defislə** və **ayrı** yazılır.

Defislə yazılan mürəkkəb zərflər:

- Sadə sözlərin təkrarı ilə: az-az, tez-tez, çox-çox, sakit-sakit, bir-bir, beş-beş, oğrun-oğrun və s.
- Düzəltmə sözlərin təkrarı ilə: ağıllı-ağıllı, qəmli-qəmli, yanıqlı-yanıqlı, mənalı-mənalı, dərqli-dərqli, bikef-bikef, yenicə-yenicə, indicə-indicə və s.
- Biri və ya hər ikisi şəkilçi (*əsasən, hal şəkilçisi*) qəbul etmiş sözlərin təkrarı ilə: gündən-günə, ildən-ilə, başdan-başa, üst-üstə, qabaq-qabağa və s.
- Antonim və ya yaxın mənalı sözlərin yanaşı işlənməsi ilə: az-çox, tək-tənha, açıq-aşkar, gec-tez, əvvəl-axır, hərdən-birdən, başdan-binadan və s.
- Yönlük hal şəkilçisi qəbul etmiş “**bir**” sayına digər miqdar saylarının artırılması ilə: birə-beş, birə-min, birə-on və s.

- Tərəflərindən biri və ya hər ikisi ayrılıqda işləmə bilməyən sözlərin iştirakı ilə: az-maz, için-için, dizin-dizin və s.

Bitişik yazılan mürəkkəb zərflər:

- Müxtəlif leksik mənalı sözlərin birləşməsi ilə: üzüyuxarı, hərdənbir, arabir, addımbaşı, dilucu, birbaşa, əlüstü, başısaşağı, axşamçağı, alnıaçıq və s.

- Sözüün təkrarı və ortada “**ba**” bitişdiricisinin işlənməsi yolu ilə: an**ba**an, ad**ba**ad, tay**ba**tay, qarab**a**qara, yan**ba**yan, dal**ba**dal, üz**ba**üz, il**ba**il, gün**ba**gün və s.

Ayrı yazılan mürəkkəb zərflər (tərkibi zərflər):

- Azərbaycan və türkman dillərində bəzi mürəkkəb zərflər var ki, onlar ayrı yazılır: hər gün, hər an, bu zaman, bu an, bu vaxt, bu saat, bir az, bir qədər, bir dəfə, bu gün və s.

Zərfin mənacə növləri

Hərəkəti izah etmə cəhətindən asılı olaraq zərflər müxtəlif məna növlərinə bölünür. Azərbaycan və türkman dillərində zərflər mənacə, əsasən, **tərzi-hərəkət**, **zaman**, **yer**, **miqdar** (*kəmiyyət*) zərf növlərinə bölünürlər. Türkman dilinin qrammatikasında, əlavə olaraq, “**sual (sorü) zərfləri**” növünə də rast gəlmək mümkündür.

1. **Tərzi-hərəkət zərfləri** hərəkətin necə, hansı tərzdə yerinə yetirildiyini, icra olunduğunu bildirir, “*necə?*” “*nə cür?*” “*hansı tərzdə?*” “*nə vəziyyətdə?*” suallarına cavab verir. Məsələn:

Əhməd *sevincək* sözünə başladı.

Cavad *qəhrəmancasına* şəhid oldu.

Tərzi-hərəkət zərfləri hərəkətin keyfiyyətini də bildirir. Məsələn:

Əli dərslərini *yaxşı* öyrənir.

Akif şeiri *gözəl* oxuyurdu.

Tərzi-hərəkət zərfləri quruluşca üç yerə bölünür: **sadə**, **düzəltmə** və **mürəkkəb** tərzi-hərəkət zərfləri.

2. Zaman zərfləri hərəkətin zamanını bildirir, “*nə zaman?*” “*nə vaxt?*” “*haçan?*” suallarından birinə cavab verir. Azərbaycan və türkman dillərində ən çox işlənən zaman zərfləri bunlardır: **indi**, **hələ**, **yənə**, **bayaq**, **bildir**, **dünən**, **srağagün**, **səhər**, **gecə**, **gündüz**, **axşam-səhər**, **həmişə**, **tez**, **gec-tez**, **əvvəl**, **sonra**. Məsələn:

Mən ***hələ də*** bu kitabı oxuyuram.

Ölkəmiz ***günü-gündən*** inkişaf edir.

Zaman zərfləri də quruluşca üç yerə bölünür: **sadə**, **düzəltmə** və **mürəkkəb** zaman zərfləri.

3. Yer zərfləri hərəkətin icra olunduğu yeri bildirir, “*hara?*” “*haraya?*” “*harada?*” və “*haradan?*” suallarından birinə cavab verir. Azərbaycan və türkman dillərində ən çox işlənən yer zərfləri bunlardır: **irəli, geri, içəri, yuxarı, aşağı, yaxın, uzaq, bəri, içəri, ora, bura, ortalıqda, aralıqda, sağa, sola, orada-burada, üzüaşağı, üzüyuxarı** və s. Məsələn:

Uşaqlar ***içəri*** daxil oldu.

Bizim ev ***yuxarıda*** yerləşir.

Yer zərfləri də quruluşca üç yerə bölünür: **sadə, düzəltmə** və **mürəkkəb** yer zərfləri.

4. Miqdar zərfləri hərəkətin və ya əlamətin miqdarını və dərəcəsini bildirir, “*nə qədər?*” və “*nə dərəcədə?*” suallarından birinə cavab verir. Azərbaycan və türkman dillərində ən çox işlənən miqdar zərfləri bunlardır: **az, çox, xeyli, azca, azacıq, qismən, dəfələrlə, tamamilə, az-az, bir-az, bir qədər, az-çox, birə-beş, az-maz, bir-bir** və s. Məsələn:

Cavan oğlan ***bir qədər*** məşq elədi.

Müəllim bu dərsi tələbələrə ***dəfələrlə*** izah etmişdi.

Miqdar zərfləri də quruluşca üç yerə bölünür: **sadə, düzəltmə** və **mürəkkəb** zaman zərfləri.

5. Yuxarıda Türkman dilçilərinin təsbit etdiyi “**sual (soru) zərfləri**” haqqında qeyd etmişdik. Türkman dilində sual zərfləri daha çox görülən işin məqsəd və hədəflərini müəyyən etmək üçün istifadə edilir. “**Niyə**”, “**nə üçün**”, “**nə məqsədlə**”, “**nədən ötrü**” və s. zərflərini sual zərflərinə misal göstərmək olar. Məsələn:

Necə oldu, birdən-birə insanlıqdan çıxdın?

Minlərlə insanın içindən *nə məqsədlə* onu seçdin?

Azərbaycan və türkman dillərində zərflərin bir hissəsi digər nitq hissələri ilə ortaq kəlmələrdən ibarətdir. Bu cür ortaq sözlər cümlədəki yerindən asılı olaraq həm zərf və isim, həm zərf və sifət, həm zərf və say, həm zərf və qoşma kimi çıxış edə bilər.

• İsim və zərflə ortaq olan sözlər

“**Gecə**”, “**gündüz**”, “**axşam**”, “**səhər**”, “**günorta**” kimi sözlər yerinə görə həm isim, həm də zərf olur. Belə sözlər “**nə?**” sualına cavab verdikdə isim, “**nə zaman?**” sualına cavab verdikdə zərf olur. Məsələn:

Günorta (nə?) axşamdən isti olur (isim).

Şəhərə **günorta** (nə zaman?) çatdıq (zərf).

• Sifət və zərflə ortaq olan sözlər

“**Yaxşı**”, “**pis**”, “**iti**”, “**açıq**”, “**gözəl**”, “**qəşəng**”, “**tək**”, “**cəld**”, “**aydın**” və s. sözlər həm sifət, həm də tərz-i-hərəkət zərfləri ola

bilər. Belə sözlər əşyaya aid olub “*necə?*” “*nə cür?*” “*hansı?*” suallarına cavab verdikdə sifət, hərəkətə aid olub “*necə?*” və “*nə cür?*” suallarından birinə cavab versə zərf olur. Məsələn:

Yaxşı (*necə?*) kitab tez oxunur (*sifət*).

Uşaq dərslərini **yaxşı** (*necə?*) oxuyurdu (*zərf*).

• Say və zərflə ortaq olan sözlər

“**Az**”, “**çox**”, “**xeyli**”, “**bir qədər**”, “**az-çox**”, “**çoxlu**”, “**bir az**” və s. kimi sözlər həm say, həm də miqdar zərflə ola bilər. Belə sözlər əşyaya aid olub “*nə qədər?*” sualına cavab verdikdə say, hərəkətə aid olub “*nə qədər?*” sualına cavab verdikdə isə zərf olur. Məsələn:

Kitabxanada **az** (*nə qədər?*) kitab var (*say*).

Bu gün **az** (*nə qədər?*) işlədik (*zərf*).

• Qoşma və zərflə ortaq sözlər

“**Əvvəl**”, “**sonra**”, “**qabaq**”, “**bəri**”, “**doğru**”, “**tək**”, “**ayrı**” və s. sözləri yerinə görə həm zərf, həm də qoşma kimi işlətmək mümkündür. Belə sözlər müstəqil suala cavab verdikdə zərf, qoşulduğu sözlə birlikdə suala cavab verdikdə isə qoşma olur. Məsələn:

Əvvəl (*nə zaman?*) fikirləş, **sonra** (*nə zaman?*) danış (*zərf*).

Səndən **sonra** (*nə zaman?*) sinifə daxil oldum (*qoşma*).

• Ədat və zərflə ortaq olan sözlər

“**Təkcə**”, “**yalnız**”, “**tək**” və s. kimi sözlər həm zərf, həm də ədat ola bilər. Bu sözləri “**ancaq**” ədatı ilə əvəz etmək mümkün olarsa – ədat, mümkün olmazsa – zərf olur. Məsələn:

Bu sirri yalnız (<i>ədat</i>) sənə demişəm.	O, döyüşdə yalnız (<i>zərf</i>) vuruşurdu.
Bu sirri təkcə (<i>ədat</i>) sən bilirsən.	O, təkcə (<i>zərf</i>) yaşayırdı.
Bu sirri tək (<i>ədat</i>) sən bilirsən.	O, tək (<i>zərf</i>) qalırdı.

Zərflər cümlədə, əsasən, **zərflək** olur, lakin yer zərfləri bütün cümlə üzvləri ola bilər. Məsələn:

Aşağı (*hara?*) çox soyuq idi (*mübtəda*).

Tələbələr **yuxarıdadırlar** (*haradadır?*) (*xəbər*).

İrəlini (*haranı?*) diqqətdə saxla (*tamamlıq*).

Geri (*haraya?*) dönmə (*zərflək*).

Yuxarı (*hansı?*) mərtəbə çox baha idi (*təyin*).

FEİL

Ümumi grammatik mənasına görə əşyanın hərəkətini bildirən, “*nə etmək?*” “*nə etdi?*” “*nə edir?*” “*nə edəcək?*” və s. suallarından birinə cavab verən əsas nitq hissəsinə **feil**¹ deyilir. Hərəkət dedikdə həm **fəal** (*qaçmaq, dalaşmaq, tullanmaq*), həm də **qeyri-fəal** (*susmaq, xatırlamaq, yatmaq*) hərəkətlər nəzərdə tutulur.

Feillər də isimlər kimi Azərbaycan və türkman dillərində çoxluq təşkil edir və dilin əsas leksik tərkibini formalaşdırır.

Feillərin digər əsas nitq hissələri ilə oxşar cəhətləri olduğu kimi, fərqləndirici və bütün feillərə aid olan özünəməxsus grammatik xüsusiyyətləri də vardır.

	Fərqləndirici xüsusiyyət	Nümunələr
1	Şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməsi	Mən oxuyuram. Sən yazırsan. O gəldi.
2	Təsdiq və inkarda olması	Oxumaq – oxumamaq, getmək – getməmək.
3	Zaman görə dəyişməsi (<i>keçmiş, indiki, gələcək</i>)	Yazdı, yazır, yazacaq.
4	Təsirli və təsirsiz olması	Yazmaq (<i>nəyi?</i>) Getmək (<i>hara?</i>)

¹ Türkiyə türkcəsində feil nitq hissəsi “**fiil**” və ya “**eylem**” (ایله م) adlandırılır.

Azərbaycan və türkmən dillərində feilləri məna və məzmun baxımından müxtəlif başlıqlar altında təsnif etmək mümkündür.

	Feilin mənacə növləri	Nümunələr
1	İş bildirən feillər	qazmaq, kəsmək, pozmaq, biçmək və s.
2	Hərəkət bildirən feillər	enmək, getmək, qaçmaq, gəlmək və s.
3	Nitq bildirən feillər	danışmaq, susmaq, pıçıldamaq və s.
4	Təfəkkür bildirən feillər	düşünmək, xatırlamaq, arzulamaq və s.
5	Hal-vəziyyət bildirən feillər	gülmək, sevinmək, ağlamaq və s.

Cədvəldə göstərilmiş feilin mənacə müxtəlif növlərinə aid misalların hər birində hərəkət vardır, lakin onların bəzilərinə iş və hərəkət, digərlərinə isə təfəkkür, hal-vəziyyət daha qabarıq şəkildə təzahür edir.

Feilin quruluşca növləri

Azərbaycan və türkmən dillərində digər əsas nitq hissələri kimi feillər də quruluşca üç növə bölünür: **sadə**, **düzəltmə** və **mürəkkəb**.

Sadə feillər

Sadə feillər bir kökdən və ya kök və qrammatik şəkilçilərdən ibarət olur. Sadə feillərin kökü adətən, bir və ya ikihecalı olur. Azərbaycan və türkmən dillərindəki sadə feillərin hamısı milli sözlərdir. Məsələn: gəl, get, vur, de, iç, yaz, bax, oxu və s.

Sadə feillərə qrammatik şəkilçi əlavə edib, onları müxtəlif formalara salmaq olur. Qrammatik şəkilçinin sözlərə əlavə

edilməsinə baxmayaraq, onlar yenə sadə feillər olaraq qalır. Məsələn: “yaz” feilinə sözdəyişdirici qrammatk şəkilçilər əlavə etdiyimiz təqdirdə o, yenə də sadə feil kimi özünü qoruyub saxlayır: yaz – yazıram, yazacağam, yazaram, yazmalıyam və s.

Düzəltmə feillər

Leksik sözdüzəldici şəkilçilərin köməyi ilə əmələ gələn feillərə **düzəltmə feillər** deyilir. Düzəltmə feillər hansı nitq hissəsindən düzəlməsinə görə iki qrupa bölünür: **adlardan** (*isim, sifət, say və s.*) və **feillərdən** yaranan düzəltmə feillər.

Adlardan düzələn feillər

Adlardan feil düzəldən şəkilçilər **isim, sifət, say, əvəzlik**¹ və **zərflərə**, bəzi halda **təqlidi sözlərə** qoşularaq feillər düzəldir. Bu şəkilçilər aşağıdakılardır:

- **la**² – baş-**la**(maq), iz-**lə**(mək), qabaq-**la**(maq), göz-**lə**(mək), iti-**lə**(mək) və s.
- **lan**² – ev-**lən**(mək), dil-**lən**(mək), lovğa-**lan**(maq), alov-**lan**(maq) və s.
- **laş**² – üz-**ləş**(mək) dost-**laş**(maq), yaxşı-**laş**(maq), vida-**laş**(maq) və s.
- **ar**² – ağ-**ar**(maq), boz-**ar**(maq), ot-**ar**(maq), yaş-**ar**(maq) və s.
- **al**² (l) – az-**al**(maq), sağ-**al**(maq), qara-**l**(maq), uca-**l**(maq) və s.
- **sa**² – su-**sa**(maq), qərib-**sə**(mək) və s.
- **ik** – pis-**ik**(mək), gec-**ik**(mək) və s.
- **imsə** – mən-**imsə**(mək)
- **aş** – yan-**aş**(maq)
- **ı**⁴ – bərk-**i**(mək), turş-**u**(maq), təng-**i**(mək) və s.
- **a**² – yaş-**a**(maq), boş-**a**(maq), dil-**ə**(mək), qan-**a**(maq) və s.

¹ “Zəmirilər” (ضميرلر) və yaxud “adılar” (اديلار)

- **ilda²** – pıç-**ilda**(maq), şır-**ilda**(maq), in-**ildə**(mək), xor-**ulda**(maq) və s.

- **ırğa** – yad-**ırğa**(maq) və s.

Qoşulduğu nitq hissələrinə görə adlardan feil əmələ gətirən şəkilçiləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

	Adlardan düzələn feillər	Nümunələr
1	İsimdən düzələnlər	baş- la (maq), dil- lən (mək) və s.
2	Sifətdən düzələnlər	təmiz- lə (mək), yaxşı- laş (maq) və s.
3	Saydan düzələnlər	çox- al (maq), bir- ləş (mək) və s.
4	Əvəzlikdən düzələnlər	mən- imsə (mək), öz- ləş (mək) və s.
5	Zərfdən düzələnlər	gec- ik (mək), gecə- lə (mək) və s.
6	Təqlidi sözlərdən düzələnlər	tıqq- ilda (maq), şapp- ilda (maq) və s.

Feildən düzələn feillər

Azərbaycan və türkman dillərində feildən düzələn düzəltmə feillər aşağıdakı şəkilçilərin köməyi ilə əmələ gəlir:

- **ıl⁴** – yaz-**ıl**(maq), vur-**ul**(maq), döy-**ül**(mək), əz-**il**(mək), yor-**ul**(maq) və s.

- **ın⁴ (n)** – böl-**ün**(mək), sil-**in**(mək), oxu-**n**(maq), bəzə-**n**(mək) və s.

- **ış⁴ (ş)** – gör-**üş**(mək), yaz-**ış**(maq), gül-**üş**(mək), bula-**ş**(maq) və s.

- **dır⁴** – yan-**dır**(maq), bez-**dir**(mək), yaz-**dır**(maq), dol-**dur**(maq) və s.

- **ır⁴** – köç-**ür**(mək), it-**ir**(mək), uç-**ur**(maq), biş-**ir**(mək) və s.

- **ar²** – çıx-**ar**(maq), qop-**ar**(maq) və s.

- **it⁴ (t)** – ax-**it**(maq), qorx-**ut**(maq), oxu-**t**(maq) və s.

- **ümsə** – gül-**ümsə**(mək) və s.
- **ələ** – səp-**ələ**(mək), eş-**ələ**(mək) və s.
- **ı** – qaz-**ı**(maq) və s.
- **dər** – dön-**dər**(mək) və s.
- **aş²** (**ş**) – dala-**ş**(maq), yara-**ş**(maq) və s.
- **ız⁴** (**ğuz**) – qorx-**uz**(maq), qalx-**ız**(maq), dur-**ğuz**(maq) və s.

Mürəkkəb feillər

Mürəkkəb feillər iki və daha artıq sözün birləşməsi ilə yaranır, sintaktik yolla düzəlir. Bu birləşmə nəticəsində yaranan leksik vahid yeni məna kəsb edir. Mürəkkəb feillərin yaranma yolları aşağıdakılardır:

1. Yaxın və ya əks mənalı feillərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb feillər. Bu zaman birinci tərəf, əsasən, **“ib⁴”** şəkilçisi qəbul edir. Məsələn: yey**ib**-içmək, dey**ib**-gülmək, atıl**ıb**-düşmək və s. Bu yolla yaranan feillər **defislə** yazılır.

2. **“Etmək”, “ələmək”, “olmaq”, “qılmaq”, “gəlmək”** köməkçi feillərinin digər nitq hissələrinə artırılması ilə düzələn mürəkkəb feillər. Bu tip feillər bitişik deyil, **ayrı** yazılır. Məsələn: yaxşı **olmaq**, kömək **etmək**, namaz **qılmaq**, göz **etmək**, yola **gəlmək** və s.

3. **“Bilmək sözünün” “a²”** şəkilçisi qəbul etmiş feillərə qoşulması ilə düzələn mürəkkəb feillər. Bu növdən olan feillərin birinci tərəfi **“a²”** şəkilçili feildən, ikinci tərəfi isə **“bilmək”** feilindən ibarət olur. Məsələn: danışa **bilmək**, gəzə **bilmək**, oxuya **bilmək**, yaza **bilmək** və s.

4. **“ib⁴”** şəkilçili feili bağlama şəklində olan feillərə **“getmək”, “gəlmək”, “çıxmaq”, “keçmək”** kimi feillərin qoşulması ilə düzələn mürəkkəb feillər. Məsələn: gəlib **çıxmaq**, qayıd**ıb gəlmək**, ötüb **keçmək**, çıxıb **getmək** və s.

5. İstisna hallarda iki sözdən ibarət **bitişik** yazılan mürəkkəb feillərə də rast gəlmək mümkündür. Məsələn: xoşhallanmaq, xudahafizləşmək, sağollaşmaq, istiotlamaq və s.

Feilin təsdiq və inkarı

Məlum olduğu kimi, feil hərəkət bildirən nitq hissəsidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, feil hərəkətin icra olunduğunu bildirdiyi kimi, hərəkətin icra olunmadığını da bildirir. Bu baxımdan feillər iki cür olur: **təsdiq** və **inkar** feillər.

Təsdiq feillər hərəkətin icra edildiyini bildirir. Bu feillərin heç bir xüsusi şəkilçisi olmur. Feillər kök və başlanğıc formada təsdiqdə olur: de, danışdı, yazır, gələcək və s.

İnkar feillər isə hərəkətin icra edilmədiyini bildirən feillərdir. Feilin inkar forması “**ma²**” şəkilçisi vasitəsi ilə düzəlik. Məsələn: demə, getmədi, yazmıram, gəlməyəcək və s.

Azərbaycan və türkmən dillərində feilin zamanından asılı olaraq, ələlxusus indiki və qeyri-qəti gələcək zamanda işlənərkən “**ma²**” inkar şəkilçisinin saiti ixtisar oluna bilər. Məsələn, indiki zamanda olan “yazır” və “gəlir” feilini inkarda işlədərkən “**ma²**” inkar şəkilçisinin saiti düşür: yazır – yaz-**m**-ır, gəlir – gəl-**m**-ir.

Yaxud qeyri-qəti gələcək zamanda olan “yazaram” feili inkarda bu cür olur: yazaram – yaz-**m**-ar-am, yazar – yaz-**m**-az və s.

Bəzi feillərin inkarı “**ma²**” şəkilçisi ilə düzəlmir. Bu cür feillərin inkarı “**deyil**” köməkçi sözün vasitəsilə yaranır. Məsələn: oxuyas deyiləm, deyəs deyilik və s.

Təsirli və təsirsiz feillər

Hərəkətin obyektə və yaxud əşyaya münasibətinə görə feillər **təsirli**¹ və ya **təsirsiz**² ola bilər.

¹ Ərəb qrammatikasında təsirli feillərə “**mutəəddi feillər**” (متعدی) deyilir. Türkmən dilində bəzən təsirli feillər “**geçişli feillər**” (گنجیشلی) də adlandırılır.

² Ərəb qrammatikasında təsirsiz feillərə “**lazım feillər**” (لازم) deyilir. Türkmən dilində bəzən təsirsiz feillər “**geçişsiz feillər**” (گنجیشسيز) də adlandırılır.

Özündən asılı olan isimin təsirlik halında işlənməsini tələb edən feillərə **təsirli feillər** deyilir. Təsirli feillərin birbaşa tələb etdiyi obyekt və ya əşya isimin təsirlik halının suallarına cavab verir. Məsələn:

Kitabı (*nəyi?*) oxudum.

Əsgərlər vətəni (*nəyi?*) rəşadətlə qoruyurdu.

Meyvə ağaclarını (*nəyi?*) budadıq.

Özündən asılı olan isimin təsirlik halında deyil, başqa hallarda işlənməsini tələb edən feillər isə **təsirsiz feillər** adlanır. Təsirsiz feillərlə əlaqədə olan sözlər isimin, əsasən, yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarının suallarına cavab verir. Məsələn:

O, vətənə (*haraya?*) geri döndü.

Uşaq evdə (*harada?*) qalmışdı.

Müəllim məktəbdən (*haradan?*) gəlir.

Ümumiyyətlə, təsirli feillər “*kimi?*” “*nəyi?*” “*haranı?*” suallarından birinə cavab verir. Təsirsiz feillər isə bu suallardan başqa digər bütün suallara cavab verə bilər:

satmaq - təsirli

yatmaq – təsirsiz

oxumaq – təsirli

gəzmək – təsirsiz

Təsirsiz feilləri bir sıra şəkilçilər əlavə etməklə təsirli feillərə çevirmək mümkündür. Bunlar aşağıdakı şəkilçilərdir:

• **dır⁴** – susmaq (*təsirsiz*) – sus**dur**maq (*təsirli*), yanmaq (*təsirsiz*) – yand**ır**maq (*təsirli*), küsmək (*təsirsiz*) – küs**dür**mək (*təsirli*).

• **ır⁴** – itmək (*təsirsiz*) – it**ir**mək (*təsirli*), yatmaq (*təsirsiz*) – yat**ır**maq (*təsirli*).

• **t** – qurumaq (*təsirsiz*) – qur**ut**maq (*təsirli*), çürümək (*təsirsiz*) – çür**üt**mək (*təsirli*).

• **ar²** – çıxmaq (*təsirsiz*) – çıx**ar**maq (*təsirli*), qopmaq (*təsirsiz*) – qop**ar**maq (*təsirli*).

• **it⁴** – hürmək (*təsirsiz*) – hür**küt**mək (*təsirli*), qorxmaq (*təsirsiz*) – qor**xut**maq (*təsirli*).

• **ız⁴ (ğız)** – durmaq (*təsirsiz*) – dur**ğuz**maq (*təsirli*), qalxmaq (*təsirsiz*) – qal**xız**maq (*təsirli*).

• **dar²** – dönmək (*təsirsiz*) – döndərmək (*təsirli*), çönmək (*təsirsiz*) – çöndərmək (*təsirli*).

Azərbaycan və türkmən dillərində təsirli feilləri təsirsiz feillərə çevirən şəkilçilərə də rast gəlmək mümkündür:

• **ıl⁴** – vurmaq (*təsirli*) – vurulmaq (*təsirsiz*), üzmək (*təsirli*) – üzülmək (*təsirsiz*).

• **ın⁴ (n)** – görmək (*təsirli*) – görünmək (*təsirsiz*), qorumaq (*təsirli*) – qorunmaq (*təsirsiz*).

• **iş⁴ (ş)** – toplamaq (*təsirli*) – toplaşmaq (*təsirsiz*), yazmaq (*təsirli*) – yazışmaq (*təsirsiz*).

Feilin qrammatik məna növləri

Feilin qrammatik məna növləri hərəkət, subyekt və obyekt arasındakı münasibətlərə görə müəyyən olunur. İş görünlə (*subyekt*) üzərində iş görülmə (*obyekt*) əşya arasındakı qarşılıqlı münasibətə görə feilin qrammatik məna növləri yaranır. Azərbaycan və türkmən dillərində feilin altı qrammatik məna növü vardır: məlum növ, məchul növ, şəxssiz növ, qayıdış növü, icbar növü, qarşılıq-birgəlik növü.

• **Məlum növ.**¹ Hərəkətin subyekti (*iş görən*) məlumdur; o, cümlənin mübtədası rolunda çıxış edir. Bu növü düzəltmək üçün heç bir xüsusi şəkilçidən istifadə edilmir. Məsələn: dur, qalxır, yatacaq, getdi və s.

Məlum növ feilin qrammatik mənacə yeganə növüdür ki, həm sadə, həm düzəltmə, həm də mürəkkəb ola bilər. Məsələn: oxu (*sadə*), vidalaşdı (*düzəltmə*), kömək edir (*mürəkkəb*).

• **Məchul növ.**² Hərəkətin subyekti, yəni iş görən qrammatik cəhətdən məlum olmur. Məsələn, “kağız yazıldı” cümləsində

¹ Ərəb dilində “əl-əfalul-məlumə” (الأفعال المعلومه), türk dilində “etken” (اتکه ن) adlandırılır.

² Ərəb dilində “əl-əfalul-məchulə” (الأفعال المجهولة), türk dilində “edilgen” (ایدیلگه ن) adlandırılır.

kağızı kimin yazdığı məlum deyil. Hər bir halda kağızı yazan vardır, lakin cümlədə onun kim olduğuna işarə yoxdur.

Məchul növ feilləri düzətmək üçün feillərə “**il⁴**”, “**in⁴**”, “**n**” şəkilçilərindən biri artırılır. Feil saitle bitərsə “**il⁴**” şəkilçisi ona “**n**”, “**y**” bitişdirici samiti vasitəsi ilə birləşir. Məsələn:

Kağız cır-**il**-di. yollar çək-**il**-di, meyvə dər-**il**-di.

Lövhə sil-**in**-di, yüklər daş-**in**-di, mülk böl-**ün**-dü.

Vətən qoru-**n**-ur, qoyun bəslə-**n-il**-di, söz de-**y-il**-di.

• **Şəxssiz növ.** Şəxssiz növ feillərə “**il⁴**” şəkilçisi artırılmaqla yaranır və belə cümlələrin mübtədası olmur. Məsələn: Onun sözlərinə əhəmiyyət verilmədi.

Feilin şəxssiz növü daha çox rəsmi-işgüzar üslubda işlənir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan və türkman dillərində şəxssiz feillərin sayı o qədər də çox deyil. Daha çox işlədilən şəxssiz feillər bunlardır: yanaşılmaq, diqqət yetirilmək, təsadüf edilmək, toxunulmaq, imkan verilmək, hörmət edilmək, nəzər salınmaq, söz verilmək, inanılmaq və s.

Məchul növdə olan feilləri şəxssiz növdə olan feillərdən fərqləndirmək üçün aşağıdakı xüsuslara diqqət yetirmək lazımdır:

Məchul növdə olan feilin iştirak etdiyi cümlədə mütləq mübtədə olmalıdır. Məsələn, “otaq təmizləndi” cümləsində “otaq” mübtədə, “təmizləndi” sözü isə məchul növdə olan xəbərdir. Lakin şəxssiz növdə olan feilin iştirak etdiyi cümlədə mübtədə olmur. Məsələn, “filmə baxıldı” cümləsində “filmə” tamamlıq, “baxıldı” isə şəxssiz növdə olan xəbərdir.

Məchul növdə olan feilləri hər üç şəxsdə işlətmək olur. Məsələn: mən sevildim, sən sevildin, o sevildi. Şəxssiz növdə olan feili yalnız üçüncü şəxsin təkində işlətmək olur. Məsələn: qonaqlara qulluq edildi.

• **Qayıdış növ.**¹ Bu növ feillərdə iş görən işi öz üzərində icra edir və hərəkətin subyekti (*iş görən*) qrammatik cəhətdən məlum

¹ Ərəb dilində “**əl-əfalul-mutaviə**” (الأفعال المتواعة), türk dilində “**dönüşlü**” (دونوشلو) adlanır

olur. Qayıdış növ feillər, əsasən, “**in⁴**”, “**n**”, “**il⁴**” şəkilçiləri vasitəsilə düzəliir. Bu növdə subyekt (*iş görən*) və obyekt (*üzərində iş görüln*) eyni şəxs olur. Məsələn: ürək döyündü, hava açıldı və s.

Qrammatik formasına görə məchul növ feillərlə qayıdış növ feillər arasında oxşarlıq mövcuddur. Hər ikisi “**in⁴**”, “**n**”, “**il⁴**” şəkilçiləri vasitəsilə düzəliir. Lakin qrammatik mənasına görə qayıdış növ feillər məchul növ feillərdən fərqlənir. Belə ki, məchul növ feillərdə iş görən məlum olmadığı halda, qayıdış növ feillərdə iş görən məlumdur. Məchul növ feillərlə qayıdış növ feilləri fərqləndirmək üçün onların ifadə etdiyi mənaya diqqət yetirmək lazımdır.

Qayidiş növ feillər	Məchul növ feillər
İş görən məlum olur. Məsələn: Hava açıldı (<i>açan da, açılan da hava özüdür</i>). Duman çəkildi (<i>aydındır ki, dumanı heç kəs çəkmir; o, öz-özüünə çəkilib gedir</i>).	İş görən məlum deyil. Məsələn: Kağız yazıldı (<i>kağızı kimin yazdığı məlum deyil</i>). Qapı döyüldü (<i>kimsə qapını döyüb, amma qapını döyən bizi məlum deyil</i>).

• **İcbar növ.**¹ İcbar növ feillərdə işi hadisəni danışan və ya haqqında danışılan yox, başqası icra edir. Məsələn: Əhməd qələm aldırdı. (*Burada danışan mənəm, haqqında danışılan Əhməddir. Qələmi aldırən isə nə mənəm, nə də Əhməddir, başqasıdır*).

İcbar növ feillər “**dır⁴**”, “**t**” şəkilçilərinin vasitəsilə düzəliir. Məsələn: yazdırmaq, oxutmaq və s.

• **Qarşılıq-birgəlik növ.**² Qarşılıq-birgəlik növ feillərdə hərəkət iki və ya daha çox subyekt (*iş görən*) tərəfindən qarşı-qarşı-

¹ Ərəb dilində “**əl-əfalul-icbariyyə**” (الأفعال الإجبارية), türk dilində “**ettirgen**” (ايتدیرگه ن) adlandırılır.

² Ərəb dilində “**əl-əfalul-muşarəkə**” (الأفعال المشاركة), türk dilində “**işteşlik**” (ایشته شلیک) adlandırılır.

ya və yaxud birgə icra edilir. Qarışıq-birgəlik növ feilləri düzəltmək üçün “**ış**”⁴, “**ş**” şəkilçisindən istifadə olunur. Məsələn: yaz-ış(maq), qucaqla-ş(maq), salamlə-ş-(maq) və s.

Feilin qarşılıq növü ilə birgəlik növü bir-birinə bənzəyir. Hər ikisinin şəkilçisi eynidir. Lakin qarşılıq növ feillərdə iş qarşı-qarşıya, birgəlik növ feillərdə birgə halda icra olunur. Məsələn, “biz yazışıraq” cümləsində “yazışıraq” qarşılıq, “quzular mələşir” cümləsində “mələşir” feili birgəlik növüdür.

Feilin qrammatik məna növlərini göstərən cədvəl

Feilin qrammatik məna növləri	Şəkilçisi	Xüsusiyyəti	Nümunə
Məlum növ	şəkilçisi yoxdur	İş görən qrammatik cəhətdən məlumdur.	Mən yazdım. Gün çıxdı. Əsgər evə qayıtdı.
Məchul növ	ıl ⁴ in ⁴	İş görən məlum olmur.	Kağız yazıldı. İp çəkildi. Qapı döyüldü.
Şəxssiz növ	ıl ⁴ in ⁴	Cümlənin mübtədası olmur.	Ərizəyə baxıldı. Filmə baxıldı. Sözə qulaq asıldı.
Qayıdış növ	ıl ⁴ in ⁴	İş görən məlumdur. İş görən işi öz üzərində görür.	Qız bəzəndi. Duman çəkildi. Qadın darandı.
İcbar növ	dır ⁴ t	İşi danışan yox, başqası icra edir.	Orxan məktubu yazdırdı. O, quzuları bəslətdirdi.
Qarşılıq-birgəlik növ	ış ⁴	İş qarşı-qarşıya, ya da birlikdə icra olunur.	Biz yazışırdıq. Şagirdlər gülüşürdülər.

Feilin zamanları

Feilin zamanları işin nə zaman icra edildiyini bildirir. Hərəkət danışığ zamanı, danışıqdan əvvəl və danışıqdan sonra icra edilə bilər. Bu baxımdan, feilin üç zamanı var: danışığ zamanı – **indiki zaman**, danışıqdan əvvəl – **keçmiş zaman**, danışıqdan sonra – **gələcək zamana** aid olur.

Keçmiş zaman

Keçmiş zaman hərəkətin danışılan vaxtdan əvvəl icra olunub-olunmadığını bildirir. Keçmiş zamanın özü də iki yerə bölünür: **şühudi keçmiş zaman** və **nəqli keçmiş zaman**.

1. **Şühudi keçmiş zaman**¹ hərəkətin keçmişdə icra olunub-olunmadığını qəti şəkildə (*şahidlik yolu ilə*) bildirir. Şühudi keçmiş zaman feillərin kökünə və ya başlanğıc formasına “**dı**”⁴ şəkilçisinin artırılması ilə düzəlir.

Şəxslər	tək	cəm
I şəxs	mən yaz- dı -m	biz yaz- dı -q
II şəxs	sən yaz- dı -n	siz yaz- dı -nız
III şəxs	o yaz- dı ²	onlar yaz- dı -lar

Şühudi keçmiş zamanda Azərbaycan və Türkiyə türkcəsindən fərqli olaraq Kərkük və Tuzxurmatu ləhcələrində kiçik fərqlər yaranır. Kərkük və Tuzxurmatu ləhcələrində II şəxsin təkində və cəmində şəxs şəkilçiləri özünəməxsus kiçik dəyişikliyə məruz qalır. Belə ki, müvafiq olaraq Kərkük ləhcəsində II şəxsin təkində “**n**” şəxs şəkilçisi “**v**”, Tuzxurmatu ləhcəsində “**y**”, II şəxsin cəmində “**nız**” şəxs şəkilçisi Kərkük ləhcəsində “**vız**”⁴, Tuzxurmatu ləhcəsində “**yız**”⁴ şəkilçiləri ilə əvəzlənir.

¹ Ərəb dilində “**əl-madi-əl-mutlaq**” (الماضي المطلق) adlandırılır.

² Şühudi keçmiş zamanda işlənən feil III şəxsin təkində şəxs sonluğu qəbul etmir. Məsələn: oxu-du, gəl-di.

	Kərkük ləhcəsi		Tuzxurmatu ləhcəsi	
	tək	cəm	tək	cəm
II şəxs	gəl-di-v	gəl-di-viz	gəl-di-y	gəl-di-yiz

2. **Nəqli keçmiş zaman**¹ hərəkətin keçmişdə icra olunub-olunmadığını nəql yolu ilə bildirir. Bu, nitqin nağıletmə yoluna yaxındır. Burada hərəkəti danışan şəxs sanki kimdənsə eşitdiklərini nəql edir. Nəqli keçmiş zaman feillərin kökünə və ya başlanğıc formasına “**miş**⁴” və “**ib**⁴” şəkilçilərinin artırılması ilə düzəlir.

Şəxslər	tək	cəm
I şəxs	mən gəl- miş -əm ²	biz gəl- miş -ik
II şəxs	sən gəl- miş -sən ³ , gəl- ib -sən	siz gəl- miş -siniz, gəl- ib -siniz
III şəxs	o gəl- miş -dir, gəl- ib -dir	onlar gəl- miş -lər, gəl- ib -lər

Azərbaycan və türkman dilində nəqli keçmiş zamanın bütün şəxslər üzrə yazılışı və deyilişi eynidir. Türkiyə türkcəsində isə I şəxsin təkində və cəmində, həmçinin II şəxsin təkində şəxs sonluqları bir az fərqlənir: gəl-miş-**im**, gəl-miş-**sin**, gəl-miş-**iz**.

İndiki zaman

İndiki zaman⁴ hərəkətin danışılan anda icra edilib-edilmədiyini bildirir. Feillərin kökünə və ya başlanğıc formasına “**ır**⁴” (**yır**⁴) şəkilçilərini artırmaqla düzəlir. Feil saitlə bitərsə “**ır**⁴” şəkilçisi ona “**y**” birləşdirici samiti ilə birləşir.

¹ Ərəb dilində “**əl-madi-ən-nəqli**” (الماضي النقلي) adlandırılır.

² “**ib**⁴” şəkilçisi birinci şəxsə işlənmiş feillərə qoşula bilmir.

³ II şəxsin təkində və cəmində “**miş**⁴” şəkilçisinin son samiti həm tələffüzdə, həm də yazıda düşə bilər. Məsələn: sat-mış-san – sat-mı-san, sat-mış-sınız, sat-mı-sınız və s.

⁴ Ərəb dilində “**əl-müzari**” (المضارع) adlandırılır.

Şəxslər	tək	cəm
I şəxs	mən yaz- ır -am, istə- yir -əm	biz yaz- ır -ıq, istə- yir -ik
II şəxs	sən yaz- ır -san, istə- yir -sən	siz yaz- ır -sınız, istə- yir -siniz
III şəxs	o yaz- ır ¹ , istə- yir	onlar yaz- ır -lar, istə- yir -lər

Azərbaycan və türkman dillərində indiki zamanın şəkilçiləri eynidir. Lakin türkman dilinin Kərkük və Tuzxurmatu ləhcələrində III şəxsin təkinə əlavə olaraq “**ı**”⁴ şəkilçisi artırılır. Məsələn: yaz-**ır** (Azərbaycan dili), yaz-**ır-ı** (Kərkük və Tuzxurmatu ləhcələri), gəl-**ir** (Azərbaycan dili), gəl-**ir-i** (Kərkük və Tuzxurmatu ləhcələri).

Türkiyə türkcəsində indiki zamanın şəkilçisi Azərbaycan və türkman dillərindən tamamilə fərqlənir. Belə ki, Türkiyə türkcəsində feilin sonuna “**ıyor**”⁴ şəkilçisi əlavə edilir. Məsələn: al-**ıyor**-um, al-**ıyor**-sun, al-**ıyor**, al-**ıyor**-uz, al-**ıyor**-sunuz, al-**ıyor**-lar.

Gələcək zaman

Gələcək zaman² iş və hərəkətin danışılan vaxtdan sonra icra olunub-olunmayacağını bildirir. Azərbaycan və türkman dillərində zamanın iki növü vardır: **qəti gələcək zaman** və **qeyri-qəti gələcək zaman**.

1. **Qəti gələcək zaman**³ iş və hərəkətin gələcəkdə icra olunub-olunmayacağını qəti şəkildə bildirir və “**acaq**”² (**yacaq**)² şəkilçisini artırmaqla düzəlir.

¹ İndiki zamanda işlənən feil III şəxsin təkində şəxs sonluğu qəbul etmir. Məsələn: oxu-yur, danı-şır və s.

² Ərəb dilində “**əl-mustəqbəl**” (المستقبل) adlandırılır.

³ Türkman dilində qəti gələcək zaman “**kəsin gələcək zaman**” (كەسین گەلە جك زمان) da adlandırılır.

Şəxslər	tək	cəm
I şəxs	mən yaz- acağ -am	biz yaz- acağ -ıq
II şəxs	sən yaz- acaq -san	siz yaz- acaq -sınız
III şəxs	o yaz- acaq -dır ¹	onlar yaz- acaq -dır-lar

2. **Qeyri-qəti gələcək zamanda**² iş və hərəkətin gələcəkdə icrası qəti şəkildə bildirilmir, yəni hərəkət icra oluna da bilər, olunmaya da. Bu zaman sözün sonuna “**ar**² (**yar**²)” şəkilçisini əlavə etməklə düzəlir. Qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisinin artırıldığı feil “**a**”, “**ə**” saitləri ilə bitərsə, həmin şəkilçinin saiti düşür, təkcə “**r**” samiti qalır.

Şəxslər	tək	cəm
I şəxs	mən gəl- ər -əm, başla- r -am	biz gəl- ər -ik, başla- r -ıq
II şəxs	sən gəl- ər -sən, başla- r -san	siz gəl- ər -sınız, başla- r -sınız
III şəxs	o gəl- ər , başla- r ³	onlar gəl- ər -lər, başla- r -lar

Feilin şəkilləri

Feilin şəkilləri⁴ şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişir və danışanın hərəkətə münasibətinə görə təyin olunur. Yəni şəxs işin görül-

¹ Qəti gələcək zamanda III şəxsin təkində “**dır**⁴” şəkilçisi işlənə də bilər, işlənməyə də bilər. Məsələn: yaz-acaq-**dır** – yaz-acaq, başla-yacaq-**dır**, başla-yacaq və s.

² Türkiyə türkcəsində qeyri-qəti gələcək zaman “**geniş zaman**” (گنیش زمان) da adlandırılır.

³ Qeyri-qəti gələcək zamanda işlənən feil III şəxsin təkində şəxs sonluğu qəbul etmir. Məsələn: yaz-ar, izlə-r və s.

⁴ Türkman dilində “**feilin biçimi**” (فعلین بیچیمی) də adlandırılır.

məsini əmr və ya arzu edir, xəbər verir, vacibliyini, lazım olduğunu bildirir, işin görülməsini müəyyən şərtlərə bağlayır.

Azərbaycan və türkman dillərində feilin altı əsas şəkli var:

1) Əmr şəkli;	2) Xəbər şəkli;	3) Arzu şəkli
4) Vacib şəkli;	5) Lazım şəkli;	6) Şərt şəkli

Feilin əmr şəkli

Feilin əmr şəklində danışan hərəkətin icra olunmasını və ya olunmamasını əmr (*xahiş, məsləhət, tövsiyə və s.*) edir. Əmr şəklinin xüsusi şəkilçisi yoxdur. O, feilin başlanğıc formasına şəxs şəkilçiləri artırmaqla düzəlir. Əmr şəkli zamana görə dəyişmir, lakin bu şəkilin məzmununda gələcək zaman anlayışı olur.

Şəxslər	tək	cəm
I şəxs	mən yaz- ım	biz yaz- aq
II şəxs	sən yaz- ¹	siz yaz- ın
III şəxs	o yaz- sın	onlar yaz- sın-lar
Feil kökü (və ya başlanğıc forması) + şəxs şəkilçisi = əmr şəkli		

Feilin xəbər şəkli

Xəbər şəkli² iş və ya hərəkətin neçənci şəxs tərəfindən nə vaxt icra olunmasını bildirir. Hərəkətin nə zaman və hansı şəxs tərəfindən icra olunduğunu bildirmək üçün feilə zaman və şəxs şəkilçiləri artırılır. Feillərdə iş və ya hərəkət zamanlara görə

¹ II şəxsin təkisi istisna olmaqla, bütün şəxslərdə əmr şəkli feilin kökünə və ya başlanğıc formasına şəxs şəkilçiləri artırmaqla düzəlir.

² Türkman dilində “**bildirmə biçimi**” (بیلدیرمه بیچیمی) də adlandırılır.

dəyişir. Zamanlar haqqında “Feilin zamanları” bölməsində daha ətraflı məlumat verildi.

Zaman- lar	I şəxs		II şəxs		III şəxs	
	tək	cəm	tək	cəm	tək	cəm
İndiki zaman	yazı- ram	yazırıq	yazır- san	yazır- sınız	yazır ¹	yazır- lar
Qəti gələcək zaman	yaza- cağam	yaza- cağıq	yaza- caqsan	yaza- caq- sınız	yaza- caq	yaza- caqlar
Qeyri-qəti gələcək zaman	yaza- ram	yaza- rıq	yazar- san	yazar- sınız	yazar	yazar- lar
Şühudi keçmiş zaman	yazdım	yazdıq	yazdın	yazdı- nız	yazdı	yazdı- lar
Nəqli keçmiş zaman	yazmı- şam	yazmı- şıq	yaz- mı- mış- san	yaz- mı- mış- sınız	yaz- mı- mış- dır	yaz- mı- mış- lar
Feil kökü (və ya başlanğıc forması) + zaman şəkilçisi + şəxs şəkilçisi = xəbər şəkli						

Feilin arzu şəkli

Feilin arzu şəklində danışan hərəkətin icrasını arzu edir. Arzu şəkli feillərə “a² (ya²)” şəkilçisini artırmaqla düzəlir. Bu

¹ Kərkük və Tuzxurmatu ləhcələrində indiki zaman III şəxsin təkində sözün sonuna əlavə olaraq “ı⁴” şəkilçisi əlavə edilir. Məsələn: yaz-ır-ı, gəl-ir-i, qaç-ır-ı və s.

şəkildə işlənən feillər adətən, arzu ədatları (**kaş, gərək, barı, tək**) ilə birlikdə işlənir. Arzu şəkli hərəkətin neçənci şəxsə aid olduğunu göstərmək üçün şəxs şəkilçilərini qəbul edərək şəxsə görə dəyişir. Feil saitle qurtararsa, şəkilçinin əvvəlinə “y” samiti əlavə edilir.

Şəxslər	tək	cəm
I şəxs	mən yaz- a -m, gözlə- yə -m	biz yaz- a -q, gözlə- yə -k
II şəxs	sən yaz- a -san, gözlə- yə -sən	siz yaz- a -sınız, gözlə- yə -sınız
III şəxs	o yaz- a , gözlə- yə	onlar yaz- a -lar, gözlə- yə -lər
Feil kökü (və ya başlanğıc forması) + a² (ya)² + şəxs şəkilçisi = arzu şəkli		

Türkman dilində bəzən feilin arzu şəklinin I şəxsinə “**a² (ya²)**” şəkilçisi “**ı⁴ (yı⁴)**” şəkli ilə əvəz edilir. Məsələn, “yaz-**a**-m” yerinə “yaz-**ı**-m”, “gözlə-**yə**-m” yerinə “gözlə-**yı**-m” deyilir. III şəxsin təkində və cəmində isə heç bir şəkilçi əlavə edilmir və yalnız şəxs şəkli artırılmaqla feilin arzu şəkli düzəldilir. Məsələn, o yaz-**a** (*Azərbaycan dili*), o yaz-**sın** (*türkman dili*), o gözlə-**yə** (*Azərbaycan dili*), o gözlə-**sın** (*türkman dili*).

Feilin vacib şəkli

Feilin vacib şəkli¹ hərəkətin icra olunub-olunmamasının vacibliyini bildirir. Feil kökünə və başlanğıc formasına “**malı²**” şəkilçisi artırmaqla düzəlir.

¹ Türkman dilində “**gərəklik biçimi**” (گره كلك بیچیمی) də adlandırılır

Şəxslər	tək	cəm
I şəxs	mən yaz- malı -yam	biz yaz- malı -yıq
II şəxs	sən yaz- malı -san	siz yaz- malı -sınız
III şəxs	o yaz- malı -dır	onlar yaz- malı -dır-lar
Feil kökü (və ya başlanğıc forması) + malı^2 + şəxs şəkilçisi = vacib şəkli		

Feilin lazım şəkli

Feilin lazım şəkli hərəkətin icrasının lazım olub-olmadığını bildirir. Feilin bu şəkli sözün sonuna “**ası² (yası²)**” şəkilçisi artırmaqla düzəlir.

Şəxslər	tək	cəm
I şəxs	mən yaz- ası -yam	biz yaz- ası -yıq
II şəxs	sən yaz- ası -san	siz yaz- ası -sınız
III şəxs	o yaz- ası -dır	onlar yaz- ası -dır-lar
Feil kökü (və ya başlanğıc forması) + ası^2 (yası²) + şəxs şəkilçisi = lazım şəkli		

Feilin şərt şəkli

Feilin şərt şəkli hərəkətin müəyyən şərt daxilində icra olunub-olunmadığını bildirir. Şərt şəkli feilin başlanğıc formasına “**sa²**” şəkilçisinin artırılması ilə düzəlir. Feilin şərt şəkli müstəqil sadə cümlədə işlənmir. O, yalnız şərt budaq cümləsinin xəbəri ola bilər. Feilin bu şəkli çox zaman “**əgər**”, “**hərgah**”, “**indi ki**”, “**madam ki**” bağlayıcıları ilə birlikdə işlənir.

Feilin şərt şəkli zamana görə dəyişə bilmir, məzmununda gələcək zaman anlayışı olur. Şərt şəkli şəxs sonluqları qəbul edərək şəxsə görə dəyişir.

Şəxslər	tək	cəm
I şəxs	mən yaz- sa -m	biz yaz- sa -q
II şəxs	sən yaz- sa -n	siz yaz- sa -nız
III şəxs	o yaz- sa	onlar yaz- sa -lar
Feil kökü (və ya başlanğıc forması) + sa ² + şəxs şəkilçisi = şərt şəkli		

Feilin şərt şəklinin düzəldilməsində Azərbaycan və Türkiyə türkcəsindən fərqli olaraq Kərkük və Tuzxurmatu ləhcələrində kiçik fərqlər yaranır. Kərkük və Tuzxurmatu ləhcələrində II şəxsin təkində və cəmində şəxs şəkilçiləri özünəməxsus kiçik dəyişikliyə məruz qalır. Belə ki, müvafiq olaraq Kərkük ləhcəsində II şəxsin təkində “**n**” şəxs şəkilçisi “**v**”, Tuzxurmatu ləhcəsində “**y**”, II şəxsin cəmində “**nız**” şəxs şəkilçisi Kərkük ləhcəsində “**viz**”⁴, Tuzxurmatu ləhcəsində “**yız**”⁴ şəkilçiləri ilə əvəzlənir.

	Kərkük ləhcəsi		Tuzxurmatu ləhcəsi	
	tək	cəm	tək	cəm
II şəxs	gəl-sə- v	gəl-sə- viz	gəl-sə- y	gəl-sə- yiz

KÖMƏKÇİ NİTQ HISSƏLƏRİ

Ayrılıqda leksik mənası olmayan, suala cavab verməyən, cümlə üzvü vəzifəsində işləmə bilməyən nitq hissələrinə **köməkçi nitq hissəsi** deyilir. Köməkçi nitq hissələrini əsas nitq hissələrindən fərqləndirən əsas cəhətlər aşağıdakılardır:

1. Müstəqil leksik mənaya malik olmur
2. Heç bir suala cavab vermir
3. Ayrılıqda cümlə üzvü kimi işləmə bilmir
4. Şəkilçi qəbul etmir, formaca dəyişmir və söz yaradıcılığında iştirak etmir.

Köməkçi nitq hissələri yalnız qrammatik məna daşısa da, fikrin ifadəsində müəyyən rola malikdir. Çox zaman onları cümlədən ixtisar etmək mümkün olmur.

Azərbaycan dilində beş köməkçi nitq hissəsi var. Türkman qrammatikasında köməkçi nitq hissələri indiyə qədər əsaslı şəkildə tədqiq edilmədiyi üçün bu mövzuda dəqiq fikir söyləmək çətindir. Lakin türkman dilinin tədqiq edilmiş digər qrammatik mövzularını nəzərə alsaq, Azərbaycan dilinin qrammatikası ilə bir-birinə çox yaxın, hətta eyni olduğunu əminliklə qeyd edə bilərik. Buradan çıxış edərək, iki doğma dildə köməkçi nitq hissələri ilə bağlı mövzuların da bir-birinə çox yaxın və yaxud eyni olduğu nəticəsinə gəlmək mümkündür.

Köməkçi nitq hissələri və onların cümlə daxilindəki funksiyaları aşağıdakılardır:

1. **Qoşma** (*müəyyən məna çalarları yaratmaq*).
2. **Bağlayıcı** (*sözləri və cümlələri bir-birinə bağlamaq*).
3. **Ədat** (*sözlərin, cümlələrin təsir gücünü artırmaq*).
4. **Modal sözlər** (*danışanın fikrə münasibətini bildirmək*).
5. **Nida** (*hiss-həyəcanı ifadə etmək*).

QOŞMA

İsmin **adlıq, yiyəlik, yönlük** və **çıxışlıq** hallarında işlənən sözlərə qoşularaq müəyyən məna çalarları əmələ gətirən köməkçi nitq hissəsinə **qoşma** deyilir.

Qoşmaların hamısı quruluşca sadə olur. İsimin halları ilə işlənməsinə görə qoşmalar aşağıdakı qruplara bölünür:

1. Adlıq və yiyəlik hal ilə işlənən qoşmalar: **qədər, kimi, tək, üçün, ilə (la, lə), ca², uğrunda, naminə, üstündə, haqqında, barəsində, üzrə.**

• Bu qoşmalardan ilk üçü (**qədər, kimi, tək, bəzən də ca²**) müqayisə, bənzətmə, tərz mənasını bildirir. Məsələn:

Sənin **kimi** dost böyük nemətdir.

Səni dünyalarca sevirəm.

O, sevincindən quş**tək** uçurdu.

• “**Üçün**”, “**uğrunda**”, “**naminə**”, “**üstündə**” qoşmaları səbəb, məqsəd bildirir. Məsələn:

Oxumaq **üçün** gəlmişik.

Vətən **uğrunda** canımızdan keçməyə hazırıq.

2. İsimin yönlük halı ilə işlənən qoşmalar: **kimi**, **qədər**, **dək**, **can²**, **tərəf**, **doğru**, **sarı**, **qarşı**, **görə**, **əsasən**, **istinadən**, **aid**, **dair**, **xas**, **məxsus**.

• Bunlardan “**kimi**”, “**qədər**”, “**dək**”, “**can²**” məsafə və ya hüdud bildirir. Məsələn:

Şəhərə **kimi** danışdı.

Məhəlləyə**cən** piyada getdi.

• “**Tərəf**”, “**doğru**”, “**sarı**”, “**qarşı**” qoşmaları istiqamət bildirir. Məsələn:

Şəhərə **tərəf** gəlir.

Evə **sarı** getdi.

Düşməne **qarşı** mübarizə apardılar.

• “**Görə**”, “**əsasən**”, “**istinadən**” qoşmaları səbəb-istinad bildirir. Məsələn:

Şəhərə sənə **görə** gəlmişdi.

Oxuduqlarıma **əsasən** bu qərara gəlmişəm.

Məqaləni mənbələrə **istinadən** yazmışdı.

• “**Aid**”, “**dair**”, “**xas**”, “**məxsus**” qoşmaları aidlik və ya əlaqəlilik bildirir. Məsələn:

Bu kitablar sənə **məxsusdur**.

Dediklərim tələbələrə **aiddir**.

3. İsimin çıxışlıq halı ilə işlənən qoşmalar: **əvvəl**, **sonra**, **qabaq**, **bəri**, **başqa**, **qeyri**, **savayı**, **özgə**, **əlavə**, **ötrü**.

• Bunlardan “**əvvəl**”, “**sonra**”, “**qabaq**”, “**bəri**” qoşmaları zaman mənasını bildirir. Məsələn:

Məktəbə getməmişdən **əvvəl** mənə xəbər ver.

Bizdən **qabaq** şəhərə çatmışdı.

- **“Başqa”, “qeyri”, “savayı”, “özgə”, “ələvə”** qoşmaları fərqlənmə mənasını bildirir. Məsələn:
Əhməddən **savayı** hamı şəhərdə idi.
Çörəkdən **başqa** heç nə yemirdi.
- **“Ötrü”** qoşması səbəb-məqsəd mənasında işlədilir. Məsələn:
Vətəndən **ötrü** canını fəda etdi.

BAĞLAYICI

Cümlə üzvlərini və cümlələri bir-birinə bağlayan köməkçi nitq hissəsinə **bağlayıcı** deyilir. Bağlayıcılar sözlər, cümlələr və mətnlər arasında əlaqə yaradır, onları qrammatik cəhətdən bir-birinə bağlayır.

Cümlədə sintaktik vəzifəsinə görə bağlayıcılar iki yerə bölünür: **tabesizlik bağlayıcıları** və **tabelilik bağlayıcıları**.

1. **Tabesizlik bağlayıcıları** həm sadə cümlədə, həm də tabesiz mürəkkəb cümlələrdə işlənir. Bu bağlayıcılar sadə cümlələrin həmcins üzvlərini, tabesiz mürəkkəb cümlələrin isə tərkib hissələrini bir-birinə bağlayır.

Tabesizlik bağlayıcılarının mənacə bir neçə növü vardır və onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

a) **Birləşdirmə bağlayıcıları: və, ilə (la²).**

• **“Və”** bağlayıcısı həm sadə cümlənin həmcins üzvlərini, həm də tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini bir-birinə bağlayır. Məsələn:

Məhəmməd **və** Əli məktəbdən gəldilər (*sadə cümlə*).

O, məktəbdən gəldi **və** anası ona yemək verdi (*tabesiz mürəkkəb cümlə*).

• **“İlə”** bağlayıcısı isə yalnız sadə cümlənin həmcins üzvlərini bir-birinə bağlayır. Bu şəkilçi ahəngə uyğun olaraq həm sərbəst, həm də sözlə birləşik **“la²”** şəklində yazılır. Məsələn:

Zəhra **ilə** Zeynəb bir sinifdə oxuyurlar.

Orxanla Cavid **birlikdə** oynayırdılar.

b) **Qarşılaşdırma bağlayıcıları: amma, ancaq, lakin, halbuki, isə, fəqət.**

“Amma”, “ancaq”, “lakin”, “fəqət” bağlayıcılarından əvvəl **vergül** qoyulur. Məsələn:

Akif onu tanıdı, **amma** heç nə demədi.

Biz qalib gəldik, **ancaq** çox yorulduq.

Hava çox soyuq idi, **lakin** dözmək olurdu.

Mən oxuyurdum, o **isə** qulaq asmırdı.

Mən razıyam, **fəqət** bir şərtlə.

c) **Bölüşdürmə bağlayıcıları: ya, ya da, ya da ki, və ya, və yaxud, yaxud da, gah, gah da, gah da ki, istər, istərsə də.** Məsələn:

O **gah** gülür, **gah da** ağlayırdı.

Ya yaz, **ya da** diqqətlə qulaq as.

İstər çıx get, **istərsə də** qal, mənim üçün fərqi yoxdur.

ç) **İştirak bağlayıcıları: həm, həm də, həm də ki, o cümlədən, o sıradan, nəinki, hətta, habelə, həmçinin, eləcə də, da².** Məsələn:

Orxan, **hətta** Akif **də** məktəbə getməmişdi.

Baba **da**, nəvə **də** sevinirdi.

Uşaq **həm** gündüzlər, **həm də** gecələr ağlayır.

d) **İnkarlıq bağlayıcıları: nə, nə də, nə də ki.** Bu bağlayıcıların işləndiyi cümlənin xəbəri təsdiqdə olur. Məsələn:

Şagird **nə** qulaq asırdı, **nə də** yazırdı.

O, **nə** işləyir, **nə də** dincəlir.

e) **Aydınlaşdırma bağlayıcıları: yəni, yəni ki, məsələn.** Məsələn:

Kərkükün böyük ziyalıları, **yəni** alimləri var.

O, bir çox şairlərin, **məsələn:** Nəsiminin, Füzulinin və Xətai-nin şeirlərini əzbər bilir.

2. **Tabelilik bağlayıcıları** tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini (*baş və budaq cümlələri*) əlaqələndirir.

Tabelilik bağlayıcıların mənaca bir neçə növü vardır və onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

a) **Səbəb bağlayıcıları: çünki, ona görə ki, buna görə də, ona görə də, onun üçün ki, ondan ötrü ki və s.** Məsələn:

Şəhərə getmədim, **çünki** işlərim çox idi.

Vətəni qoruyurdu, **ondan ötrü ki** bu, onun borcu idi.

b) **Şərt bağlayıcıları: əgər, hərgah, indi ki, bir halda ki, madam, madam ki və s.** Məsələn:

Əgər dərslərini yaxşı oxusan, gələcəkdə böyük uğurlar əldə edərsən.

Bir halda ki şəhərə gedirsən, mən də səninlə gəlirəm.

Madam ki danışmır, demək bizi saymır.

a) **Güzəşt bağlayıcıları: hərçənd, hərçənd ki.** Məsələn:

Hərçənd bir az tezdır, amma zərəri yoxdur.

Hərçənd dünyanı qadınlar idarə edirlər, lakin tarixçilər ancaq kişilərin adını yazırlar.

ç) **Aydınlaşdırma bağlayıcıları: ki, belə ki.** Məsələn:

Müəllim dedi **ki**, sabah imtahan olacaq.

Vəziyyət yaxşıdır, **belə ki**, gözlədiyimizdən artıq uğur qazandıq.

ƏDAT

Sözlərin və cümlələrin təsir gücünü artıran köməkçi nitq hissəsinə **ədat** deyilir. Ədatlar daxil olduğu cümləyə müəyyən mənə incəlikləri qatır və cümlədə mənənin səlisləşməsinə kömək edir. Ədatlar söz və ya cümlənin mənəsini qüvvətləndirməyə xidmət etdiyi üçün onları cümlədən çıxarsaq, mənada ciddi dəyişiklik baş verməz, həmin cümlələrin mənəsi müəyyən qədər zəifləyə bilər.

Cümlədə sintaktik vəzifəsinə görə ədatlar da mənaca müxtəlif növlərə bölünür və bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Qvvətləndirici ədatlar: **axı, lap, daha, olduqca, da, də, ki, artıq, düz, nə, necə, ha, ca² və s.** Məsələn:

Axı bizim günahımız nədir?

Lap başımı itirmişəm.

Sən getsən **belə**, mən mübarizəmi davam etdirəcəyəm.

Artıq mən geri dönməliyəm.

Bircə sən qalmışdın, mənə söz deməyəsən.

Ha oxudum, o cümləni tapmadım.

2. Dəqiqləşdirici ədatlar: **elə, məhz, əsl.** Məsələn:

Elə hamı sən deyəni təkrarlayır.

Məhz Əli bu işin öhdəsindən gələ bilər.

Əsl o istəyən baldır.

3. Məhdudlaşdırıcı ədatlar: **tək, təkcə, bir, bircə, ancaq, yalnız.** Məsələn:

Onu düzəldə bilsən, **ancaq** sən düzəldə bilərsən.

Məsələn **yalnız** mən həll edə bildim.

Bircə düz danışmaq bizi bu çətinlikdən xilas edə bilər.

Təkcə Əhməd bu tapşırığı yerinə yetirə bilər.

4. Sual ədatları: **məgər, yəni, bəs, mı⁴, ki, bəyəm.** Məsələn:

Bəs dünən mənə niyə cavab vermədin?

Məgər belə də iş olar?

İşi yerinə yetirdinmi?

Bəyəm bu, çətin işdir ki?

5. Əmr ədatları: **di, qoy, bax, gəl, gör, görün, gəlin, gəlsənə, ha, sana, sənə, sanız, səniz.** Məsələn:

Di danış.

Qoy xörəyini yesin.

Gəl bu işdən əl çək.

Gəlsənə bu gün şəhərə gedək.

Qaçmayın **ha!**

Oxusana!

6. **Təsdiq və inkar ədatları: hə, yox, bəli, xeyr, heç, əsla¹.**
Məsələn:

Hə, o razıdır.

Bəli, biz qalib gəldik.

Xeyr, sən heç bir haqqın yoxdur.

Heç də sən düşündüyün kimi deyil.

7. **Arzu ədatları: kaş, kaş ki, təki, barı, gərək.** Məsələn:

Kaş biz də orada olardıq.

Təki sən gələsən.

Gərək mənə çağırırdın.

MODAL SÖZLƏR

Danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibətini bildirən sözlərə **modal sözlər** deyilir. Modal sözlərin leksik mənası olmur və heç bir şəkilçisi yoxdur. Cümlədəki sözlərlə və cümlə üzvləri ilə sintaktik əlaqəyə girmir. Cümlədə ara söz vəzifəsini daşıyır.

Modal sözlər quruluşca iki cür olur: **sadə** və **mürəkkəb** modal sözlər. Sadə modal sözlər bir sözdən ibarət olur. Məsələn: **bəlkə, deyəsən, sanki, xülasə, həqiqətən, deməli** və s. Mürəkkəb (*tərkibi*) modal sözlər isə ayrı yazılır. Məsələn: **bəlkə də, yəqin ki, ehtimal ki, bir sözlə, şübhəsiz ki, doğrudan da** və s.

Danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibətindən asılı olaraq modal sözlər aşağıdakı məna növlərinə ayrılır:

1. **Təsdiq (*yəqinlik*)** bildirən modal sözlər: **əlbəttə ki, doğrudan da, həqiqətən, şübhəsiz, şəksiz, düzü, doğrusu, təbii ki** və s. Məsələn:

Düzü, mənə bundan heç xoşum gəlmədi.

¹ Ədatlardan sonra qrammatik prinsipə görə vergül qoyulmur. Lakin “bəli”, “hə”, “yox”, “xeyr” ədatlarından sonra intonasiyanın tələbi ilə vergül qoyulur.

Əlbəttə ki, göz ürəyin aynasıdır.

Təbii ki, siz şagirdlər dərslərinizi yaxşı oxumalısınız.

Şübhəsiz ki, bu kitabda heç bir şəkk və şübhə yoxdur.

2. **Güman və şübhə** bildirən modal sözlər: **gərək ki**, **yəqin ki**, **ehtimal ki**, **bəlkə də**, **görəsən**, **deyəsən**, **olmaya**, **demə** və s. Məsələn:

Görünür, bu xörək onun xoşuna gəlmədi.

Gərək ki, sən mənə borclu idin.

Olmaya, sən şəhərə bizsiz getmək istəyirsən?

3. **Nəticə və ümumiləşdirmə** bildirən modal sözlər: **müxtəsər**, **əvvəla**, **nəhayət**, **axır ki**, **xülasə**, **ümumiyyətlə**, **beləliklə**, **qıyası**, **əlqərəz**, **yaxşı ki**, **demək** və s. Məsələn:

Əvvəla, siz çox gözəl insansınız.

Xülasə, biz sabah şəhərə getməliyik.

Nəhayət, gözlədiyimiz an gəlib yetişdi.

Yaxşı, sən deyən olsun.

4. **Bənzətmə və müqayisə** bildirən modal sözlər: **sanki**, **elə bil**, **elə bil ki**, **guya**, **guya ki** və s. Məsələn:

Elə bil dünyanın yükünü daşıyırdı.

Sanki ona bahalı bir hədiyyə bağışlamışdılar.

Guya ki, o hamıdan ağıllıdır?

5. **Fikrin mənbəyini** bildirən modal sözlər: **məncə**, **səncə**, **bizcə**, **fikrimizcə**, **mənə görə**, **zənnimizcə** və s. Məsələn:

Məncə, sən bu məsələdə yanılırsan.

Zənnimizcə, o sabah geri qayıdacaq.

Fikrimcə, bu xəmir hələ çox su aparacaq.

6. **Təəssüf** bildirən modal sözlər: **təəssüf ki**, **heyif ki**, **əfsus ki** və s. Məsələn:

Heyif ki, mən şəhərə gedə bilmədim.

Təəssüf ki, sən bu gün suallara yaxşı cavab verə bilmədin.

Əfsus ki, sən dünən bizimlə deyildin.

7. **Sıra və ardıcılıq** bildirən modal sözlər: **birincisi, ikincisi, əvvəla** və s. Məsələn:

Birincisi, o, hələ uşaqdır, **ikincisi** də, günahkar sən özünsən.

Modal sözlər cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda gələ bilər. Cümlənin əvvəlində gəldikdə modal sözlərdən sonra, ortada işləndikdə hər iki tərəfdən, sonda gələndə isə ondan əvvəl **vergül** qoyulur. Məsələn:

Doğrusu, mən bunu bilmirəm.

Sən, **düzü**, bu yerlərə yaxşı bələd deyilsən.

Çalışqan insan öz istəyinə çatır, **əlbəttə**.

NİDA

Danışanın hiss və həyəcanını ifadə edən köməkçi nitq hissəsinə **nida** deyilir. Nidalar insanın müxtəlif hissələrinin, hadisələrə emosional münasibətinin ifadəsidir. Nidalar bəzən idarə oluna bilməyən psixoloji insan hallarının bir səsle və yaxud bir neçə səsin birləşməsi ilə ifadəsidir. Digər köməkçi nitq hissələrindən fərqli olaraq, nidalar cümlədə heç bir məna çaları əmələ gətirmir, sözlər arasında əlaqə yaratmır.

Nidalar hiss və həyəcanı ifadə etmək baxımından aşağıdakı müxtəlif məna növlərinə bölünür:

1. **Sevinc, heyranlıq, şadlıq və təəccüb** bildirən nidalar: **bəh-bəh, of, paho, afərin, ay can, mərhəbə, yaşa, sağ ol, var ol** və s. Məsələn:

Yaşa, çox yaxşı oxudun.

Paho, bu nə bahadır.

Bəh-bəh, gör nə dadlı yeməkdir.

2. **Kədər, narahatlıq, qorxu** bildirən nidalar: **ay aman, ah, ox, vay-vay, uf, ay dad, yazıq** və s. Məsələn:

Vay-vay, bu gün nə ağır gün idi?

Ay aman, uşaq niyə gec gəldi?

Ah, mən bu ayrılığa necə dözəcəyəm?

3. **Çağırış** bildirən nidalar: **ey, ay, a, hey, eheyy, ya, ay haray, gözlə** və s. Məsələn:

Hey, hardasınızsa, bura gəlin.

Ay haray, köməyə gəlin!

A bala, bir bura gəl!

4. **Nifrət, istehza və ikrah** bildirən nidalar: **tfu, xux, xox, xa-xa-xa** və s. Məsələn:

Xox, qorxdum səndən.

Xa-xa-xa, çox gülməli idi.

Tfu, bu dünyanın alçaq üzünə.

5. **And** bildirən nidalar: **vallah, vallahi, billah, təllah, vallah-billah** və s. Məsələn:

Vallah, sən aqlını itirmisən.

Vallah-billah, mənim heç bir xəbərim yoxdur.

Bütün nidalar sözdən **ayrı yazılır**. Nidalar cümlənin əvvəlində gəldikdə ondan sonra, ortada gəldikdə hər iki tərəfdən, axırda gəldikdə ondan əvvəl **vergül** qoyulur. Məsələn:

Ax, bu uşaqlar necə dəcəldir.

Qorxdum, **ay aman**, yarıldı bağrım.

Bül-bül necə gözəl cəh-cəh vurur, **bəh-bəh**.

Cümlənin əvvəlində gələn nidalardan sonra bəzən **nida işarəsi** də qoyula bilər. Məsələn:

Aha! Yaxşı əlimə keçmisən.

Ah! Cavanlıq, cavanlıq.

Çağırış bildirən **“a”, “ay”** nidalarından sonra vergül qoyulmur. Məsələn:

Ay uşaq, az danış!

Ay insan, məndən nə istəyirsən?

“Ey” nidasından sonra isə **vergül** qoyula da bilər, qoyulmaya da bilər. Məsələn:

Ey nankor insan, bu qədər nemət sənə bəs etmədimi?

Ey, qərrib yolçu, bura gəl!

SİNTAKSİS

“Sintaksis” sözü yunan mənşəli “syntaxis” kəlməsindən törəmişdir, tərtibat, quruluş, birləşmə mənalarını verir. Sintaksis¹ grammatikanın əsas şöbələrindən biri olub, söz birləşmələrini və cümlələri öyrənir. Başqa sözlə desək, sintaksis sözlərin söz birləşməsi və cümlə şəklində, cümlələrin mətn şəklində əlaqələnməsi qaydalarından bəhs edən elmdir.

Türkman dilinin grammatikasında sintaksis mövzusu indiyə kimi əsaslı şəkildə tədqiq edilməmişdir. Lakin türkman dilinin grammatikası ilə bağlı tədqiq edilmiş digər mövzuları nəzərə alsaq, Azərbaycan dilinin grammatikası ilə bir-birinə çox yaxın, hətta eyni olduğunu əminliklə qeyd edə bilərik. Buradan çıxış edərək, iki doğma dildə sintaksislə bağlı mövzuların da bir-birinə çox yaxın və yaxud eyni olduğu nəticəsinə gəlmək olar. Bunu nəzərə alaraq, türkman dilinin sintaksisini Azərbaycan dilinin bazası əsasında müqayisəli şəkildə təqdim edirik.

¹ Ərəb dilində sintaksis elminə “**nəhv**” (نحو) deyilir.

Söz birləşmələri

İki və daha artıq müstəqil sözün məna və qrammatik cəhətdən birləşməsinə **söz birləşməsi** deyilir. Söz birləşmələri müstəqil mənalı bir neçə sözün birləşməsindən yaranır. Məsələn: qədim şəhər, ağıllı uşaq, Vətəni sevmək, gözəl Tələfər, ana laylası və s.

Müstəqil sözlə köməkçi sözün və ya köməkçi nitq hissəsinə aid sözün birləşməsi söz birləşməsi sayılmır. Həmçinin bir tərəfi köməkçi feil olan da söz birləşməsi sayılmır. Məsələn: sənin üçün, evə sarı, onlara tərəf, dost olmaq, kömək etmək və s.

Söz birləşmələri quruluşca iki cür olur:

sadə söz birləşmələri və **mürəkkəb söz birləşmələri**.

Sadə söz birləşmələri iki müstəqil sözdən yaranır. Məsələn: dəniz havası, Kərkük çörəyi, yaz ayları, kitabı oxumaq, dərstdən qayıdanda və s.

Köməkçi nitq hissələri və köməkçi feillər (“*etmək*”, “*olmaq*”) söz birləşmələrinin tərkibinə daxil olduqda onun sadə quruluşuna təsir etmir. Məsələn: şəhərə gedəndə – şəhərə **tərəf** gedəndə, böyük şair – böyük **olan** şair, Vətən **üçün** şəhid olmaq və s.

Mürəkkəb söz birləşmələri isə üç və daha artıq müstəqil söz birləşməsindən əmələ gəlir. Məsələn: şanlı vətənin övladları, Füzulinin seçilmiş qəzəlləri, Nəsiminin türk divanı, Bağdad Dövlət Universiteti, keçən il şəhərə gedəndə və s.

Söz birləşmələri və sözlər

Söz birləşmələri ilə sözlər (*xüsusi ilə də mürəkkəb sözlər*) arasında oxşar və fərqli cəhətlər vardır.

Oxşar cəhətlər:

1. Söz birləşmələri də sözlər kimi ad bildirir. Məsələn, “bağ”, “küçə”, “meşə”, “məktəb”, “göl” və s. sözlər əşyaların adlarını bildirir. “Enli küçə”, “peşə məktəbi”, “palıd meşəsi”, “böyük göl” və s. söz birləşmələri də əşyaların adlarını bildirir.

2. Həm mürəkkəb sözlər, həm də söz birləşmələri sözlərdən təşkil olunur. Məsələn: boşqab – boş+qab, şirinçay – şirin+çay, günəbaxan – günə+baxan, xalqlararası – xalqlar+arası və s.

3. Hər ikisi cümlənin qurulmasında vasitə rolunu oynayır. Məsələn: vətəndir – sənin vətənidir, gözəldir – kitabın məzmunu gözəldir və s.

Fərqli cəhətlər:

1. Sözlər səslərdən, söz birləşmələri isə sözlərdən əmələ gəlir. Məsələn, “kitab”, “vətən”, “dərs”, “torpaq”, “ata”, “ölkə” sözləri səslərin birləşməsindən düzəlib. “Kitab evi”, “vətən torpağı”, “ata sözü”, “ölkə başçısı” kimi söz birləşmələri iki və daha çox sözün birləşməsindən əmələ gəlib.

2. Söz ümumiliyi, söz birləşmələri isə konkretliyi ilə birbirindən fərqlənir. Məsələn, “çay”, “daş”, “su”, “hava” kimi sözlər ümumi məna kəsb edir. “Dağ havası”, “çay daşı”, “bulaq suyu” kimi söz birləşmələrində isə konkretlik var.

3. Söz leksik, söz birləşməsi isə sintaktik vahiddir. Sözlər dilin lüğət tərkibində hazır şəkildə olduğu halda, söz birləşmələri nitq prosesində meydana gəlir.

4. Söz birləşmələrinin tərəfləri öz müstəqil mənasını saxlayır və onlara ayrılıqda sual vermək olur. Məsələn: boş (*necə?*) qab (*nə?*), dörd (*neçə?*) bucaq (*nə?*) və s. Mürəkkəb sözlərin tərəfləri isə bütövlükdə bir anlayışı bildirir və onlara ayrılıqda sual vermək olmur. Məsələn: boşqab (*nə?*), dördbucaq (*nə?*) və s.

5. Sözlər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur. Məsələn: kitab (*sadə*), dəmirçi (*düzəltmə*), günəbaxan (*mürəkkəb*). Söz birləşmələri isə sadə və mürəkkəb olur. Məsələn: Tələfər çiçəyi (*sadə*), Kərkükün ləziz yeməkləri (*mürəkkəb*).

Söz birləşmələri və cümlələr

Söz birləşmələri ilə cümlələr arasında da bir neçə oxşar və fərqli cəhətlər var.

Oxşar cəhətlər:

1. Həm söz birləşmələri, həm də cümlələr sözlərin birləşməsi yolu ilə yaranır. Məsələn: vətəni sevmək (*söz birləşməsi*), vətəni sevirəm (*cümlə*).

2. Həm söz birləşmələrindəki, həm də cümlələrdəki sözlər müəyyən ardıcılıqla sıralanır. Məsələn: hava soyuyanda (*söz birləşməsi*), hava soyudu (*cümlə*), maraqlı kitab (*söz birləşməsi*), maraqlı kitabdır (*cümlə*).

3. Həm söz birləşməsi, həm də cümlə sintaktik vahiddir.

Fərqli cəhətlər:

1. Söz birləşməsi bitmiş fikir ifadə etmir və onda intonasiya olmur. Məsələn: quşların səsi, qarlı dağlar, isti havalar və s. Cümlədə isə hökmən bitmiş fikir və intonasiya bitkinliyi olur. Məsələn: Quşların səsi gözəldir. Dağların zirvəsi qarlıdır. Yayda havalar isti olur.

2. Söz birləşməsi bir sözdən ibarət ola bilmədiyi halda, cümlə bir sözdən ibarət ola bilər. Məsələn: Səhərdir. İstidir. Dadlıdır və s.

3. Cümlə söz birləşməsindən daha böyük dil vahididir, söz birləşmələri və ya sözlər cümlə üzvü vəzifəsində işlənir. Başqa sözlə desək, söz birləşmələri cümlənin tərkibinə daxil olur.

Söz birləşməsinin növləri

Söz birləşməsi iki hissədən – **əsas** və **asılı tərəfdən** ibarət olur. Azərbaycan və türkmən dillərində birinci tərəf həmişə asılı, ikinci tərəf isə əsas olur. Asılı söz əsas sözə tabe olur və onu müxtəlif cəhətlərdən izah edir. Məsələn, “böyük şair”, “vətəni sevir”, “bağ meyvəsi” birləşmələrindəki birinci tərəflər asılı tərəflərdir. Birinci tərəf ikinci, yəni əsas tərəfə tabe olaraq onu müxtəlif cəhətdən izah edir.

Əgər söz birləşməsi üç və ya daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gəlibsə, yalnız sonuncu söz əsas, ondan əvvəlkilər asılı tərəf sayılır. Məsələn, “kərküklü böyük alim”, “geniş şəhər meydançası” birləşmələrindəki “alim” və “meydança” əsas tərəf, yerdə qalan sözlər isə asılı tərəflərdir.

Söz birləşmələri əsas (*ikinci*) tərəfin ifadə vasitəsinə görə iki növə bölünür: **ismi birləşmələr** və **feili birləşmələr**.

İsmi birləşmələr

Əsas tərəfi (*ikinci*) adlarla (*isim, sifət, say, əvəzlik və bəzi zərflərlə*) ifadə olunan birləşmələrə **ismi birləşmələr** deyilir. Məsələn: dadlı xörək, dəmir qapı, insanın yaxşısı, dostun köhnəsi, vətənə məhəbbət, işin sonrası və s.

İsmi birləşmələrdə, adətən, birinci tərəf (*asılı*) ikinci tərəfi (*əsas*) təyin (*izah*) etdiyi üçün həmin birləşmələrə **təyini söz birləşmələri** də deyilir. Təyini söz birləşmələri formasına və mənə xüsusiyyətlərini görə üç növə bölünür: *birinci, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri*.

I növ təyini söz birləşmələri ($1T_0 + 2T_0$)

Birinci növ təyini söz birləşməsinin yaranmasında heç bir morfoloji əlamət – hal və mənsubiyyət şəkilçisi iştirak etmir. I növ təyini söz birləşmələrinin ikinci (*əsas*) tərəfi, əsasən, isimlə, birinci (*asılı*) tərəfi isə daha çox sifətlə, həmçinin say, əvəzlik, feili sifət və isimlə ifadə olunur. Məsələn:

- Böyük şair, qəhrəman əsgər, dəri çanta (*sifət, isim*).
- Beş tələbə, birinci sıra, çox kitab (*say, isim*).
- Bu şəhər, həmin kitab, bu cür dost (*əvəzlik, isim*).
- Yazılmış kağız, açılmış qapı, gələcək gün (*feili sifət, isim*).
- Dəmir qapı, taxta qaşiq, dəri çanta (*isim, isim*).

I növ təyini söz birləşməsinin sxemi $1T_0 + 2T_0$ şəklindədir. Ancaq bu, o demək deyildir ki, birləşmənin tərəfləri şəkilçi qəbul edə bilməz. Belə ki, I növ təyini söz birləşmələrinin birinci (*asılı*) tərəfi leksik şəkilçi, həmçinin feili sifət şəkilçiləri ilə işləyə bilər. Məsələn: ağıllı şagird. Bu birləşmənin asılı tərəfində sözdüzəldən leksik şəkilçi var. Bu birləşmələrin əsas (*ikinci*) tərəfləri isə başlanğıc formada şəkilçisiz olur. Ancaq cümlədə sonradan cəm, mənsubiyyət, hal, şəxs (*xəbərlilik*) şəkilçilərini qəbul edə

bilər. Məsələn: ağıllı şagirdlərimiz. Bu birləşmədə əsas (*ikinci*) tərəf cəm və mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmişdir. Lakin bu şəkilçilər bu birləşmənin əlaməti deyildir, çünki I növ təyini söz birləşmələri həmin şəkilçilərin iştirakı olmadan əmələ gəlir.

II növ təyini söz birləşmələri ($1T_0 + 2T_m$)

İkinci növ təyini söz birləşmələrinin yaranmasında morfoloji əlamət – **grammatik şəkilçi** iştirak edir. Birləşmələrin birinci (*asılı*) tərəfi qeyri-müəyyən yiyəlik halda (*şəkilçisiz*) olur, ikinci (*əsas*) tərəfi isə üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edir. Məsələn: bayram təbriki, yay istisi, dəniz suyu və s.

II növ təyini söz birləşmələrinin hər iki tərəfi, əsasən, isimlərlə, bəzən də say və məsdərlə ifadə oluna bilər. Məsələn:

- Vətən həsrəti, ata nəsihəti, dünya gəncləri (*isim, isim*).
- Üç arzusu, birinci oğlu (*say, isim*).
- Yaşamaq həvəsi, qaçmaq arzusu (*məsdər, isim*).

II növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri arasına, demək olar ki, söz daxil olmur. Məsələn: qonaq otağı, kitab vərəqi və s.

II növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi yalnız III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edir. Məsələn: Kərkük gözəli, həyat qapısı, bostan qarpızı və s.

II növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri eyni anda cəmlənə bilmir. Məsələn: dərslər kitabları, meşə ağacları, Tələfər əsgərləri və s. Ancaq istisna hallarda hər iki tərəfi eyni anda cəmlənə bilən II növ təyini söz birləşmələrinə rast gəlinir. Məsələn: atalar sözləri, gənclər təşkilatları, həmkarlar ittifaqları və s.

II növ təyini söz birləşməsinin sxemi $1T_0 + 2T_m$ şəklindədir (*birinci tərəfi şəkilçisiz, ikinci tərəfi isə mənsubiyyət şəkilçili*).

III növ təyini söz birləşmələri ($1T_y + 2T_m$)

Üçüncü növ təyini söz birləşmələri **yyələlik hal** və **mənsubiyyət şəkilçilərinin** iştirakı ilə yaranır. Belə ki, III növ təyini söz birləşməsində birinci (*asılı*) tərəf yiyəlik hal şəkilçisi ilə işlənir, ikinci (*əsas*) tərəf isə hər üç şəxsin mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edir. Məsələn: vətənin övladı, dənizin suyu,

atanın duası, Füzulinin şeirləri və s. III növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri isim, əvəzlilik, sifət, say, məsdər və sairə nitq hissələri ilə ifadə oluna bilər. Məsələn:

- Şəhidin vəsiyyəti, torpağın qoxusu, meyvənin rəngi (*isim, isim*).
- Mənim kitabım, sənin qələmin, onun çantası (*əvəzlilik, isim*).
- Uşağın yatmağı, şagirdin oxumağı, tələbənin gülməyi (*isim, məsdər*).
- Məktəblərin birincisi, qonaqların çoxu (*isim, say*).
- Yeməklərin ləzzəti, insanların yaxşısı, sözün düzü (*isim, sifət*).

II və III növ təyini söz birləşmələri arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər cədvəldə qeyd edilir:

II və III növ təyini söz birləşmələri arasındakı oxşar cəhətlər	II və III növ təyini söz birləşmələri arasındakı fərqli cəhətlər
Bu birləşmələrin hər ikisinin birinci (<i>asılı</i>) tərəfi yiyəlik hallı sözlərlə ifadə olunur.	III növün tərəfləri arasına söz daxil etmək olur, II növün isə tərəfləri arasına söz daxil etmək olmur.
Bu birləşmələrin hər ikisinin ikinci (<i>əsas</i>) tərəfi mənsubiyyət şəkilçili sözlərlə ifadə olunur.	III növün tərəfləri eyni anda cəmlənə bilər, II növün tərəfləri isə (<i>bəzi istisnaları çıxmaqla</i>) demək olar ki, cəmlənmir.
Bu birləşmələrin hər ikisinin tərəfləri sintaktik təhlil zamanı parçalanmır, mürəkkəb cümlə üzvü kimi çıxış edir.	III növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi hər üç şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edə bilər, II növün ikinci tərəfi isə yalnız III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edir.
Bu birləşmələrin tərəfləri arasında uzlaşma və idarə əlaqəsi olur.	

III növ təyini söz birləşmələrinin tərəflərinə istənilən qədər söz daxil ola bilər. Məsələn: Füzulinin şeirləri – Füzulinin mənalı və hamı tərəfindən sevilə-sevilə oxunan şeirləri, məktəbin həyəti – məktəbin geniş və yaraşığı həyəti və s.

III növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri həm ayrı-ayrılıqda, həm də eyni anda cəmlənə bilər. Məsələn: alimin əsərləri – alimlərin əsərləri, binanın mərtəbələri – binaların mərtəbələri və s.

III növ təyini söz birləşmələrinin sxemi $1T_y + 2T_m$ şəklindədir (*birinci (asılı) tərəfi yiyəlik hal şəkilçili, ikinci (əsas) tərəfi mənsubiyyət şəkilçili*).

Feili birləşmələr

Əsas (*ikinci*) tərəfi feilin təsriflənməyən (*məsdər, feili sifət, feili bağlama*) ilə ifadə olunan söz birləşmələrinə **feili birləşmələr** deyilir. Feili birləşmələr müstəqil sözlərin məsdər, feili sifət və feili bağlamaya tabe olması ilə düzəlir. Məsələn: dərs oxumaq (*əsas tərəfi məsdərdir*), vətəni sevən (*əsas tərəfi feili sifətdir*), kitabı yazarkən, vətəni sevəndə (*əsas tərəfləri feili bağlamadır*).

Feili birləşmələrin əsas (*ikinci*) tərəfləri feillə ifadə olunur, buna görə də hərəkət bildirir. Feili birləşmələrin asılı (*birinci*) tərəfləri isə hərəkəti müxtəlif aspektlərdən izah edir və əsasən, aşağıdakı mənaları bildirir:

- **Hərəkətin subyektini** (*iş görəni*): mən oxuyanda, siz gəldikcə, uşaq gülərkən və s.

- **Hərəkətin obyektini** (*üzərində iş görülən əşyanı*): kitabdan oxumaq, çalışmanı yazmaq, şeiri deyərkən və s.

- **Hərəkətin yerini**: kənddə yaşamaq, şəhərə getmək və s.

- **Hərəkətin kəmiyyətini**: çox oxumaq, təkrar danışmaq və s.

- **Hərəkətin tərzini**: gülə-gülə deyərkən, ucadan ağlamaq və s.

Feili birləşmələr quruluşca sadə və mürəkkəb olur. İki leksik mənalı sözdən ibarət olan birləşmələr **sadə** olur. Məsələn: vətəni qorumaq, şəhərə gedərkən və s. Üç və daha artıq leksik mənalı sözlərdən ibarət olan birləşmələr isə **mürəkkəb** hesab edilir.

Məsələn: vətən yolunda şəhid olmaq, Tələfər haqqında şeir yazarkən və s.

Feili birləşmələrin əsas (*ikinci*) tərəfi məsdər, feili sifət və feili bağlama ola bilər.

Əsas (*ikinci*) tərəfi məsdər olan tərkiblərə **məsdər tərkibli feili birləşmələr** deyilir. Bu cür birləşmələr cümlədə *mübtəda*, *tamamlıq*, *ismi xəbər* və *məqsəd zərfliyi* ola bilər:

- **Kərkükü görmək** mənə çox məmnun etdi (*mübtəda*).
- **Tələfəri görməyi** həmişə arzu etmişəm (*tamamlıq*).
- Mənim ən böyük arzum **Ərbilə getməkdir** (*ismi xəbər*).
- **Tuzxurmatunu görmək üçün** kəndə getdim (*məqsəd zərfliyi*).

Əsas (*ikinci*) tərəfi feili sifət olan tərkiblərə **feili sifət tərkibləri** deyilir. Məsələn: kənddən qaçan. Asılı (*birinci*) tərəfi isə müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə oluna bilər. Məsələn: mənə (*əvəzlik*) gülən, danışanda (*feil*) ağlayan, məhəllədə (*isim*) dayanmış və s.

Feili sifət tərkibləri cümlədə, əsasən, təyin olur. Lakin mübtəda, tamamlıq, ismi xəbər, səbəb, tərz-i-hərəkət və miqdar zərfliyi də ola bilər:

- Sabah oxunacaq kitab çox maraqlıdır (*təyin*).
- Mənim illərlə qazandıqlarım mənə bir ömür boyu bəs edir (*mübtəda*).
- Sənə hörmət edənləri qoru (*tamamlıq*).
- Bunlar sənənin bildikləridir (*ismi xəbər*).
- O, sənə hörmət etdiyi üçün heç nə danışmadı (*səbəb zərfliyi*).
- Bura qaçaraq gəldiyin kimi o cür də geri qayıt (*tərz-i-hərəkət zərfliyi*).
- Bu qaba yerləşdirə bildiyin qədər yığ (*miqdar zərfliyi*).

Əsas (*ikinci*) tərəfi feili bağlama olan tərkiblərə **feili bağlama tərkibləri** deyilir. Məsələn: Mosulu görəndə. Asılı (*birinci*) tərəf müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə oluna bilər. Məsələn: səni (*əvəzlik*) sevəndə, dərslərini (*isim*) oxuyanda, iki (*say*) alanda, yatmış (*feil*) görəndə və s.

Feili bağlama cümlədə məqsəd və yer zərfliyi istisna olmaqla, yerdə qalan tərz-i-hərəkət, zaman, səbəb, miqdar zərfliləri olur:

- O, mənimlə danışa-danışa getdi (*tərz-i-hərəkət*).
- Adam yemək yeyəndə danışmaz (*zaman zərfliyi*).
- Samir itdən qorxub küçəyə çıxmadı (*səbəb zərfliyi*).
- Biz mən yorulunca işlədik (*miqdar zərfliyi*).

Sintaktik əlaqələr

Söz birləşmələrində və cümlələrdə sözlər arasında həm məna, həm də qrammatik (*sintaktik*) cəhətdən bağlılıq olur.

Məna əlaqəsi əşya və hadisələrlə onların müxtəlif əlamət və ya xüsusiyyətləri arasındakı real əlaqələnmə nəticəsində meydana gəlir. Məsələn: “hündür bina” birləşməsində əşya ilə onun əlaməti, “çoxlu qələm” birləşməsində əşya ilə onun kəmiyyəti, “bağcanın ağacı” birləşməsində isə müəyyən bir bütövlə onun bir hissəsi arasındakı münasibətlər ifadə olunur.

Sintatik əlaqə isə sözlərin qrammatik cəhətdən bir-biri ilə əlaqələnməsi, sintaktik yolla birləşməsi nəticəsində yaranır. Söz birləşməsi və cümlədə sözlər arasındakı qrammatik bağlılıq sintaktik əlaqə adlanır. Məsələn: Əhməd kənddən şəhərə qayıtdı.

Sintaktik əlaqə özü də qrammatik cəhətdən iki yerə bölünür: **tabesizlik əlaqəsi** və **tabelilik əlaqəsi**.

Tabesizlik əlaqəsi

Tabesizlik əlaqəsi bir-birindən asılı olmayan, biri digərini aydınlaşdırmayan, qrammatik cəhətdən bir-birinə münasibətdə eynihüquqlu sözlər və cümlələr arasında olur. Məsələn: Kərkükə təyyarə və qatarla getmək mümkündür. O, şeirləri, hekayələri və musiqiləri sevir. Ata məktub yazır, uşaq isə onu oxuyurdu.

Bu cümlələrdə “təyyarə” sözü ilə “qatarla”; “şeirləri”, “hekayələri” sözləri ilə “musiqiləri” sözü; “ata məktub yazır” və “uşaq isə oxuyurdu” cümlələri arasında tabesizlik əlaqəsi vardır.

Həmin sözlər və cümlələr bərabərhüquqludur və qrammatik cəhətdən eyni formalıdır.

Tabesizlik əlaqəsi bərabərhüquqlu sözlər, ya həmcins üzvlər və tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərəfləri arasında ola bilər.

Tabesizlik əlaqəsi olan tərəflər ya yalnız intonasiya, ya da tabesizlik bağlayıcılarının köməyi ilə yaranır. Məsələn: Tələfər şairlər, ozanlar yurdu (intonasiya ilə). Məclisdə böyüklər və kiçiklər var (tabesizlik bağlayıcısı ilə).

Tabelilik əlaqəsi

Tabelilik əlaqəsi söz birləşmələrinin tərəfləri arasında, cümlənin həmcins olmayan üzvləri arasında, həmçinin tabeli mürəkkəb cümlələrin baş və budaq cümlələri arasında olur. Tabelilik əlaqələrində bir tərəf asılı (təbə olan), digər tərəf isə əsas (təbə edən) olur. Bu əlaqədə tərəflərdən biri o birindən asılı olur, o birini izah edir və aydınlaşdırır, digər söz isə müstəqil olaraq ona xidmət edən sözü özünə təbə edir, onun köməyi ilə öz xüsusiyyətlərini üzə çıxarır. Bu asılılıq, adətən, isimin hal, mənsubiyyət, xəbərlilik şəkilçiləri vasitəsilə yaranır.

Tabelilik əlaqəsinin üç növü var: **uzlaşma**, **idarə** və **yanaşma**.

Uzlaşma əlaqəsi

Asılı tərəfin əsas tərəflə şəxsə və kəmiyyətə görə uyğunlaşmasına **uzlaşma** deyilir. Başqa sözlə, təbə edən (əsas) tərəf hansı şəxsədirsə, təbə (asılı) tərəf də həmin şəxsin qrammatik əlamətlərini qəbul edir. Yəni uzlaşma əlaqəsinin qrammatik göstəriciləri şəxs (xəbərlilik) və mənsubiyyət şəkilçiləridir.

Məsələn, “mən şairəm”, “mən gedirəm” cümlələrində, eləcə də, “mənim kitabım” birləşməsində əsas (təbə edən) söz “mən”dir, “mənim” birinci şəxsin təkində olduğu üçün asılı (təbə) sözlər – “şairəm”, “gedirəm”, “kitabım” da həmin şəxsə məxsus şəxs (xəbərlilik) şəkilçilərini və mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş və

onunla şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşmışdır. Əsas (*tabe edən*) sözlər dəyişdikdə asılı (*tabe*) sözlər də ona uyğun şəkildə dəyişir. Məsələn: biz şairik, biz gedirik, bizim kitabımız, siz şairsiniz, siz gedirsiniz, sizin kitabınız və s.

Uzlaşma əlaqəsi həm mübtədə ilə xəbər arasında, həm də II və III növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında olur.

Mübtədə ilə xəbər arasında uzlaşmada mübtədə əsas (*tabe edən*), xəbər isə asılı (*tabe*) tərəflərdir. Bu əlaqənin qrammatik göstəricisi (*morfoloji əlaməti*) – şəkilçisi şəxs sonluqlarıdır. Mübtədə neçənci şəxsdə olsa, xəbər həmin şəxsin xəbərlilik (*şəxs*) şəkilçisini qəbul edir və mübtədə ilə uzlaşır. Azərbaycan və türkman dillərində mübtədə ilə xəbər arasında şəxsə görə uzlaşma daimi xarakter daşıyır və heç vaxt pozulmur. Məsələn:

Mən ← danışiram	Biz ← danışırıq
Sən ← danışırısan	Siz ← danışırırsınız
O ← danışır	Onlar ← danışirlar

Azərbaycan və türkman dillərində kəmiyyətə görə uzlaşma şəxsə görə uzlaşmaya nisbətən sabit deyil. Belə ki, I və II şəxslərin həm təkində, həm cəmində, III şəxsin təkində xəbər mübtədə ilə şəxsə və kəmiyyətə görə həmişə uzlaşır və uzlaşma heç vaxt pozulmur. III şəxsin cəmində isə xəbər mübtədə ilə kəmiyyətə bəzən uzlaşa, bəzən də uzlaşmaya bilər. Məsələn: “müəllimlər gəldilər” və yaxud “müəllimlər gəldi”. Birinci cümlədə həm mübtədə, həm xəbər cəmdə işlənmişdir. Deməli, həm şəxsə, həm də kəmiyyətə görə uzlaşma var. İkinci cümlədə isə mübtədə cəmdə, xəbər isə təkdedir. Bu cümlədə əvvəlki cümlədən fərqli olaraq, kəmiyyətə görə uzlaşma pozulmuşdur.

Uzlaşma əlaqəsi II və III növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında da olur. Bu birləşmələrdə birinci tərəflər əsas (*tabe edən*) söz, ikinci tərəflər isə asılı (*tabe*) söz olur. Asılı tərəflər əsas tərəflə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşır.

II növ təyini söz birləşmələrinin əsas tərəfi həmişə III şəxsdə olur, ona görə də asılı tərəf III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edərək əsas tərəflə uzlaşır. Məsələn: dağ havası, bulaq suyu, şəhər məktəbi və s.

III növ təyini söz birləşmələrində isə əsas tərəf hər üç şəxsdə ola bilər ki, bu zaman uzlaşma hər üç şəxsə görə olur. Məsələn: mənim evim, sənin evin, onun evi, bizim evimiz, sizin eviniz, onların evləri və s.

Uzlaşma əlaqəsinin II və III növ təyini söz birləşmələrində qrammatik göstəricisi mənsubiyyət şəkilçiləridir. Başqa sözlə, uzlaşma əlaqəsinin qrammatik göstəricisi şəxs sonluqları və mənsubiyyət şəkilçiləridir.

İdarə əlaqəsi

Əsas (*tabe edən*) tərəfin tələbi ilə asılı (*tabe*) tərəfin isimin müəyyən hal şəkilçisini qəbul edərək dəyişməsinə **idarə** deyilir.

Məsələn: “Əli şəhərdən kəndə qayıtdı” cümləsində əsas tərəf olan “qayıtdı” sözünün tələbi ilə “şəhər” və “kənd” *tabe* sözləri ismin adlıq halından çıxıb, çıxışlıq və yönlük halının şəkilçilərini qəbul etmişdir:

şəhərdən → qayıtdı

kəndə → qayıtdı

“Mən dünən məktubu evdə yazdım” cümləsində “yazdım” sözü *tabe edən*, “məktub” və “ev” sözləri isə *tabe* tərəfləridir. Bu cümlədə, əsas tərəf olan “yazdım” sözünün tələbi ilə “məktub” və “ev” *tabe* sözləri ismin adlıq halından çıxıb, təsirlik və yerlik halının şəkilçilərini qəbul etmişdir:

məktubu → yazdım

evdə → yazdım

İdarə əlaqəsində əsas söz çox vaxt feil olur. Feillər ismin adlıq və yiyəlik hallarından başqa, qalan hallarda olan sözləri idarə edir. İdarə əlaqəsinin morfoloji əlaməti ismin hal şəkilçiləridir.

İdarə əlaqəsində asılı söz isim və ya substantivləşmiş (*isimləşmiş*) başqa nitq hissələri ola bilər. Məsələn: pəncərəni bağlamaq, doğrusunu söyləmək, danışana qulaq asmaq, böyüyə hörmət etmək, gedəni qaytarmaq və s.

Yanaşma əlaqəsi

Asılı tərəfin heç bir qrammatik şəkilçi qəbul etmədən əsas tərəfə yanaşib, mənaca bağlanmasına **yanaşma** deyilir. Yanaşma əlaqəsinin heç bir qrammatik əlaməti – şəkilçisi yoxdur. Bu əlaqədə asılı (*tabe*) söz heç bir qrammatik şəkilçi qəbul etmədən əsas (*tabe edən*) sözə yanaşaraq, ona *tabe* olur.

Yanaşma əlaqəsində əvvəl asılı (*tabe*) tərəf, sonra isə əsas (*tabe edən*) tərəf işlənir. Məsələn: “gözəl qız” birləşməsində “gözəl” sözü heç bir qrammatik şəkilçinin köməyi olmadan “qız” sözünə *tabe* olub, onu təyin edir. “Gözəl şəhər”, “hündür bina”, “təmiz hava”, “ləziz yemək”, “uçan quş” və s. kimi I növ təyini söz birləşmələrində; “çox gülmək”, “bərkdən danışmaq”, “sakitcə oturmaq”, “qaçıb yorulmaq”, “tez-tez sual vermək” və s. kimi feili birləşmələrdə sözlər arasında yanaşma əlaqəsi vardır.

Yanaşma əlaqəsinin əsas əlaməti sözlərin sırasıdır. Bu əlaqədə həmişə asılı (*tabe*) söz əsas (*tabe edən*) sözdən əvvəl gəlir. Yanaşma əlaqəsi daha çox I növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında və zərfləklə xəbər arasında özünü göstərir. Zərfləklə xəbər arasındakı əlaqə növündə xəbər əsas (*tabe edən*) söz olur. Məsələn: İşə şəhər getdim. Uşaq gülə-gülə gəldi. At bərk qaçır. Bu cümlələrdəki zərfləklər heç bir qrammatik şəkilçinin köməyi olmadan xəbərlərə yanaşaraq, onlara *tabe* olmuşdur.

Cümlə

Bitmiş fikri ifadə edən sözə və ya söz birləşməsinə **cümlə** deyilir. Cümlə insanlar arasında fikir mübadiləsinin əsas vasitəsidir. Cümlə vasitəsi ilə bir hadisə haqqında məlumat verilir, bir şey soruşulur, bir iş təhrik olunur.

Cümlə qurulmasında sözlərlə yanaşı, söz birləşmələri də iştirak edir. Heç bir söz və ya söz birləşməsi bitmiş fikir ifadə etmədən cümlə şəklinə düşə bilməz. Cümlə qurularkən söz və söz birləşmələri qrammatik cəhətdən bir-biri ilə əlaqələnir, biri digərini aydınlaşdırır, izah edir. Məsələn, “Kərkük çox gözəl şə-

hərdir” cümləsində “Kərkük” və “çox gözəl” sözləri “şəhərdir” sözü ilə həm məna, həm də qrammatik cəhətdən əlaqələnmişdir.

Adətən, cümlələr iki və daha çox sözün birləşməsindən əmələ gəlir. Bununla yanaşı, yalnız bir sözdən və yaxud söz birləşməsindən də ibarət ola bilər. Məsələn: Şəhərdir. Bələdiyyəmizin rəhbəridir.

Cümlənin əsasını **mübtəda** və **xəbər** təşkil edir və bu, cümlənin qrammatik əsası adlanır. Məsələn: Bakı küləklər şəhəridir.

Cümlələr quruluşca **sadə** və **mürəkkəb** olur. Sadə cümlənin bir qrammatik əsası olur. Məsələn: Müəllimlər dərse başladılar. Mürəkkəb cümlənin iki və daha çox qrammatik əsası olur. Məsələn: Gecə düşdü, uşaqlar yuxuya getdilər. Zəng vuruldu, uşaqlar sinfə daxil oldular.

Cümlənin əmələ gəlməsində əsas vasitələrlə yanaşı, yardımçı vasitələrdən – xitablar, ara sözlər, həmçinin köməkçi nitq hissələrindən də istifadə oluna bilər. Məsələn: Oğlum, dərsləri yaxşı oxumaq lazımdır. Oxumalıyıq, əlbəttə, bilikli insanlar uğur qazanır. Bu cümlələrdə “oğlum” sözü xitab, “əlbəttə” sözü isə ara söz kimi işlənməklə cümlədə digər sözlərlə yalnız məna əlaqəsinə girmişdir.

İkinci dərəcəli cümlə üzvlərinin iştirakına görə, cümlə **müxtəsər** və **geniş** olur. Müxtəsər cümlə heç bir ikinci dərəcəli üzvün işlənmədiyi cümlələrdir. İkinci dərəcəli (*tamamlıq, təyin, zərflilik*) üzvün işlənmədiyi cümlələrə **müxtəsər cümlələr** deyilir. Bu tip cümlələrdə yalnız mübtəda və xəbər, ya da sadəcə onlardan biri iştirak edir. Məsələn: Kitab maraqlıdır. Soyuqdur.

İkinci dərəcəli üzvlərin hamısının və yaxud hər hansı birinin iştirak etdiyi cümlələrə **geniş cümlələr** deyilir. Məsələn, “Mən Tələfərdə ləziz xörəyi yedim” cümləsində “mən” mübtəda, “Tələfərdə” yer zərfliyi, “ləziz” təyin, “xörəyi” tamamlıq, “yedim” isə xəbərdir.

Yalnız köməkçi nitq hissələrindən ibarət olan cümlələr də ola bilər. Belə cümlələrə **söz-cümlə**, yəni üzvlənməyən cümlələr deyilir. Söz-cümlələr ədat, modal söz və nidalar əsasında qurulur. Məsələn: Gedəcəksənmi? – Bəli. Dərslərini oxumusanmı? – Əlbəttə.

Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri

Azərbaycan və türkman dillərində cümlələr bir-birindən fərqlənən müxtəlif məqsədlərlə işlədilir. Hər hansı iş, hal-hərəkət haqqında məlumat vermə, məlumat əldə etmə, işin icrasına qarşı tərəfi təhrik etmə məqsədindən asılı olaraq cümlələr fərqli intonasiya ilə tələffüz edilir. Cümlələrdəki məqsəddən asılı olaraq onların deyiliş xüsusiyyətləri, intonasiyası da dəyişir. Məsələn: Sən haçan gələcəksən?! Mən şəhər getdim. Bu iki cümlənin deyilişində bir-birindən fərqli intonasiyadan istifadə olunur.

Deyiliş zamanı cümlə növlərinin fərqlənməsində intonasiyanın rolu böyükdür. İntonasiya cümlədə bu rəngəbənzərliyi yaratmaqla bizim məqsədimizi aydınlaşdırır. Məqsəd intonasiyanın əsasıdır, intonasiya isə məqsədin təzahürüdür. Danışan öz nitqində məqsədini dinləyiciyə çatdırmaq üçün müəyyən intonasiyadan istifadə etməli olur.

Cümlələr məqsəd və intonasiyaya görə dörd növə bölünür: **nəqli cümlə, sual cümləsi, əmr cümləsi və nida cümləsi.**

Nəqli cümlə

Nəqli cümlələrdə müəyyən bir hadisə, əşya, əlamət və s. haqqında məlumat verilir. Məlumat adi təsviri yolla verilir, nəql olunur. Nəqli cümlələrdə müəyyən fikir ya təsdiq, ya da inkar edilir. Məsələn: Yaz gəlir. Əkin işləri başlayır. Kənd sakinləri bir-birinə kömək edir.

Nəqli cümlələrdə söz sırası gözlənilir. Azərbaycan və türkman dillərinin cümlə quruluşunda, adətən, mübtəda əvvəl, xəbər isə cümlənin sonunda işlənir (*şeyr dilində istisna ola bilər*). Məsələn: Mənim şeirim müəllimin xoşuna gəldi. O, mənə bu şeirə görə təşəkkür etdi.

Nəqli cümlələr adi intonasiya ilə tələffüz olunur. İntonasiya cümlənin əvvəlində tədricən yüksəlir, sona doğru zəifləyir, xə-

bərdən əvvəlki sözün üzərində ton bir qədər yüksəlir. Xəbərdən əvvəl məntiqi vurğulu üzv xüsusi olaraq tələffüz olunur. Cümlənin sonunda bitmiş intonasiya və fasilə fikrin tamamlandığını bildirir.

Nəqli cümlələr təsdiq və inkarlıq bildirir. İnkər “**nə, nə də**” bağlayıcısı, “**deyil**” sözü və “**ma**” şəkilçisi ilə yaranır. Məsələn, “Şagird dərslərini yaxşı oxuyur” cümləsi təsdiq, “Əhməd nə yemək yedi, nə də su içdi”, “Əhməd bu gün kəndə getmədi” cümlələri isə inkarlıq bildirən cümlələrdir.

Yazıda nəqli cümlələrin sonunda nöqtə işarəsi qoyulur. Məsələn: Dünən bərk yağış yağdı. Sabah hava isti olacaq.

Sual cümləsi

Sual məqsədi ilə işlədilən cümlələrə **sual cümləsi** deyilir. Belə cümlələr bir şey haqqında məlumat almaq və ya hər hansı bir məlumatı dəqiqləşdirmək məqsədi ilə işlədilir. Məsələn: Saat neçədir? Sənin adın Əhməddirmi?

Sual cümlələri üç yolla yaranır:

1. **Sual əvəzliliklərinin** köməyi ilə: *kim? nə? hara? necə? nə cür? harada? nə tərzdə? nə edib? və s.* Məsələn: Kim bizə kömək edə bilər? Məktəb harada yerləşir? Bu gün hava necədir?

Sual cümlələrinin bu növündə müxtəlif cümlə üzvlərinin ifadə etdiyi məzmun məlum olmur, danışan şəxs məlum olmayan həmin əşya və hadisələri, hal və hərəkətləri, əlamətləri və s. meydana çıxarmaq üçün onların yerində **sual əvəzliliklərindən** istifadə edir. **Sual əvəzlilikləri** ilə düzələn **sual cümlələrində** məntiqi vurğu, əsasən **sual bildirən** sözlərin üzərinə düşür.

2. **Sual ədatlarının** köməyi ilə: **bəs, məgər, yəni, ki, mı**⁴. Məsələn: Məgər sən kənddə deyildin? Bəs o, gəlməyəcək? Həsən idman etdimi? Nə olub ki?

“**mı**”⁴ ədatı daha çox **sual cümlələrinin** xəbəri ilə işlənir. Belə cümlələrin **sual cümləsi** kimi əmələ gəlməsi daha çox xəbərlə bağlı olur. Lakin bu **sual ədatı** **cümlənin** başqa üzvləri ilə

də əlaqələnərək sual cümləsi əmələ gətirə bilər. Məsələn, “Ürəkdənmi söylədi o bu sözləri görəsən?” cümləsində zərfliliklə, “Sənmi xor baxırsan mənim əl işlərimə?” cümləsində isə mübtəda ilə işlənmişdir.

3. Yalnız **sual intonasiyasının** köməyi ilə: Məsələn: Sən evə gedirsən? Dərs başlandı? Ərbil gözəldir?

Sual intonasiyası ilə əmələ gələn cümlələrdə sual bildirməyə xidmət edən heç bir qrammatik vasitə iştirak etmir. Ona görə də bu tipli sual cümlələrinin vahid və yeganə əlaməti sual intonasiyasından ibarətdir. Bu yolla yaranan sual cümlələri nəqli cümlələrə yaxın olur. Sadəcə, cümlənin xəbərinin sonu bir az uzun tələffüz olunur. Məsələn: Sən gedirsən (*nəqli cümlə*). Sən gedirsən? (*sual cümləsi*). Bu iki cümləni şifahi nitqdə yalnız intonasiya, yazıda isə dürgü işarəsi, yəni sual işarəsi fərqləndirir. Bu tip sual cümlələrində məntiqi vurğunun hansı söz üzərinə düşməsindən asılı olmayaraq, xəbərin son hissəsi uzadılır və buradan da sual intonasiyası yaranmış olur. Sual cümlələrinin hamısında sual intonasiyası olur və cümlənin sonunda sual işarəsi qoyulur.

Azərbaycan və türkmən dillərində elə cümlələr vardır ki, onlardan cavab almaq üçün deyil, fikri daha ifadəli şəkildə, obrazlılıq yaratmaq üçün istifadə edilir. Bu tipli sual cümlələri, əsasən, bədii üslubda işlədilir və **ritorik (bədii) sual** adlanır. Bu cür sual cümlələrinə daha çox bədii əsərlərin dilində rast gəlinir və fikri qüvvətləndirməyə xidmət edir. Məsələn: Adam da özündən böyüyə əl qaldırar? Kim çəkir gənc yaşında, gecə beşik başında körpələrin nazını? (*S.Vurğun*).

Əmr cümləsi

Əmr, istək, arzu, xahiş, öyüd, məsləhət və s. kimi mənalara bildiren cümlələrə **əmr cümlələri** deyilir. Əmr cümlələri qəti əmr mənası ifadə edir, bu isə əmr cümlələrinin məna və işlənmə dairəsini genişləndirir. Belə cümlələrin xəbəri əmr şəklində olan feillə ifadə olunur. Məsələn: Əhməd, mənə su ver. Bu cümlədə

qəti əmr cümləsinin xəbəri, bir qayda olaraq feilin əmr şəklində ifadə olunmuşdur. Bu, əmr cümlələri üçün qrammatik göstərici hesab olunur. Məsələn: Əli, gəl dərsi danış. Uşaqlar, dərsdə sakit oturun.

Əmr cümləsi feilin əmr forması ilə əmr ədatlarının birgə işlənməsi yolu ilə daha çox formalaşır. Məsələn: Di cavab ver. Bir mənə baxsana. Tez qayıt ha.

Bəzən xəbəri feilin qeyri-qəti gələcək zamanında olan cümlələr əmr cümləsi ilə qarışdırılır. Məsələn: Bu qan yerdə qalmaz. Ədalət bərqərar olar. Bu tipli cümlələr nəqli cümlələr hesab olunur.

Əmr cümləsinin sonunda nöqtə qoyulur və xəbəri bütün şəxslərdə ola bilər.

Nida cümləsi

Yüksək hiss-həyacanla deyilən cümlələrə **nida cümləsi** deyilir. Nəqli, sual və əmr cümlələri həyacanlı intonasiya ilə deyildikdə nida cümlələrinə çevrilir. Nida cümlələri iki yolla yaranır:

1. **Nidaların iştirakı ilə.** Məsələn: Bəh-bəh, necə də ləzizdir! Vay-vay, gör sən nə etdin?! Aman, köməyə gəlin! Of, ürəyim sıxıldı! Ah, əfsus ki, keçdi o dövrənim.

2. **Yalnız intonasiya vasitəsilə.** Məsələn: Bu nə işdi, tutdun! Böyüklərə hörmətsizlik etmə! İnan mənə, inan! Qalx, qalx, igid əsgər, qalx! Bədsir, aparın bunları!

Nida cümlələrinin formalaşmasında intonasiya mühüm rol oynayır. Əvvəl haqqında danışılan hər bir cümlə növü intonasiya vasitəsi ilə şadlıq, sevinc, qəzəb, nifrət, təəccüb, heyranlıq, istehza, təəssüf və s. kimi hisslər ifadə etməklə nida cümləsinə çevrilir. Nida cümlələri daha çox bədii əsərlərdə, xüsusilə də dram əsərlərində və şeirlərdə işlənir.

Nida cümlələrinin sonunda bəzən nida (!), bəzən də sual və nida (!!) durğu işarələri qoyulur.

Cümlə üzvləri

Bir-biri ilə həm mənaca, həm də qrammatik cəhətdən bağlı olan və müəyyən bir sintatik suala cavab verən sözlərə **cümlə üzvləri** deyilir. Azərbaycan və türkmən dillərində hər hansı söz cümlə üzvü ola bilmək üçün, ilk növbədə, müstəqil leksik mənaya malik olmalı və cümlədəki başqa üzvlərlə sintaktik əlaqəyə girməlidir. Bu o deməkdir ki, hər söz cümlə üzvü olmur. Məsələn, “Əli, sən bu gün dərslərinə çox yaxşı hazırlaşmısan” cümləsindəki “Əli” sözü daxil olduğu cümlədə digər sözlərlə mənə cəhətdən bağlı olsa da, qrammatik cəhətdən bağlı deyil. Ona görə də bu tip sözlər (*qrammatik cəhətdən digər cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər – xıtab və ara sözlər*) cümlə üzvü sayılır.

Deməli, söz cümlə üzvü olmaq üçün leksik mənə daşılmalı və başqa bir sözlə sintaktik əlaqədə olmalıdır. Cümlə üzvləri yalnız əsas nitq hissələri ilə ifadə olunur.

Cümlə üzvləri quruluşca **sadə** və **mürəkkəb** olur. Sadə cümlə üzvləri nitq hissələri ilə (*qələm (nə?)*, *gözlə (necə?)*), mürəkkəb üzvlər isə söz birləşmələri və mürəkkəb adlarla (*sənin qardaşın (kim?)*, *biz gedəndə (nə zaman?)*, *Sabah Kərküklü (kim?)*) ifadə olunur.

Cümlənin beş üzvü olur: **mübtəda**, **xəbər**, **tamamlıq**, **təyin**, **zərflək**. Cümlə üzvləri cümlənin təşkilində vəzifəsinə görə iki yerə bölünür:

1. **Baş üzvlər**: mübtəda, xəbər.
2. **İkinci dərəcəli üzvlər**: tamamlıq, təyin və zərflək.

Cümlənin yaranmasında və bitmiş fikri ifadə etməsində əsas rolu baş üzvlər oynayır. Onlar mənə və qrammatik cəhətdən cümlənin əsasını təşkil edir. Nitq hissələrindən isim cümlədə daha çox mübtəda və tamamlıq; sifət və say, əsasən, təyin və zərflək; təsirlənən feillər isə xəbər olur. Əvəzlək isə əvəz etdiyi nitq hissəsinin sintaktik vəzifəsini daşıyır.

Cümlə üzvləri müəyyən şərti işarələrlə qeyd edilir və suallara cavab verir:

Mübtəda _____	Xəbər =====	Tamamlıq -----	Təyin	Zərflək =====
kim? nə? hara?	nə edir? kimdir? haradadır? necədir? neçədir? hansıdır? nə üçündür? nə haqqın- dadır? kim haqqın- dadır? nə etdi? nə etməliyik?	kimi? nəyi? haranı? kimə? nəyə? kimdə? nədə? kimdən? nədən? kim ilə? nə ilə? kim üçün? nə barədə? kim haq- qında? nə haq- qında?	necə? nə cür? nə tərzdə? nə vəziy- yətdə? nə zaman? nə vaxt? harada? haradan? nə qədər? nə dərəcədə? niyə? nə üçün? nə səbəbə?	necə? nə üçün? hansı? neçə? nə qədər? neçənci?

Cümlə üzvləri arasında sintaktik əlaqə növləri və onların əsas və asılı tərəfləri:

Mübtəda ← xəbər (*uzlaşma*)
Tamamlıq → xəbər
Zərflək → xəbər
Təyin → aid olduğu bütün üzvlər

Tamamlıq – zərfləklə
Zərflək – mübtəda ilə
Tamamlıq – mübtəda ilə

} sintaktik əlaqədə olmur

Mübtəda

Mübtəda cümlənin **baş üzvü** olub, hərəkət və əlaməti xəbərlə müəyyənləşən **şəxsi, əşyanı** bildirir. Mübtəda cümlənin fikir özülünü təşkil edir, ismin adlıq halında olan söz və ya birləşmələrlə ifadə olunur, “kim?”, “nə?”, bəzən də “hara?” suallarından birinə cavab verir. Məsələn: Uşaq (*kim?*) ağlayır. Dəniz suyu (*nə?*) duzlu olur. Ərbil (*hara?*) qədim şəhərdir.

Mübtədanın əsas xüsusiyyətləri

1. Mübtəda qrammatik cəhətdən cümlənin ən müstəqil üzvüdür. Cümlənin digər zəruri üzvü xəbər də mübtədadan qrammatik cəhətdən asılı olur, onunla uzlaşır. Təyin də mübtədadan asılı olur və onunla yanaşma əlaqəsinə girir. Məsələn: “Çalışqan $\longleftrightarrow$ şagird $\longleftrightarrow$ danışdı” cümləsində “çalışqan” (*təyin*) və “danışdı” (*xəbər*) sözləri “şagird” (*mübtəda*) sözündən qrammatik cəhətdən asılıdır.

2. Mübtədanın əlaməti xəbərdə öz ifadəsini tapır. Mübtəda hansı şəxsdə olarsa, xəbər də onunla həmin şəxsin qrammatik cəhətləri ilə uyğunlaşır. Məsələn: mən oxuyuram, sən oxuyursan, o oxuyur, biz oxuyuruq, siz oxuyursunuz, onlar oxuyur(lar) və s.

3. Mübtəda cümlədə iş görəni (*fail*) və ya haqqında danışılan əşyanı bildirir. Mübtəda şəxs bildirməklə yanaşı, canlı və cansız varlıqları, mücərrəd anlayışları da ifadə edir. Məsələn: Əhməd (*kim? – fail*) su içdi. Kitab (*nə? – cansız əşya*) çox maraqlı idi. Ümid (*nə? – mücərrəd anlayış*) sonda ölər.

4. Mübtəda, bir qayda olaraq, adlıq halda olan söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunur və “kim?”, “nə?”, bəzən də “hara?” suallarından birinə cavab verir. Mübtəda insan məfhumu ifadə etdikdə “kim?” sualına cavab verir. Məsələn: Əli (*kim?*) igid əsgərdir. Mübtəda cansız varlıqları ifadə etdikdə “nə?”, məkan məzmunu bildirdikdə isə “hara?” sualına cavab verir. Məsələn: Ağac (*nə?*) çox böyük və gözəl idi. Bakı (*hara?*) dünyada öz nefti ilə məşhurdur.

5. Mübtədə, əsasən, cümlənin əvvəlində işlənir və cümlədəki fikir mübtədaya görə nizamlanır.

Mübtədanın ifadə vasitələri

Mübtədanın əsas ifadə vasitələri isim və əvəzliliklər, ismi birləşmələr, əsas tərəfi məsdər və feili sifətlə ifadə olunan feili birləşmələrdir.

- **İsim:** Təkrar biliyin anasıdır.
- **Əvəzlilik:** Sən çox yaxşı insansan.
- **Sifət:** Cavan bizimlə razılaşmadı.
- **Say:** Birincilər qızıl medal qazandılar.
- **Zərf:** Yuxarılar daha gözəl olur.
- **Məsdər:** Gülmək ömrü uzadır.
- **Feili sifət:** Vuruşanlar qalib gəldilər.
- **Söz birləşməsi:** Vətən oğlu dövlətin müdafiəsinə həmişə hazır olmalıdır.
- **Mürəkkəb ad:** Məhəmməd Füzuli türk ədəbiyyatının parlaq simasıdır.

Mübtədə quruluşca **sadə** və **mürəkkəb** olur. Nitq hissələri ilə ifadə olunan mübtədalar sadə, söz birləşmələri ilə ifadə olunduqda isə mürəkkəb olur. Bir sıra hallarda cümlənin mübtədası buraxıla bilər və biz onu xəbərdəki şəxs sonluğuna əsasən müəyyənləşdirə bilərik. Məsələn: Oxumağa çox həvəs göstərdim. Bişirdiyim xörəyi çox bəyənmişdin.

Xəbər

Xəbər cümlənin **baş üzvü** olub, cümlədə haqqında danışılanın – mübtədanın **hərəkət** və ya **əlamətini** bildirir. Xəbər mübtədaya aid iş, hal, hərəkət, hadisə və hökmü bildirir. Xəbər “*nə edir?*” (feilin bütün şəkil və zamanlarının suallarına), “*kimdir?*”, “*nədir?*”, “*hansıdır?*”, “*neçəncidir?*” və s. suallarından

birinə cavab verir. Məsələn: Tələbə məktəbə gedir. Mənim oğlum igiddir. Birinci cümlədə “gedir” sözü əşyanın hərəkətini bildirdiyi halda, ikinci cümlədə “igiddir” sözü əşyanın daşdığı keyfiyyəti bildirir.

Xəbər cümlənin iki ən vacib üzvündən biridir. Məhz xəbər vasitəsilə fikrimiz ya təsdiq, ya da inkar olunur. Hətta bir çox hallarda cümlədə mübtəda olmadıqda, xəbər vasitəsilə onu asanlıqla təsəvvür etmək olur. Məsələn, “Şəhərə gedirəm” cümləsində mübtədanın olmamasına baxmayaraq xəbərin (“*gedirəm*”) vasitəsi ilə onu müəyyən etmək mümkündür. Lakin cümlənin ən müstəqil üzvü mübtədadır, xəbər mübtədadan şəxsə və kəmiyyətə görə asılı olur.

Cümlədə söylənilən yeni məlumatı, adətən, xəbər və xəbəre aid olan üzvlər (*tamamlıq, təyin, zərflilik*) vasitəsilə alırıq. Xəbər həm əsas nitq hissələri, həm də söz birləşmələri ilə ifadə oluna bilər.

Xəbər quruluşca iki qrupa bölünür: əsas nitq hissələri ilə ifadə olunan xəbərlər quruluşca **sadə**; söz birləşmələri ilə ifadə olunan xəbərlər isə quruluşca **mürəkkəb** olur. Məsələn: Kərkük gözəldir (*sadə xəbər*). Ən sevimli nəğməmiz ana laylasıdır (*mürəkkəb xəbər*).

“**Başlamaq**”, “**istəmək**”, “**bilmək**”, “**olmaq**”, “**etmək**”, “**ələmək**” feilləri çox zaman başqa sözlərlə birləşərək xəbər vəzifəsində işlənir. Məsələn: O, dərs oxumağa başladı. Sən getmək istəyirdin. Hava çox isti oldu. Biz ona kömək etdik. Lakin bu feillər müstəqil olaraq da xəbər kimi işləyə bilər. Məsələn: Dərs başladı. Uşaq su istəyirdi. Biz kənddə oluruq.

“**İdi**”, “**imiş**”, “**isə**”, “**deyil**” tipli köməkçi sözlər və qoşmalar həmişə qoşulduğu sözlə birlikdə asılı xəbər olur, onun quruluşuna və növünə təsir etmir. Məsələn: Qonaqlar gəlmiş idi. Bu kitab sizin deyil. Deyilənlərə görə bu şəhər əvvəllər çox gözəl imiş.

Xəbərin ifadə vasitələri

Xəbər ifadə vasitələrinə görə iki yerə bölünür: **feili xəbər** və **ismi xəbər**.

1. **Feili xəbər təsriflənən feillərlə** – əmr, xəbər, arzu, vacib, lazım, şərt şəkilləri və hərəkət məzmunlu frazeoloji birləşmələrlə ifadə olunur:

- **Əmr şəkli ilə:** İnsanların qəlbini heç vaxt qırma.
- **Xəbər şəkli ilə:** Şagird dərslərini əzbərdən danışdı.
- **Arzu şəkli ilə:** Kaş o, qalib gələ idi.
- **Lazım şəkli ilə:** Atam sabah gələsindir.
- **Vacib şəkli ilə:** Mən şəhərə getməliyəm.
- **Şərt şəkli ilə:** Siz gəlsəniz, çox yaxşı olardı.
- **Frazeoloji birləşmə ilə:** Şagirdlər diqqətlə müəllimlərinə qulaq asırdılar.

2. **İsmi xəbər adlarla** – isim, sifət, say, əvəzlilik, zərflər, məsdər, əsas tərəfi məsdərlə ifadə olunan birləşmə feili sifət, feili sifət tərkibləri, ismi birləşmələr, mürəkkəb adlarla ifadə olunur:

- **İsimlə:** Təlaffuz çox gözəl şəhərdir.
- **Sifətlə:** Ər bil qalası möhtəşəmdir.
- **Sayla:** Kərkükdə şairlər çoxdur.
- **Əvəzliliklə:** Azərbaycana gələnlərdən biri də sizsiniz.
- **Zərflə:** Biz irəlidəyik.
- **Məsdərlə:** Əsas məsələ uğur qazanmaqdır.
- **Feili sifətlə:** Bizim fəxrlərimiz müsabiqədə qalib gələnlərdir.
- **İsmi birləşmələrlə:** O, qəhrəman el oğludur.
- **Mürəkkəb adlarla:** Həmin şeirlərin müəllifi Məhəmməd Füzulidir.
- **II növ təyini söz birləşməsi ilə:** Əhməd iki oğul atasıdır.
- **III növ təyini söz birləşməsi ilə:** Mənim səadətim sənin səadətidir.

Xəbərin mübtəda ilə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşması

Xəbər mübtəda ilə **şəxsə** və **kəmiyyətə** görə uzlaşır. Belə ki, mübtəda hansı şəxsə olarsa, xəbər də həmin şəxsə olur, həmin şəxsin şəkilçisini qəbul edir:

Mən yazıram
Sən yazırsan
O yazır

Biz yazırıq
Siz yazırsınız
Onlar yazırlar

Xəbər mübtədə ilə kəmiyyətə görə də uzlaşır. I və II şəxsdə xəbər həmişə mübtədə ilə uzlaşır. III şəxsin cəmində isə xəbər kəmiyyətə uzlaşa da bilir, uzlaşmaya da bilir. Bu, aşağıdakı şəkillərdə özünü göstərir:

1. Qrammatik normanın tələbinə görə mübtədə III şəxsdə insan anlayışı bildirib cəmdə işləndikdə xəbər də əksər vaxtlarda cəmdə olur. Məsələn: Güləşçilər ağır məşqlər edirdilər. Bəzi hallarda isə xəbər mübtədə ilə kəmiyyətə uzlaşmaya da bilər: Uşaqlar qəşəng şəkillər çəkdi.

2. Qrammatik normanın tələbinə görə mübtədə heyvan və quş anlayışı bildirib cəmdə işləndikdə xəbər mübtədə ilə uzlaşa da bilir, uzlaşmaya da bilir. Çox zaman uzlaşmır. Məsələn: Quzular mələşir – Quzular mələşirlər. Atlar qaçırdı – Atlar qaçırdılar. Bu cümlələrdə uzlaşma əlaqəsi pozulsa da, qrammatik norma pozulmamışdır.

3. Qrammatik normanın tələbinə uyğun olaraq mübtədə cansız varlıqlarla ifadə olunub cəmdə işləndikdə xəbər, demək olar ki, təkdə olur. Məsələn: Güllər açdı. Binalar inşa edildi. Qarlar əriməyə başladı. Bu cümlələrdə kəmiyyətə görə uzlaşma pozulsa da, qrammatik norma pozulmur. Bu zaman kəmiyyətə görə uzlaşma əlaqəsinin pozulması qrammatik normanın pozulması hesab edilmir.

Tamamlıq

Tamamlıq cümlənin **ikinci dərəcəli üzvü** olub, üzərində iş icra olunan və ya hərəkətlə dolayı yolla əlaqələnən əşyanı, obyekti bildirir. İsimin adlıq və yiyəlik hallarından başqa, qalan hallarda əşya, obyekt bildirən sözlər və birləşmələr cümlədə tamamlıq vəzifəsində işlənir. Bu cəhətdən tamamlıq özünün

əşya məzmunu ifadə etməsinə görə mübtədanı xatırladır. Onların ifadə vasitələri də, demək olar ki, eynidir. Lakin mübtədə yalnız isimin adlıq halında dura bilən sözlər və birləşmələrlə ifadə olunduğu halda, tamamlıq isimin dörd halı ilə: yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq halda olan sözlər və birləşmələrlə ifadə olunur. Tamamlıq aşağıdakı suallardan birinə cavab verir: *kimi? nəyi? haranı? nə? kimə? nəyə? kimdə? nədə? kimdən? nədən? kim üçün? nə üçün? kim ilə? nə ilə? kim haqqında? nə haqqında? kimdən savayı? nədən savayı? kim barəsində? nə barəsində? kimdən ötrü? nədən ötrü?* və s. Məsələn: Kitabı (*nəyi?*) hədiyyə etdim. Tələbədə (*kimdə?*) maraqlı bir kitab var. O, oğlu ilə (*kim ilə?*) fəxr edirdi. Kərkük haqqında (*nə haqqında*) kitab yazıldı.

Tamamlıqlar **isim, əvəzlik, məsdər, isimləşmiş sifət, say, işarə əvəzlilikləri, zərf, feili sifət və söz birləşmələri, mürəkkəb adlarla və qoşmalı sözlərlə** ifadə oluna bilər. Nitq hissələri ilə ifadə olunan tamamlıqlar quruluşca **sadə**, söz birləşmələri və mürəkkəb adlarla ifadə olunan tamamlıqlar isə **mürəkkəb** hesab olunur.

Sadə tamamlıqlar:

- **İsimlə:** Qardaşları Yusifi quyuya saldılar.
- **Sifətlə:** Gözəlləri vəsf etməliyik.
- **Sayla:** Çox istəyən azdan da məhrum olar.
- **Əvəzliliklə:** Atam məni çox istəyir.
- **Zərflə:** Yuxarılara çox baxma.
- **Feili sifətlə:** Gecikənləri dərəcə buraxmayın.
- **Məsdərlə:** Oxumağı çox sevirəm.

Mürəkkəb tamamlıqlar:

- **Məsdər tərkibləri ilə:** Rəqs etməyi atasından öyrənmişdi.
- **Feili sifət tərkibləri ilə:** İşə vaxtında gələnlərə mükafat veriləcək.

• **I növ təyini söz birləşməsi ilə:** Maraqlı kitabı bazardan aldım.

• **II növ təyini söz birləşməsi ilə:** Vətən torpağını hamı qoruyalıdır.

• **III növ təyini söz birləşməsi ilə:** Kəndin sakinlərini çox sevirəm.

• **Mürəkkəb adlarla:** “Leyli və Məcnun” hekayəsini maraqla oxudum.

Obyektə münasibət baxımından tamamlıqların iki növü vardır: **vasitəli tamamlıqlar** və **vasitəsiz tamamlıqlar**.

1. **Vasitəli tamamlıqlar** – isimin yönlük, yerlik, çıxışlıq hallarında olan, eyni zamanda **“ilə”, “üçün”, “qarşı”, “haqqında”, “barəsində”** qoşmalarının qoşulduğu sözlər və birləşmələr əşya və obyekt bildirdikdə vasitəli tamamlıq rolunda çıxış edir. Vasitəli tamamlıqlar **“kimə?” “nəyə?” “kimdə?” “nədə?” “kimdən?” “nədən?” “kim ilə?” “nə ilə?” “kim üçün?” “nə üçün?” “kim haqqında?” “nə haqqında?” “nə barədə?”** suallarından birinə cavab verir. Məsələn: Anam üçün hədiyyə almışam. Bizə çəp-çəp baxır. Dastanlar haqqında nə bilirsiniz?

“Biz”, “siz”, “onlar” şəxs əvəzlilikləri yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarında cümlədə həm vasitəli tamamlıq, həm də yer zərfliyi ola bilər. Yer zərfliyi kimi işlənmiş əvəzliliklərdə məkan anlayışı ifadə olunur. Məsələn:

- Şagird bizə təşəkkür etdi (*vasitəli tamamlıq*).
- Onlar bizə gəlmişdi (*yer zərfliyi*).
- Sizdən çox razıdırlar (*vasitəli tamamlıq*).
- Sizdən gəlirəm (*yer zərfliyi*).

2. **Vasitəsiz tamamlıq** – isimin təsirlik halında işlənən sözlər və birləşmələrlə ifadə olunurlar. Vasitəsiz tamamlıqlar yalnız təsirli feillərlə bağlı olur və **“kimi?” “nəyi?” “haranı?” “nə?”** suallarından birinə cavab verirlər.

Vasitəsiz tamamlıqlar özü də iki yerə bölünür: **müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıq** və **qeyri-müəyyənlik bildirən bildirən vasitəsiz tamamlıq**.

a) **Müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlar** müəyyən təsirlik halda işlənən sözlər və birləşmələrlə ifadə olunur, “*kimi?*” “*nəyi?*” suallarından birinə cavab verir. Məsələn: Kəndimizin şagirdlərini (*kimi?*) mükafatlandırdılar. Məktubu (*nəyi?*) dünən yazıb bitirdim. Əhmədin qardaşını (*kimi?*) xaricə təhsil üçün göndərirlər.

b) **Qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlar** isimin qeyri-müəyyən təsirlik halında işlənən söz və birləşmələrlə ifadə olunur. Qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq “*nə?*” sualına cavab verir və həmişə xəbərin yanında işlənir. Məsələn: Həsən sü (*nə?*) içir. Şagirdlər qaliblərə gül dəstələri (*nə?*) verirdilər. Bağban gül (*nə?*) əkirdi.

İsimləşən (*substantivləşən*) işarə əvəzlilikləri, yer zərfləri (**ora, bura, içəri, irəli** və s.) də təsirlik halda olduqda cümlənin vasitəsiz tamamlığı olur. Məsələn: Əhməd buranı tanıyırdı. İçərini diqqətlə təmizlə. Mən bunu hiss etmişdim və s.

Qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlığın tələb etdiyi “*nə?*” sualı ilə mübtədanın “*nə?*” sualını eyniləşdirmək olmaz. Məsələn: “Quzu (*nə?*) sü (*nə?*) içir” cümləsində “quzu” mübtəda, “su” isə tamamlıqdır. Belə cümlələrdə tamamlığa təsirlik hal şəkilçisi artırmaq olar: Quzu (*nə?*) suyu (*nəyi?*) içir. Lakin bu əməliyyatı mübtəda üzərində aparsaq, cümlənin mənası pozula və ya dəyişə bilər. Digər tərəfdən, bu tip tamamlıqlar təsirli feillərin yanında olur və onları təsirli feillərin yanından uzaqlaşdırdıqda həmin tamamlıqlar şəkilçili formaya düşür. Məsələn: Uşaq ağacdan meyvə dərir – Meyvəni ağacdan uşaq dərir.

Təyin

Cümlədə isimlə və ya isimləşmiş sözlərlə ifadə olunan hər hansı üzvü izah edən edən **ikinci dərəcəli** üzvə **təyin** deyilir. Təyini digər ikinci dərəcəli üzvlərdən fərqləndirən mühüm bir xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, o, tək-cə baş üzvləri deyil, əşya

məzmunlu ikinci dərəcəli üzv olan tamamlığı və bəzi zərflikləri də izah edir, aydınlaşdırır. Təyin, adətən, **asılı tərəf** olur.

Təyin “*necə?*” “*nə cür?*” “*hansı?*” “*neçə?*” “*nə qədər?*” suallarından birinə cavab verir. Məsələn: Əhməd çalışqan şagirdidir. Kitabxanada iyirmi min kitab var.

Təyin sifətləşmiş isim, sifət, say, işarə və təyini əvəzliliklərlə, sifətləşmiş yer zərfləri və feili sifət, ismi birləşmələr, mürəkkəb adlar və feili sifət tərkibləri ilə də ifadə oluna bilər. Məsələn: Uca dağlar göz oxşayırdı (*sifətlə*). Mənim iki qardaşım var (*sayla*). Bu kitab çox bahadır (*əvəzliliklə*). Yatmış gözəl oyandı (*feili sifətlə*). Aşağı otaqlar daha sərinidir (*zərfliliklə*). O, dəri əlcək geyinmişdi (*sifətləşmiş isimlə*).

Hər hansı bir təyin cümlədə məcazi mənada işlənilsə, həmin təyin **bədii təyin** adlanır. Məsələn: “qara göz” birləşməsində “qara” sözü öz informativ funksiyasında işlənilib, buna bədii təyin demək olmaz. Amma “qara gün” ifadəsində, gün qara ola bilməz, burada “qara” sözü məcazi mənada işlənərək poetik funksionu yerinə yetirir.

Təyinlər quruluşca **sadə** və **mürəkkəb** olur. Nitq hissələri ilə ifadə olunan təyinlər quruluşca sadə, söz birləşmələri ilə ifadə olunan təyinlər isə quruluşca mürəkkəb olur. Məsələn: Böyük insan bağışlamağı bacarmalıdır. Səhərə gedən tələbələr qalib oldular.

1. Sadə təyinin ifadə vasitələri:

- **İsimlə:** Usta Əli böyük bir məscid inşa etdi.
- **Sifətlə:** Yaşıl ağaclar təbiətə gözəllik bəxş edirdi.
- **Sayla:** Kəndimizdə üç məktəb var.
- **Əvəzliliklə:** Belə dostu heç yerdə tapa bilməzsən.
- **Zərfliliklə:** Yuxarı kəndlərə yağış yağıb.
- **Feili sifətlə:** Oxuyan tələbə həmişə uğur qazanır.

2. Mürəkkəb təyinin ifadə vasitələri:

• **II növ təyini söz birləşməsi ilə:** Kənd bələdiyyəsi Həsən Ərbili bizə gəldi.

• **III növ təyini söz birləşməsi ilə:** Səhidin atası Əli Abbas göz yaşını töküdü.

• **Qeyri-təyini söz birləşmələri ilə:** Bizə əli silahlı adam lazımdır.

• **Feili sifət tərkibi ilə:** Ön cəbhədə vuruşan əsgərlərimiz şəhid oldular.

• **Qoşmalı birləşmələrlə:** Qızıl kimi sözdür.

Məsdər və məsdər tərkibləri, feili bağlama və feili bağlama tərkibləri təyin ola bilmir. Təyin cümlədə bütün cümlə üzvlərinə aid olur və onların hər birinə yanaşma əlaqəsi ilə bağlanır.

Zərflik

Zərflik hərəkətin icrasını və ya əlamətin meydana çıxmasını müxtəlif cəhətdən izah edən **ikinci dərəcəli** üzvdür. Zərfliklər “*necə?*”, “*nə zaman?*”, “*haraya?*”, “*nə dərəcədə?*”, “*nə üçün?*”, “*nə məqsədlə?*” suallarına cavab verir.

Zərflik əksərən zərflərlə (*tərzi-hərəkət, zaman, yer və miqdar zərfləri*) və feili bağlamalarla ifadə olunur. Məsələn: Mən səni çoxdan tanıyıram. O, kənddən çıxanda yağış yağdı. O, yənə də rəqiblərinə qalib gəldi.

Zərflik yer və zaman mənalı isimlər, qoşmaların artırıldığı məsdərlər, sual əvəzlilikləri ilə də ifadə oluna bilər. Məsələn: Dağlara qar yağır. Uşaq ağlamamaq üçün özünü güclə saxladı. Sən dərslərini nə üçün öyrənməmişən?

Zərflik quruluşca iki növə – **sadə** və **mürəkkəb** növlərə bölünür. Nitq hissələri ilə ifadə olunan zərfliklər quruluşca **sadə**, söz birləşmələri ilə ifadə olunan zərfliklər quruluşca **mürəkkəb zərflik** olur. Məsələn, “Əsgərlər irəli hücum etdilər” cümləsindəki zərflik sadə, “Fərat çayı daşanda el-obanın vəziyyəti çətinləşir” cümləsində zərflik isə mürəkkəbdir.

Zərflik, əsasən, cümlənin feili xəbərinə aid olur və yanaşma əlaqəsi ilə bağlanır. Məsələn, “Şagirdlər imtahana ciddi hazırlaşırlar” cümləsində “ciddi” zərfliyi işin icra tərzini bildirir. Zərfliklər ismi xəbərə aid olduqda isə əlamətin meydana çıxmasının tərzini, zamanını, yerini, miqdarını, səbəbini və məqsədini

bildirir. Məsələn: Bu kəlamlar qızıl kimi dəyərlidir. Uşaq xəstə olduğu üçün çox zəif idi.

Zaman zərfliyinin mənaca **altı növü** vardır və bunlar aşağıdakılardır:

- **Tərzi-hərəkət zərfliyi.**
- **Zaman zərfliyi.**
- **Yer zərfliyi.**
- **Kəmiyyət (*miqdar*) zərfliyi.**
- **Səbəb zərfliyi.**
- **Məqsəd zərfliyi.**

1. Tərzi-hərəkət zərfliyi – işin, hərəkətin və əlamətin icra tərzini bildirir, “*necə?*” “*nə cür?*” “*nə tərzdə?*” “*nə vəziyyətdə?*” suallarından birinə cavab verir. Məsələn: Əsgərlərimiz qəhrəmancasına vuruşur. Dərslərini yaxşı oxu. Uşaq böyüklər kimi danışdı və s.

Təyin ilə tərz-hərəkət zərfliyini bir-birindən fərqləndirmək üçün onların hansı cümlə üzvünə aid olduğuna fikir vermək lazımdır. Təyin həmişə isimlə ifadə olunan, əşya bildirən üzlərə aid olur; tərz-hərəkət zərfliyi isə feili xəbərlə bağlı olur. Məsələn, “Mən maraqlı kitab oxudum” cümləsində “maraqlı” sözü isimlə işləndiyi üçün təyin, “Uşaq maraqlı geyinmişdi” cümləsində isə “maraqlı” sözü feillə işləndiyinə görə tərz-hərəkət zərfliyidir.

2. Zaman zərfliyi – iş və hərəkətin, hadisənin zamanını bildirir, “*nə vaxt?*” “*nə zaman?*” “*haçan?*” suallarından birinə cavab verir. Məsələn: Dünən səhərdən dağlara qar yağır. İndi hamı bir nəfər kimi vətəni qoruyalıdır. Bu il kənddə istirahət edəcəyəm və s.

3. Yer zərfliyi – iş və hərəkətin icra olunduğu yeri, istiqamətini, başlanğıc və bitmə nöqtəsini bildirir, “*hara?*” “*haraya?*” “*harada?*” “*haradan?*” suallarından birinə cavab verir. Məsələn: İsə tələsirəm. Yuxarıdan mənzərə daha yaxşı görünür. Dəniz sahilində hava çox təmizdir. Sabah bizə gedərik. Elm məktəbdə öyrənilir və s.

4. Kəmiyyət zərfliyi – iş və hərəkətin nə qədər icra olunduğunu bildirir, “*nə qədər?*”, bəzən də “*nə dərəcədə?*” suallarından birinə cavab verir. Məsələn: Sizin gəlməyiniz məni çox sevindirdi. Bu gün az işlədik. Gəlirlərimiz ikiqat artmışdı.

Kəmiyyət zərfliyi “**tamamilə**”, “**tamamən**”, “**büsbütün**” zərfləri ilə də ifadə oluna bilər. Məsələn: Bu məsələdə tamamilə səninlə razıyam. Yağışın altında büsbütün islanmışdı və s.

5. Səbəb zərfliyi – iş, hərəkət və əlamətin səbəbini bildirir, “*niyə?*” “*nə üçün?*” “*nə səbəbə?*” “*nəyə görə?*” “*nədən ötrü?*” suallarından birinə cavab verir. Səbəb zərfliyi “**üçün**”, “**ötrü**”, “**görə**” qoşmalarının artırıldığı söz və birləşmələrlə, feili sifət və feili sifət tərkibləri, feili bağlama və feili bağlama tərkibləri ilə, sual əvəzlilikləri və ismi birləşmələrlə ifadə oluna bilər. Məsələn: O, şəhərdə qaldığı üçün çox xoşbəxt idi. Gənclik illərini yadına salıb kövrəldi. Sən niyə vətəni bu qədər sevirsen? Qorxudan dili pəltək vururdu. Soyuqdan heç nə etmək olmurdu və s.

İkinci tərəfi “**üstündə**”, “**sayəsində**”, “**sayəndə**”, “**üzündən**” sözləri ilə olan birləşmələr də səbəb zərfləri ola bilər. Məsələn: Qonşuluq üzündən çox şeyi danışmaq olmur. Atamızın sayəsində xoşbəxtliyə çatmışıq. Sənin üzündən hər şey bərbad oldu və s.

6. Məqsəd zərfliyi – iş və hərəkətin məqsədini bildirir, “*niyə?*” “*nədən ötrü?*” “*nəyə görə?*” “*nə məqsədlə?*” suallarından birinə cavab verir.

“**Üçün**”, “**ötrü**” qoşmaları ilə işlənən isim, məsdər və məsdər tərkibləri, sual əvəzlilikləri, ismi birləşmələr və s. ilə ifadə olunur. Məsələn: Şəhidlər Vətən uğrunda canlarından keçmişlər. Baba dincəlmək üçün kəndə getdi. Məqsədə çatmaq üçün gecə-gündüz çalışmaq lazımdır.

İkinci tərəfi “**məqsədilə**”, “**niyyətilə**”, “**uğrunda**”, “**yolunda**” sözləri ilə ifadə olunmuş birləşmələr cümlədə məqsəd zərfliyi ola bilər. Məsələn: Əli əlm öyrənmək məqsədilə Azərbaycana səfər etdi. Sənin uğrunda hər şeydən keçərəm. O, yaxşılıq etmək niyyətilə dostunun yanına getdi və s.

Məqsəd zərfliyi səbəb zərfliyinə oxşasa da, məna çalarına görə ondan fərqlənir. **Səbəb və məqsəd zərfliləri arasındakı fərqləri** aşağıda qeyd edirik:

- Səbəb zərfliyinin ifadə etdiyi iş, hadisə xəbərdəki işdən, əlamət və hadisədən əvvələ aid olur. Məqsəd zərfliyi ilə ifadə olunan iş bir məqsəd kimi qarşıda durur və gələcəyə aid olur. Məsələn: Yorulduğum üçün tədbirə getmədim (*səbəb zərfliyi*). Yorulmamaq üçün tədbirə getmədim (*məqsəd zərfliyi*).

- Səbəb zərfliyi “**dığı**” şəkilçili feili sifət+“**üçün**”, “**ötrü**” qoşmaları, məqsəd zərfliyi isə “**maq**”+“**üçün**”, “**ötrü**” qoşmalı məsdər və məsdər tərkibləri ilə düzəlir. Məsələn: Kənddə qaldığı üçün çox sevinirdi (*səbəb zərfliyi*). Kənddə qalmaq üçün səhər tezdən ora yollandı (*məqsəd zərfliyi*).

- Səbəb zərfliyində iş kortəbii, məqsəd zərfliyində isə qabaqcadan planlı şəkildə icra olunur. Məsələn: Axşam yemək yemədiyim üçün gecə rahat yata bilmədim (*səbəb zərfliyi*). Axşam rahat yatmaq üçün yemək yedim (*məqsəd zərfliyi*).

- Səbəb və məqsəd zərflilərini bir-birindən fərqləndirmək üçün hər ikisinə “*nə məqsədlə?*” sualını veririk. Bu suala cavab verən zərflik məqsəd zərfliyidir. Başqa sözlə desək, səbəb zərfliyi üçün “*nə səbəbə?*”, məqsəd zərfliyi üçün “*nə məqsədlə?*” sualı daha müvafiqdir. Məsələn: Uşağı incitdiyi üçün (*nə səbəbə?*) maşını saxlamalı oldu (*səbəb zərfliyi*). Uşağı incitmək üçün (*nə məqsədlə?*) maşını yavaş sürdü (*məqsəd zərfliyi*).

NƏTİCƏ

Müasir Azərbaycan və İraq-türkman dili Azərbaycan və İraq türkmanlarının ədəbi dilidir. Ədəbi dil ümumxalq dilinin ən yüksək mərhələsidir. Bu və ya digər xalqın dili ümumbəşər dilinin bir formasıdır. Ona görə də ümumbəşər dilinin inkişaf yolları, eyni zamanda, ayrı-ayrı xalqların dilinə, həmçinin Azərbaycan dilinə də aiddir. Başqa sözlə desək, müasir ədəbi dil ümumiləşdirici vahid milli bir dildən ibarətdir. Bu dil dövlət sənədlərində, elm və sənət əsərlərində dövrün yüksək düşüncələrini təmsil edən dil olaraq formalaşır, məktəblərdə tədris edilir, bədii əsərlərdə təkmilləşir və cilalanır.

İraq-türkman dilinin qrammatikasının Azərbaycan dili bazasında tədqiqi zamanı əldə etdiyimiz nəticələri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- Geneoloji (*mənşə*) mənsubiyyəti etibarilə Azərbaycan və İraq-türkman dilləri türk dilləri ailəsinin Oğuz-Səlcuq dilləri qrupuna daxildir;

- Azərbaycan və İraq-türkman dillərinin digər türk dilləri ilə ümumi lüğət fondu və qrammatik quruluşuna malik olması faktı türk dillərinin bir mənşədən törədiyini və getdikcə müəyyən tarixi səbəblər nəticəsində parçalanıb müxtəlif coğrafi mühitlərdə, müxtəlif əlaqə və münasibətlər nəticəsində inkişaf edərək, müstəqil dillər kimi formalaşdığını göstərir;

- Azərbaycan və İraq-türkman dilləri öz morfoloji quruluşu etibarilə iltisəqi (*aqqlütinativ*) dillər qrupuna daxildir. Belə ki, iltisəqi dillər qrupunda sözlər (*söz kökləri*) əsasən bütövlüyünü mühafizə edir, onların sonuna şəkilçilər artırmaqla yeni sözlər düzəldilir, yaxud sözlər arasında özünəməxsus əlaqə yaradılmaqla söz birləşmələri və cümlələr əmələ gətirilir;

- Azərbaycan və İraq-türkman dillərinin leksik, fonetik və qrammatik quruluşunda türk dilləri ailəsinə daxil olan dillərin bir sıra ümumi əlamətlərinə rast gəlirik. Bunlardan Oğuz dillərindən olan Azərbaycan, türkman, türk, türkmən və qaqauz

dillərinə məxsus xüsusiyyətlərin oxşarlığı və birliyi daha çox üstünlük təşkil edir;

- Xüsusilə, Azərbaycan və İraq-türkman dilləri arasında ən müxtəlif aspektlərdən bənzərlik və eyniyyət yüksək dərəcədədir. Bu eyniyyət və tam oxşarlıq morfoloji, sintaktik və leksik tərkib baxımından bariz şəkildə təzahür edir;

- Azərbaycan və İraq-türkman dillərinin morfoloji quruluşda nitq hissələrinin yeri, hal, kəmiyyət, mənsubiyyət kateqoriyaları, sifət dərəcələri, say və zərflərin yaranma yolları, feilin zəngin kateqoriyaya malik olması və s. başqa türk dillərindən müəyyən dərəcədə fərqli xüsusiyyətlərə malikdir;

- Bu iki doğma dilin sintaktik quruluşunda özünü göstərən söz birləşmələri, ifadə və ibarələr, cümlə üzvlərinin sıralanması, əlaqə və uzlaşmalar, çoxkomponentli cümlələr onun xarakterik xüsusiyyətlərindən hesab olunur;

- Azərbaycan və İraq-türkman dillərini başqa türk dillərindən fərqləndirən bir sıra səciyyəvi cəhətlər mövcuddur. Bu xüsusiyyətlər özünü fonetik sistemdə, lüğət tərkibində və qrammatik quruluşda göstərir;

- Azərbaycan və İraq-türkman dillərində “ə” saitinin geniş yayılması, söz əvvəlində “h” samitinin işlənməsi, “q” samitinin geniş inkişaf etməsi, samit səslərin bəzi sözlərdə qoşalaşması, yerdəyişməsi, assimilyasiya, dissimilyasiya kimi fonetik hadisələr və s. onun fonetik sistemi üçün səciyyəvi əlamətlərdir;

- Azərbaycan və İraq-türkman dillərində sözlərin nitq hissələrinə görə təsnifi həm onların daşdığı mənalara, şəkli əlamətlərinə, həm də bir-biri ilə olan münasibətlərinə görə aparılır;

- Xüsusilə, müxtəlif mənaya malik olan eyni fonetik tərkibli sözlərin hansı mənə daşdığı və hansı nitq hissəsinə mənsub olduğu ancaq mətnin içərisində aydınlaşır. Məsələn, “yağ”, “köç”, “dolu” kimi sözlər “Çörəyə yağ sürt”, “Karvan köç aparırdı”, “Bu gün dolu yağdı” cümlələrində isim olduğu halda, “Yağ, ey yağış, yağ!”, “Yeni mənzilə tez köç”, “Otaq adamla dolu idi” cümlələrində “yağ”, “köç” sözləri feil, “dolu” sözü sifətdir;

- Azərbaycan və İraq-türkman dillərində müstəqil sözlər altı (*isim, sifət, say, əvəzlik, feil, zərflər*), qeyri-müstəqil sözlər beş (*qoşma, bağlayıcı, ədat, modal və nida*) nitq hissəsi ətrafında qruplaşır;

- Azərbaycan və İraq-türkman dillərində nitq hissələrinin müxtəlif vasitələrlə – şəkilçilərlə və söz sırası ilə əlaqəyə girməsi nəticəsində dəyişikliyə uğradığını və birinin digərinə keçdiyini müşahidə edirik. Bu cəhətdən onlar quruluş etibarilə kök sözlərə (məsələn: *at, dəvə, yaz, bil, ağ, sarı və s.*), düzəltmə sözlərə (məsələn: *atlı, dəvəçi, yağlı, bilik, ağartı, sarılıq və s.*) və mürəkkəb sözlərə (məsələn: *atlıqarışqa, dəvəquşu, ağciyər və s.*) ayrılır;

- Dünyanın bir sıra dillərində (*fars, fransız və s.*) isimin hal kateqoriyası olmadığı halda, Azərbaycan və İraq-türkman dillərində hal kateqoriyası mövcuddur. Bu kateqoriya vasitəsi ilə isimlər cümlədə müxtəlif sözlərlə əlaqələnir və bu əlaqə nəticəsində bir çox mənalara əmələ gəlir;

- Azərbaycan və İraq-türkman dillərində isimin altı hali vardır – adlıq, yiyelik, yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq halları;

- Azərbaycan və İraq-türkman dillərində digər dillərdə olduğu kimi mənsubiyyət kateqoriyası mövcuddur. Qrammatik mənsubiyyət kateqoriyasında sahib şəxslə mənsub əşya arasında əlaqə ifadə olunur. Mənsubiyyət kateqoriyasını türk dillərində ifadə etmək üçün (*hər üç şəxsin tək və cəm üçün*) müəyyən formal əlamətlər vardır ki, bunlara mənsubiyyət kateqoriyasının şəkilçiləri deyilir;

- Azərbaycan və İraq-türkman dillərində əgər sözün sonu saitlə bitərsə I şəxsin təkində “**m**” (ata+m), cəmində “**mız**⁴” (ata+mız), II şəxsin təkində “**n**” (ata+n), cəmində “**nız**⁴” (ata+nız), III şəxsin təkində və cəmində “**si**⁴” (ata+si), samitlə bitərsə, I şəxsin təkində “**ım**⁴” (ev+im), cəmində “**ımız**⁴” (ev+imiz), II şəxsin təkində “**n**⁴” (ev+in), cəmində “**ınız**⁴” (ev+iniz), III şəxsin təkində və cəmində “**i**⁴” (ev+i) mənsubiyyət şəkilçiləri işlədilir;

- II şəxsin tək və cəm mənsubiyyət şəkilçisi müxtəlif İraq türkman ləhcələrinə görə dəyişir. Belə ki, II şəxsin ədəbi dildə

mənsubiyyət şəkilçisi təkdə “n”, “in⁴”, cəmdə “nız⁴”, “ınız⁴” olduğu halda, Kerkük ləhcəsində II şəxsin təkində “v”, “iv⁴”, cəmində “viz⁴”, “iviz⁴”, Tuzxurmatu ləhcəsində II şəxsin təkində “y”, “iy⁴”, cəmində “yiz⁴”, “iyiz⁴” şəkilçiləri ilə əvəzlənir;

- Azərbaycan və İraq-türkman dillərində söz birləşmələri sözlərin tabelilik əsasında birləşməsindən əmələ gəlir. Birləşməni əmələ gətirən sözlərdən biri tabe olan, digəri isə tabe edəndir. Tabe olan söz tabe edən sözdən asılı olub, onu bu və ya başqa cəhətdən izah edir;

- Azərbaycan və İraq-türkman dillərində müstəqil leksik mənaya malik hər hansı söz və söz birləşməsi cümlə üzvü ola bilər. Bunların hamısı cümlədə daşdığı vəzifəsinə görə eyni rola malik deyildir. Belə ki, cümlə üzvlərinin bir hissəsi fikrin ifadəsində əsas, həlledici rola malikdirsə (*baş üzvlər: mübtəda, xəbər*), digər hissəsi baş üzvləri bu və ya başqa cəhətdən tamamlamağa, aydınlaşdırmağa, izah etməyə xidmət edir (*ikinci dərəcəli üzvlər: tamamlıq, təyin, zərflik*);

- Cümlədə istər baş, istərsə ikinci dərəcəli üzvlərin özünə-məxsus müəyyən xüsusiyyətləri vardır. Baş üzvlər müstəqil surətdə fikrin bitməsinə xidmət edə bilirsə, ikinci dərəcəli üzvlər belə bir rola malik ola bilmir. Buna görə də ikinci dərəcəli üzvlər baş üzvlərin ətrafında qruplaşaraq, ya baş üzvləri, ya da bir-birini izah edir;

- İraq türkmanlarının dili bir sıra dil xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin hər dörd qrupunu (*Şərq, Qərb, Şimal və Cənub*) əhatə edir və onlarla eynilik daşdığı müşahidə olunur;

- Bu yaxınlıq və eynilik sadəcə leksik vahidlərin istifadəsində deyil, frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri və zərbi-məsəllərdə, o cümlədən bayatı və xoryatlarda açıq şəkildə təzahür edir.

İRAQ TÜRKMANLARININ ATALAR SÖZLƏRİ

Ac qurd aslanı parçalayar.
Acın qarnı tox olar, amma gözü tox olmaz.
Adam çiy süd əmib.
Adamın adama işi düşər.
Ağıl ağıldan üstündür.
Ağıl başda olur, yaşda olmaz.
Ağıllı düşmən ağılsız dostdan daha yaxşıdır.
Ağılsız başın zəhmətini ayaqlar çəkər.
Allah dəvəyə qanad versəydi, dam-divarı yıxardı.
Axan su geri dönməz.
Axtaran tapar bəlasını da, Mövlasını da.
Bağban bağban olsa, nəyə lazım bağ divarı?
Bal tutan barmağını yalayar.
Balıq başdan qoxuyar.
Bar verən ağacın başı aşağı olar.
Barlı ağaca daş atarlar.
Baş hara gedərsə, ayaq da ora gedər.
Başına gələn başmaqçıdır.
Beş barmağın hamısı bir deyil.
Bilənə bir söz bəsdı, bilməyənə min söz azdır.
Bilməmək ayıb deyil, soruşmamaq ayıbdır.

Bir dana bir naxırı pozar.
Bir dəli quyuya daş atmış, qırx ağıllı çıxartmamış.
Bir dinsizin öhdəsindən imansız gələr.
Bir güllə bahar olmaz.
Bir qoltuğa iki qarpız sığmaz.
Borcdan qorxan qapısını böyük etməz.
Böyük balıq kiçik balığı yeyər.
Böyüyünü bilməyən, Allahını da bilməz.
Bu günün işini sabaha buraxma, bəlkə sabah sənə nəsib olmaz.
Çalma xalqın qapısını, çalmasınlar sənin qapını.
Cana gələn qəza mala gəlsin.
Çayır öz kökü üzərində bitər.
Cəfanı çəkməyən səfanın qədrini bilməz.
Cəfasını mən çəkdim, səfasını onlar sürdü.
Çıraq dibinə şölə verməz.
Çıxmayan canda ümid var.
Çobanın könlü olsa, erkək keçidən yağ çıxarar.
Çobansız qoyunu qurd yeyər.
Çox danışan çox çaşar.
Çox gözən çox bilər, çox yaşayan çox bilməz.
Cücə yumurtadan çıxıb qabığını bəyənmir.
Dağ başından duman əskik olmaz.
Dağ dağa qovuşmaz, insan insana qovuşar.
Dama-dama göl olar.
Davulun səsi uzaqdan xoşdur.
Dəmir qapının ağac qapıya işi düşər.
Dərdi verən dərmanını da verər.
Dəvətsiz gələn müsafir döşəksiz oturur.
Dişləmək istəyən köpək dişini göstərməz.
Divarın da qulağı var.
Doğru söz acı olar.
Dolu küpün səsi çıxmaz.
Dost başa, düşmən ayağa baxar.

Dost dostunun ayıbını üzə deyər.
Dovşana qaç, tazıya tut deyir.
Dünya malı dünyada qalar.
Duz-çörək haqqını bilməyən kor olar.
Əcələ çarə olmaz.
Ədəbi ədəbsizdən öyrəndim.
El atına minən tez düşər.
Əl əli yuyar, o da dönər üzü yuyar.
Əlin yağlıdırsa, öz başına çək.
Eşşək paxlava nə bilir nədir.
Evi ev edən arvaddır.
Əyilən baş kəsilməz.
Əyri otur, düz danış.
Gec olsun, güc olsun.
Gələn gedənə rəhmət oxutdurur.
Gələnlə yoldaş, gedənlə qardaş ol.
Görməmişin bir oğlu oldu, vurdu gözünü çıxartdı.
Görünən kəndə bələdçi lazım deyil.
Gözəllik ondur, doqquzu dondur.
Gül istəyən tikanına dözər.
Gül tikansız olmaz.
Gülmə qonşuna, gələr başına.
Gülün qədrini bülbül bilər.
Gün var yüz aya dəyər, ay var bir günə dəyməz.
Halva-halva deməklə ağız şirin olmaz.
Haqq dəryanın dibində də olsa üzə çıxar.
Haqq söz acı olar.
Harada aş, orada baş.
Hər gecənin bir gündüzü var.
Hər gözəlin bir ayıbı var.
Hər kəs əkdiyini biçər.
Hər qoyun öz ayağından asılar.
Hər şeyin öz vaxtı var.

İgid oğlan dayısına bənzəyər.
İgidlik ondur, doqquzu qaçmaqdır.
İlan başından əzilər.
İlan yarpızdan xoşlanmaz, yarpız da ilanın burnunun ucunda
bitər.
İnsanın adı çıxınca, canı çıxsın.
İnsanın gözünü torpaq doydurmasa, heç nə doydurmaz.
İt hürər, karvan keçər.
Keçəl həkim olsaydı, öz başına daraq çəkərdi.
Kəskin sirkə öz qabına zərər vurur.
Kim dərin quyu qazarsa, özü düşər.
Kimsə öz ayranına turş deməz.
Köpək öz sahibini dişləməz.
Köpəyə sahibinə görə hörmət edərlər.
Köpəyin duası qəbul olsaydı, göydən sümük yağardı.
Kor nə istəyər, iki göz, biri əyri, biri düz.
Körpüdən keçincəyə qədər ayıya dayı deyərəm.
Lalın dilini anası bilər
Meyvə ağacından uzaq düşməz.
Müsafir öz ruzisini öz ayağı ilə gətirər.
Nə atarsan aşına, o da çıxar qarşına.
Nə əkərsən, onu da biçərsən.
Qapını bərk kilidlə, qonşunu oğru etmə.
Qazan yuvarlanıb öz qapağını tapar.
Vaxtsız açan gül tez solar.
Vaxtsız banlayan xoruzun başını kəsərlər.
Verən əl dərd görməz.
Xalqın gözündəki çöpü görər, öz gözündəki tiri görməz.
Yıxılan ağaca balta vuran çox olar.

TÜRKMAN LƏHCƏSİ LÜĞƏTİ

A

Abdal – dərviş, yolcu, divanə, tərki-dünya
Abdal dəğirman – dənsiz dəyirman
Acığ – acıq, qəzəb
Acıqlanmağ – acıqlanmaq, qəzəblənmək
Acıxamır – maya
Acmağ – acmaq
Açılmağ – ürəyini açmaq
Adaxlamağ – nişanlamaq, adaxlamaq
Ağ – ağ rəng, tor
Ağgün – zənginlik, xoşbəxtlik
Ağıllanmağ – ağıllanmaq, dəyişmək, yetkinləşmək
Ağıрмаğ – ağıрмаq, xəstələnmək
Ağız – kişi tərəfindən arvadına ünvanlanan müraciət forması
Ağlağ – çox ağlayan
Ağrığ – xəstəlik
Ahıl – yaşlı, qoca
Axça – pul
Axırışər – utanmaz, həyasız
Axsamağ – axsamaq, topal olmaq
Axur – yemlik
Ajdaha – əjdaha

Al – qırmızı, fənd, oyun, hiylə
 Alaca – əldə toxunan şal
 Alaz – yanmış, qızarmış
 Alazlanmağ – çörəyin təndirdə qızması, bir şeyin odda yanması
 Albağ – baş örtüyü
 Amac – məqsəd
 Ambar – ambar, depo, taxıl qoyulan yer
 Ant – and, nəzir
 Aparmağ – aparmaq, götürmək
 Ara köpəgi – araqatan
 Aralanmağ – aralanmaq, bir-birindən uzaqlaşmaq
 Arxaverməğ – müdafiə etmək
 Arı – arı, təmiz, duru, saf
 Armağan – ərmağan, hədiyyə
 Artuğ – artıq, çox
 Asant – asan, yüngül
 Ası qalmağ – pərçim olmaq
 Aş – aş
 Aşçı – aşbaz
 Aşinalıq – səmimi əlaqə
 Aşlıdəri – çirkin, kirli
 Aşşuğ – aşırıq
 Atış – vuruş
 Atquyruğu yağış – şiddətli yağış, leysan
 Avadan – abad
 Avxalamağ – ovxalamaq, əzib üstündən keçmək
 Avmağ – ovmaq, əzmək
 Ayaqlamağ – əzmək, ziddinə nəsə etmək
 Ayaq dayamaq – israr, təkid etmək
 Aydın – işıqlı, ziyalı
 Ayxırmağ – acılamaq, tərsinə demək
 Ayınmağ – ayılmaq, özünə gəlmək
 Ayırmağ – seçmək, ikiye bölmək
 Aylamağ – anlamaq, başa düşmək
 Ayna – güzgü
 Aynamaz – qanmaz, anlamaz
 Azğun – yolunu azmış

B

Baba – ata, baba
Babuc – ayaqqabı
Bacağ – ayaq
Bağırdag – beşik bağı
Bağış – bəxşiş
Bağlam – buket, dəstə
Bağvan – bağban
Balaban – iri adam, quş növü
Bamiyə – lobyə növü, şirniyyat növü
Bardag – piyalə, badə, stəkan, bardaq
Barx – ev, mülk
Barmaxlıq – barmaqlıq, məhəccər
Barruğan – yalançı
Basxun – basqın
Baş kölgəsi – himayədar, ümid yeri
Baş vurmağ – baş çəkmək, müraciət etmək
Başarmağ – bacarmaq
Başaşağı – eniş
Başısavuş – başısoyuq, avara, laqeyd
Başmaq – başmaq, ayaqqabı
Batmağ – batmaq, ziyana düşmək
Batman – yağ və taxıl ölçmək üçün istifadə edilən ölçü vahidi
Bavğuş – bayquş
Bayar – əkilməmiş yer, dincə qoyulmuş torpaq sahəsi
Baynamağ // bannamağ – banlamaq
Bayramaşı – quru qaysı ilə hazırlanan plov
Baz – şahin, ov quşu, bir şeyin həvəskarı, düşkün
Bəbək – çağa, körpə
Bədəl – əvəz, qarşılıq
Bəğbətliq – bədbəxtlik
Bəxil – rəzil, paxıl, alçaq
Bəlli – müəyyən, məlum
Bərxudar olmaq – xoşbəxt olmaq, ömrü uzun olmaq
Bəy – bəy
Bəzirgən – tacir

Bığaz – ikicanlı, hamilə
 Bid əsil – soysuz, nankor, nadan
 Bildir – keçən il
 Binə bağlamağ – kök salmaq
 Birə – birə, həşərat növü
 Bişbişə – bitki növü
 Bişməg – bişmək, yetişmək
 Bitav – bütöv
 Bitəşməğ – yaranın sağlması
 Biykar – işsiz, avara
 Biytəşə – iyrənc, qaba, uyğunsuz
 Boğnuğ – bulanıq
 Boşbuğaz – boşboğaz
 Boylama – boyundan asılan zinət əşyası
 Boyunduruğ – iki öküzü boyun hissədən bir-birinə bağlayan iki
 əyri ağac
 Börtləməğ – pörtləmək, əti və suyu quruyana qədər odda
 bişirmək
 Buğ – bığ, buxar
 Buğazlamağ – boğazlamaq, kəsmək (*davar üçün*)
 Buxça – boxça, təzə gəlinin paltarı
 Bulamaç – un, yağ və bulğurdan hazırlanan yerli xörək
 Burxulmağ – burxulmaq, ayağı bükülmək
 Burunbuğaz – küsülü olmaq, bir-birilə danışmayan iki insanın
 halı
 Buzğun – pozğun
 Büdrəmək – bürəmək

C

Cadı – cadu, sehr
 Cağ – saqqal darağı
 Cağat – cüt, qoşa
 Cahaz // cihaz – cehiz
 Cahil – cavan, gənc, dəliqanlı
 Calğamağ – təkrarlamaq, əlavə etmək

Cam – şüşə
Cambaz – heyvan dəllalı
Camə – məscid
Camus – camış
Can kiş olmağ – bezar olmaq
Can salmağ – hücum etmək
Canhəvliğində olmaq – canının hayında olmaq
Carcar – başqalarını döymək üçün hazırlanmış alət
Cariğ – buyruqçu, köməkçi
Cariş – xəbərçi, car çəkən
Cariyə – xadimə
Carra – təst
Cav – ocaq
Caymağ – usanmaq, imtina etmək, yolunu azmaq
Cevciğ – hulqum
Ceylan – ceyran
Cəgən – saz
Cəhrə – çöhrə
Cəht – şiddət və ısrarla istəmək
Cərrə – suqabı
Cığara – siqaret
Cılav – dodaq
Cılğı – keçi dərisi
Cılk – xarab olmuş, iylənmiş
Cıllab – şirin, dadlı
Cımrığ – neştər (*əqrəb və arının iynəsi*)
Cınkmağ – hoppanmaq, qəflətən sıçramaq
Cırıl – kirli
Cırıldamağ – səs çıxardaraq yırtılmaq
Cırtı – əlindən iş gəlməyən, boş-boş danışan
Cıvıldamağ – cingildəmək
Cızlağ – cızdağ
Cibillət – əsil-nəcabət, kök
Cift – qoşa, cüt
Cil – saman
Cingənə – əsli-kökü olmayan, qaraçı
Cingöz – fəndgir, bic

Cirbil // curbul – şorba
Cirit – cıdır
Cisir – körpü
Civildəməğ – sərçənin cəh-cəh vurması
Coq – buynuz
Comərd – əliaçıq, comərd
Coşar gəlməğ – oynaya-oynaya gəlmək
Cuhit – yəhudi, cuhud
Cumaliğ – vaxtilə Tələfərdə icra edilmiş mövləviyyə təriqətinə
mənsub dini ayin
Cuvan – gənc, gözəl
Cücə – cücə
Cügaz – zəif, məzlum
Cülhə – yağış suyunun yığıldığı yer, toxucu
Cütər-cütər – iki-iki, cüt-cüt

Ç

Çağırıcı – müğənni
Çaxar – sancı, şiddətli ağrı
Çaxma – naxış
Çaxmur göz – ala göz
Çaqa eləməğ – çənə döymək
Çaqaçağ – mənasız mübahisə
Çaqçaqa – çax-çax
Çaqıl – çinqıl
Çaqqal – çaqqal
Çaldırma – soyuqdan əsmək
Çamur – palçıq
Çamurbaş – külbaş
Çanun – manqal, ocaq
Çapaçağ – çapacaq
Çapxın çalmaq – əl çalmaq, alqışlamaq
Çarx etməğ – dolaşmaq
Çarığ – çarıq
Çar-naçar – əlacsız, məcburən

Çarpaz – çarpaz, çəp
 Çarşı – bazar
 Çatlanquç – şimşək, qığılıcım
 Çayır – çəmənlik
 Çentuh – soğanın içi
 Çeşt vaxtı – səhərlə günorta arası
 Çəfiyyə – baş örtüyü
 Çəkkür – arıq
 Çələnək – tez hərəkət edən
 Çəm – meşə
 Çəmbər – çevrə
 Çəmçi – meşəbəyi
 Çəpər – divar
 Çəppik – alqış
 Çəppiş – çəpiş, bir yaşını başa vurmuş oğlaq
 Çərəlməğ – çərləmək, zəiflikdən gözləri gərilmək
 Çətə – başkəsən, quldur dəstəsi
 Çətməçə – sandıq
 Çığ – çadırın qamışdan olan divarı
 Çılğın – yüngül
 Çılğına düşmək – sevgidən alışıb-yanmaq, havalanmaq
 Çırağ – çıraq, lampa
 Çırpi – qurumuş budaq, tikanlı budaq
 Çırtav – çılğın
 Çızıldamağ – qovrularkən səs çıxarmaq
 Çızma – uzunboğaz ayaqqabı
 Çığ – çiy, bişməmiş
 Çığın – çiyin
 Çimçəşməğ – soyuqdan və yaxud işgəncədən titrəmək
 Çimdik – çimdik, az
 Çimdikləməğ – çimdik götürmək
 Çiy – sərt
 Çiynemeğ – çeynəmək
 Çoğan – paltar yumaq üçün istifadə edilən təmizləyici bitki növü
 Çoğru – sel
 Çöp – iri saman, cil
 Çuğullamağ – xəbərçilik etmək

Çulğalamağ – təcili şəkildə bir parçaya bürümək, kəfənləmək
Çumağ – pəncə
Çürək – çörək
Çüt – qoşa, cüt

D

Dabban – daban
Dadanmağ – dadanmaq, öyrəşmək, bağlanmaq
Dağıtmağ – paylamaq, dağıtmaq
Dairə – idarə
Dal – budaq
Dalğaya getməğ – xəyala getmək, fikrə getmək
Damad – damad, kürəkən
Danına getməğ – acığına getmək, toxunmaq
Darıxmağ – darıxmaq, üzülmək
Darılmağ – açıqlanmaq
Darmadağın – dağınıq, hərəsi bir yanda
Dartmağ – çəkmək (*tərazidə*), üyütmək
Daş – daş
Daş kəsilməğ – susmaq
Daşınmağ – köçmək
Dav diləməğ – arzu etmək
Day baxmağ – şübhə ilə baxmaq
Dayanmağ – dayanmaq, dözmək
Daz – dayaz
Demegin burmağ – aldatmaq
Devrəm – bədəndə görünən çiban, yumru
Dəbənk – sərsəri
Dədə – ata, dədə
Dəfdəfə – arıq, sümükləri çıxmış adam
Dəgi – deyil
Dəğəl – yekəqarın
Dəğənək – ağaç topuz
Dəhyə – qurbanlıq heyvan
Dəllal – dəllal

Dəlli – dəli
Dəllük – dəlik, deşik
Dəmdəmi – hərdəmxəyal
Dəmir at – velosiped
Dəngiz – dəniz
Dəvələməğ – iri addımlarla irəliləmək
Dəyaz – dəyaz, dərin olmayan
Dımranmağ – dırmanmaq
Dırğıl-dırğıl – damla-damla
Dızlağ – cızdağ
Dibək – daşdan düzəldilmiş heykəl
Diddə – qısa
Dilbiran – bildirçin
Dilə gətirməğ – yada salmaq, xatırlatmaq
Diləkçi – elçi
Diləməğ – arzu etmək
Dilmiç – qolbaq
Dilsiz – lal
Dincəlməğ – dincəlmək, istirahət etmək
Dingiş – oynaq, çılğın
Dirsək – dirsək, göz qapağında çıxan çıban
Dişləməğ – dişləmək
Doluxmağ – doxluxmaq, kövrəlmək
Doyuz – donuz
Döş – sinə
Dumbi – tənbel
Durağ – sakin, səssiz
Duvağ – duvaq, gəlinin üz örtüsü
Dügün – düyün, toy,
Düzgün – doğru, gerçək

E

Elçi – qız nişanlamaq üçün göndərilən qadın, görücü
Enni – enli
Enük – enik, aşağı

Erç – güc, qüvvət
Erguvan – qırmızı ağac
Eş // eyş – ər, arvad, həyat yoldaşı
Eşsiz – bənzərsiz
Ev basmağ – evə soxulmaq
Ev malı – evdə bişirilən xörək, ev paltarı
Ev-ev oyunu – evcik-evcik oyunu
Evi xarab – evi dağılmış
Evrən – kainat, keçmiş
Eyiliğ – yaxşılıq
Eyyek – çənə
Eyyek atmağ – can çəkişmək

Ə

Əbə – mamaça
Əbri – rəngli baş örtüsü
Əcci – acı
Əczəxana – əczaxana, aptek
Əddə – baba
Ədəbxana – ayaqyolu
Əfə – igid, dəliqanlı
Əfəndi – ağa, oxunmuş adam
Əfət – qarımış qız, namuslu
Əgə – yiyə
Əgləncə – söhbət
Əğyar – yad, özgə
Əkməg – çörək
Əqli xəfif – ağıldan kəm, yüngülbeyin
Əlpəncə – döyüşmək vəziyyətində
Əlbəsə – paltar
Əlitopuzlu – güclü, qüdrətli
Əlivergili – comərd, əliaçıq

Əllik – əlcək
 Əlməndə – əl ilə çəkişmək
 Əlti – elti, qardaş arvadı
 Əmcək – əmcək
 Əmi // əmmi – əmi, qaynata
 Əmzik – əmzik, çubuq
 Əmzüklü – uşaq əmizdirən qadın
 Ənani – xudbin, özündən razı
 Ənginniğ – düşüklük, alçaqlıq
 Ənkəbut – hörümçək
 Ənsə – ənsə, geri, arxa
 Ənva – cürbəcür, növbənöv
 Ərabançı – arabaçı
 Ərbab – varlı, zədəgan
 Ərgən – yetgin qız və oğlan
 Əryə – don, xalat
 Ərzələnməğ – döyüşdə məğlub olmaq
 Əski – əski, qədim
 Əskik – əskik
 Əskik ayal – qadın tayfası, qız və qadın
 Əsmər – əsmər, qarabuğdayı, gözəl
 Əşək cənnəti – həbsxana
 Əşirət – qəbilə, tayfa
 Əşşəg – eşşək
 Ətəgi pis – əxlaqsız
 Ətəgi tutuşmağ – tələş keçirmək
 Ətəgliğ – qadın alt köynəyi
 Ətəgi uz – namuslu
 Ətəkləməğ – gözünü ovuşdurmaq
 Əttar – ətriyyat və dərman bitkiləri satan
 Əvələmək – mənasız danışmaq
 Əyək // əyyək – damaq
 Əyran – ayran, sıyıq palçıq
 Əzgi – nəğmə
 Əzyə – köynək, kişi paltarı

F

Faq – tələ
Faq qurmağ – tələ qurmaq
Faqi – məscidin təmizlik işinə baxan
Fartaçı – yalançı
Farva – kürk
Fasfusa – lampa, çırağ
Fatarat – qarışıqlıq
Fayızxor – sələmçi
Fələqə – buxov
Fəna – pis
Fənd – hiylə, oyun, fənd
Fəndikar – oyunbaz
Fərç – böyük daş
Fərəq verməğ – partlamaq, çatlamaq
Fərik – fərə
Fərn // fırın – soba, kürə
Fəryad – fəryad
Fəyəzan – sel, daşqın
Fəzlə – çox, artıq
Fırığ – yetişməmiş nar
Fırrara – külək gülü
Fısqa – çəpik, çırtma
Fıssı – boş, tənbel, fərsiz
Fızıl – yersiz zarafat edən
Fidan – fidan, tumurcuq
Fils – qəpik, ən kiçik pul vahidi
Firanqa – qandal
Firincək – fırlıdaq
Firiz – biçilmiş əkin yeri
Fis olmağ – qol-qanadı sınmaq, sakit olmaq
Fişək – güllə
Fitlə – fitil, çulu tutmaq üçün istifadə edilən qayış
Fizzəh – şivən
Fizzəh basmağ – şivən qoparmaq
Fücətən // fəcətən – anı, qəfil ölüm

G

Gamxan – çox yeyən adam, çox kök adam
Gap – ayaqqabı
Gavur – dinsiz, düşmən
Gecəliq – gecə paltarı
Genə – yenə
Gəbə – hamilə
Gəlinbarmağı – bitki növü
Gəmədo – axmaq, sarsaq
Gəmho – kobud, yekəbaş adam
Gəmirməğ – gəmirmək
Gənc igid – dəliqanlı
Gərdanlıq – boyunbağı
Gərdən – boyun
Gərdur – qoç
Gərük – arası açıq
Gəvəzə – çox və mənasız danışan adam, gəvəzə
Gəzingi – naxış
Gicik – qaşıntı
Giçinməğ – uzlaşmaq, keçinmək, ölmək
Gil – gil
Gilav – murdar
Girgi – həyəcan
Girmağ – girmək, geyinmək
Giyim – paltar, əlbisə
Gizirçi – xəbərçi, çuğul
Gizirləməğ – çuğullamaq, birisini satmaq
Gor – gor, qəbir, məzar
Gögmuncuğ – gözmuncuğu
Göglük – göyərti
Gömməğ – basdırmaq
Görbəgör – gorbəgor
Görgü – təcrübə, sınaq
Görücü – qıza baxmağa gedən
Görükməğ – görünmək
Göstərmə – əlamət

Götürməğ – götürmək, dözmək, qaldırmaq
Göyün – könül
Göz – göz, çay
Göz qızartmağ – qorxutmaq
Gözçi – nəzarətçi
Gözliğ – gözlük, eynək
Gözüdar – paxıl
Gözükməğ – görünmək
Güfuldatmağ – açıqca yalan danışmaq
Güçbar – zalım
Güffi – yalançı
Güləşməğ – güləşmək
Gülünç – gülünc
Gümmə - kömbə
Gümürdənməğ – birinin arxasınca danışmaq, qeybət etmək
Gün sarıda – gün batan vaxtı, toran düşəndə
Günlükçü – günəmuzd
Günorta – günorta
Gür – çox isti
Gürgür – gurultu
Gürüldəməğ – guruldamaq, ildırımın səsi
Güvəngəz – əlaq otu
Güvərçin – göyərçin
Güz – payız

Ğ

Ğağıldamağ – qarıldamağ
Ğar etməğ – meydanda at çapmaq, meydan sulamaq
Ğara – qəfil hücum
Ğaraza – iki divar arasına, açıq yer
Ğərbıl üstü – qabaqda gələn
Ğarib dost – hər gələnlə dostluq edən şəxs
Ğavr olmağ – qəflətən çökmək
Ğəssalə – paltar yuyan maşın
Ğəşşəş – hiyləgər, fırıldaqçı

Ğiryət – qeyrət, namus, cəsarət
Ğubarı – payızlıq taxıl əkini, buğda əkmə mövsümü
Ğurfa – otaq

H

Hacat – alət
Hacət – ehtiyac
Hacqavuğ – kəpək
Haçağ – nə vaxt
Haqqından gəlməğ – öhdəsindən gəlmək
Halaq – halqa
Halal – arvad
Halalzadə – əsil-nəcabətli, halalzadə
Hallaşmağ – məşğul olmaq, cəhd etmək
Hansı – hansı
Harasan – didərgin
Harasan etməğ – narahat etmək, yuxudan etmək
Haraş – yeniyetmə
Haraş olmaq – həddi-buluğa çatmaq
Haris – əkinçi, keçikçi
Haşa – heç vaxt, Allah eləməsin
Havadar – masabəyi, toyu idarə edən şəxs
Havadı – göy üzü, səma
Havala – pulu poçt vasitəsi ilə göndərmə
Havanta – müftə, havayı
Havar – kömək çağırışı
Havar basmağ – qışqırmaq, haray salmaq
Havuş – həyət
Hayalı – namuslu
Haylamağ – hirsələnmək
Hazarı – baş dəsmalı
Həbə – nənə
Həkət – söhbət
Həq baba – doğma ata

Həqarət – təhqir
Həlhələ – qadınların yallı getməsi
Hənək – zarafat
Həniməğ – ürəyi getmək
Hərif – fəndgir
Hərir – ipək
Həriştə – əriştə
Hicil – ayağa taxılan qızıl halqa
Hil – güc, qüvvət
Hilki – tazi
Himmət etməğ – səy etmək
Hino – ağlını itirmiş
Hiz – bic, hiyləgər, namərd, surət
Hizənə – qeyrətsiz, pozğun, keyfiyyətsiz
Hök – kök, şişman
Hüdhüd – şanapipik
Hüffar – yarasa
Hürbi basmağ – şivən qoparmaq
Hüşyar – ağıllı, diqqətli

X

Xax – xalq, yadlar
Xalazlı – incə, zəif
Xalxal – qadınların ayaqlarına taxdığı zinət əşyası
Xan – karvansara, imarət
Xana bərbad – evi xarab
Xanadan – soylu, əsil nəşəbli
Xarçlıx – xərclik
Xatın // xatun – xanım
Xerandaş – xeyirxah insan
Xəbbəş qarınlı – yekəqarın
Xəbərətırran – sirr saxlayan
Xəfət – qəm, qüssə, xiffət
Xələt – evlənən qızın dayısına verilən hədiyyə

Xəlfə – usta köməkçisi
Xəncər bazarı – böyük dava-dalaş
Xəndəq – xəndək
Xənzir – qaban, donuz
Xərbuş – palçıqdan düzəldilmiş kiçik ev
Xərt – təkə
Xəsər – zədə, itki, zərər
Xəyalda durmağ – fikirə getmək
Xəznə – xəzinə, dəfinə
Xinna – xına
Xinna qaşuğu – hər şeyə barmağını soxan
Xinnıg – çox arıq
Xırçınıg – harınlıq, saymazlıq
Xırlaşmağ – boğuşmaq
Xırp kəsməğ – danışarkən səsinə birdən kəsmək
Xırışmağ – səbəbsiz yerə dalaşmaq
Xırsük – donuz balası
Xışım – dəhliz
Xışlamağ – mənimsəmək
Xızan – yoxsul
Xinçikləməğ – çimdikləmək
Xırxişir – qızıldan düzəldilmiş zinət əşyası
Xişfir – soğan qabığı, yüngül adam
Xişm – acıq, qəzəb
Xitlək – qırtlaq, xirtək
Xiyal olmağ – sərxoş olmaq
Xiyarçuğ – budda çıxan yara
Xoflanmağ – qorxmaq, xoflanmaq
Xora – xora, yara
Xorı // xorru – veyil, avara
Xorı-xorı gəzməğ – avara-avara gəzmək
Xorı köpək – sahibsiz it
Xoruzlanmağ – kişilənmək
Xoryat // xoyrat – bayatı
Xoy – xasiyyət, xarakter
Xub – gözəl
Xulx – könüllülük, istək
Xumarbarə – həsrət, xiffət

Xumsu – hamısı
Xurc – eşq, xurcun
Xurca gəlməğ – aşiq olmaq
Xurda – xırda
Xurdaşəkər – şəkər tozu
Xurduxaş – xurd-xəşil
Xurri – xoruldayan şəxs
Xuruldamağ – xoruldamaq
Xut – dırdır, deyingən
Xuvarda – comərd, əliaçıq
Xülq – hulqum, həvəs

I

İbanmağ – gecikmək, yubanmaq
İbinməğ – islanmaq
İbriq – aftafa
İç – iç, daxil, ürək
İçdən – ürəkdən
İçərləməğ – içinə salmaq, bürüzə verməmək
İfqa – incə, nazik, yüngül
İg – iy
İg əgirməğ – pambıq və ya yun əyirmək
İglənməğ – iyrənmək
İgnə – iynə
İgnələməğ – iynələmək, acılamaq, sancmaq
İxtidar – qüvvə, güc
İxtiyar – yaşlı, qoca
İkindi – saat 3-5 arası
İkram – hörmət, ehtiram
İqrar – qərar, təsdiq
İlhah etmək – israr etmək, təkid etmək
İllət – dərd, xəstəlik, qüsurlar
İməci – iməclik
İmşağ – yumşaq
İnanc – inam, inanc

İnanığ – güvən, etimad
İncas – gavalı
İncəcük – incə, zəif, zərif
İndi – indi
İnnəməğ – qoxulamaq
İphan – yaxından izləmək, vaqif olmaq
İrağ – uzaq, iraq
İrğat – bənnə
İrmağ – axar çay
İryəti saç – parik
İskelet – skelet
İskirrix – cinayət, insanı alçaldan iş görmək
İsqa – vərəm
İsmarlamağ – tapşırmaq, sifariş vermək
İspahi – ağa
İsrif – oymaq
İstiməl etmək – tikmək, işlətmək
İşıxlı yıldız – Zöhrə ulduzu
İşıldamağ – parlamaq
İşkərə – açıqca, bəlli
İtab – dərd, sitəm
İtap etməğ – məzəmmət etmək, danlamaq
İtdirseği – itdirsəyi
İtəkləməğ – döymək, itələmək
İtitməğ – qışqırtmaq
İtti piçağ – iti bıçaq
İzək – zay
İzsüz // üzsiz – utanmaz, üzlü

K

Kamran – məmur
Kavil – xaraba, viran
Keçəman – böyük kərtənkələ
Keflənməğ – sevinmək

Kefli – sevincli
Kəfil – zamin
Kəhkül – kəkil, tel
Kəhrəba – elektrik
Kəkrə – acı, dadsız, turş
Kəl – kal, daz, ağbəniz gözəl qız
Kəlav // kilav – papaq
Kələpçə – qandal
Kəlx – yorğun, sərxoş, sərsəm
Kəliyar – uzun xiyar
Kəllə yarmağ – baş yarmaq
Kəlos – mırıq
Kəmənd – dəmirli ip
Kəmğə – iri sümük
Kəmmi – qulağıkəsik (*xüsusilə ulaq üçün istifadə edilir*)
Kəndirri – kəndirli
Kəparə – bədnam
Kəpək – bulqurdan hazırlanmış un
Kəpənək – kəpənək
Kəpəzə – rəzil, hər kəsin incitdiyi kimsə
Kərə – kərə yağı
Kərtinməğ – öyünmək
Kərtməğ – yonmaq
Kəsəv – təndir közlərini dağıtmaq üçün istifadə edilən ağac
Kəsim – yol, başlıq
Kəskün – iti, acı, kəskin qoxulu
Kəsmə – taxılı toplamaq üçün nəzərdə tutulmuş yer
Kəsməcə – ittifaq, şərtlə
Kəssək – çiy kərpic
Kəvənd – palan
Kəzzab – yalançı
Kım – duzsuz
Kicannı – hamilə
Kiçək – keçəl, saçı tökülmüş
Kiflət – külfət, ailə
Kilit – kilid, açar
Kirəc – palçıq

Kirkir – qəhqəhə ilə gülmək
Kişiyə varmağ – ərə getmək
Kişmətti – sükunətli
Kitablıq – kitabxana
Kivəni – evdə yemək bişirən qadın
Kobük – ağızlıq
Koçaman – koramal
Kor sıçan – siçovul
Kor şəfəq – erkən
Köse – kosa, tüksüz kişi
Köşək – dəvə balası
Köynək – köynək
Kurnaz // qurnaz – bic, hiyləgər
Küfr – söyüş, qarğış
Külbaş – bədbəxtliyə məruz qalmış şəxs
Külə – qısa boylu, gödək
Küllüq // küllüq – zibillik, kül qabı
Külünk – balta
Kündə – gündə, çörək bişirmək üçün hazırlanan xəmir
Küpə – sırğa
Kürəkən – kürəkən
Kürümüt – bacarıqsız, əlindən bir iş gəlməyən
Küsənməğ – qısqaqmaq
Küspəbələk – göbələk
Küt – təndirdə kül olmuş çörək

Q

Qab – boşqab, nəlbəki
Qabqab – taxta başmaq
Qadana – iri, qaba
Qafa – baş
Qağa – ata
Qağanağ – qayğanaq
Qalağ – qapının dəliyi

Qallaxçı – hiyləgər, fırıldaqçı
 Qaltağ – əxlaqsız qadın
 Qantar – tərəzi
 Qapanmağ – qapanmaq, bağlanmaq
 Qaplan – pələng
 Qapmağ – oğurlamaq, qaçıрмаq
 Qaput – palto
 Qara yol – torpaq yol
 Qarı – qarı, arvad
 Qarınça – qarışqa
 Qarınmağ – yaşlanmaq (*qadınlar üçün*)
 Qatağlamağ – ardınca qaçmaq, qabağına qatmaq
 Qataqav – qaçaqaç
 Qatlanmağ – gözləmək, dözmək
 Qatma – kəndir
 Qav – qov
 Qavan – val
 Qavğa – qovğa, dava-dalaş, səs-küy
 Qavırğa – qovurğa
 Qavuşmağ – qovuşmaq
 Qaya – qaya, ağ daş
 Qayət – olduqca
 Qayınbaba – qaynata
 Qayıрмаğ – müdafiə etmək, haqqında danışmaq
 Qaynağ – mənbə, qaynaq
 Qazan – qazan
 Qazanağardan – qalayçı
 Qazuğ – mismar, mıx
 Qazzaz – ipək mal taciri
 Qeyrət etməğ – çalışmaq, cəhd etmək, səy göstərmək
 Qədbələ – əski, qədim, köhnə
 Qədih – basdırma ət
 Qəlçə – qalın bıçaq
 Qənşər – ön, qarşı
 Qıcılınmağ – qıcıqlanmaq, hirsələnmək
 Qıddah – budaq
 Qıfa – künc, bucaq

Qılıxlıx – hər şeylə maraqlanmaq, diqqətcillik
Qırıç – iri saman, çöp
Qırpi – gözünü qırpan, gözüqırpıq
Qırtı – xəsis
Qıyğac – yan, əyri
Qıyım – qıyım
Qızınmağ – qızınmaq, isinmək, yalanına inanmaq
Qızışmağ – pozulmaq, iylənmək, çürümək
Qocalmağ – qocalmaq (*kişilər üçün*)
Qoduğ – qoduq, ulaq
Quççük – kiçik
Qurğuşun – qurğuşun, güllə
Qursağ – qursaq, mədə
Qurtum – tənbel
Qurut – günəş altında qurudulmuş qatı ayran

L

Laban – vəsiyyəət, əmanət, əhd
Laban salmağ – vəsiyyəət etmək
Laf – boş söhbət
Lağap – ləqəb
Laq – çürük, lax
Laqlaqlı – gəvəzə, boş-boş danışan
Laqluq – laxlayan
Laləngi // lələngi – mandarin, naringi
Lalli – lal
Lavaşa – lavaş
Layçın – şahin
Lellüg – yelləncək
Leylə – layla
Ləggam – yaltaq
Ləgləg – leylək
Ləğdən sələsməğ – zarafat etmək
Ləğvəçi – gopçu

Ləhpə – alovun isti yeri
Ləkmələməğ – sürətli qaçmaq
Lələ – lampa, xidmətçi, tərbiyəçi, dayə
Ləllüş – əqli zəif
Ləngəri – qohumlar tərəfindən təzə gəlinə göndərilən hədiyyə
boxçası
Ləvçə – boş-boş danışan
Ləzgə – qırsaqqız
Lifə – hamam kisəsi
Likav – ağız suyu
Ling atmağ – avaralanmaq, boş-boşuna gəzmək
Lokuldan – rəf
Lopıldamağ – sızıldamaq (*yara*)
Loş – boş
Loş ilan – zəif göründüyü halda ağıllı və qəddar adam
Loşşi – ağır hərəkət edən
Loti // luti – lotu
Lök – qıfıl
Lökləməğ – möhürləmək
Luqma – loxma, tikə
Lüs – düz, hamar

M

Maça qətir – dişi qatır
Mada – təndir çörəyi
Maxmara – su qabı, qrafin
Maqas // maqqaş // manqaş – qayçı
Malamat – qalmaqal
Malbənt – qapının ağzı
Mama – gənc və gözəl qadın
Manqır – qəpik-quruş, xırda pul
Marığ – pusqu
Marya – qoyun, dişi heyvan
Masmavi – tünd-mavi

Mastara – xətkəş
Mavant – sıxıntı
Mavıldamağ – miyoldamaq
Mavılmağ – özündən getmək
Mayasır – babasil
Mayışa qalmağ – maraqlanmaq, təəccüblənmək
Mazaq – zarafat
Mazı – boğaz ağrısı üçün yovşandan hazırlanan dərman
Mazi – keçmiş
Mevağacı – tənək
Meytər – nağara
Mez – stol
Məbzül – bahalı, nadir tapılan mal
Mədrəsə – məktəb
Məhəl ili – qıtlıq ili
Məhsəb – iri ölçülü qadın baş örtüyü
Məqəyyət olmağ – muğayat olmaq
Məqul – məqbul
Məlis – mala
Məlləf – mahir usta
Məlloz – müflis, pulsuz
Mərcimək – mərci
Mərəz – xəstəlik
Mərəzə – düyü tarlası
Mərhəba – salam
Mərkəb – minik heyvanı, minik vasitəsi
Məyus – məyus, ümitsiz
Məzzəqlənməğ – məzələnmək
Mığal – bar, məhsul
Mıx – mıx
Mıklacı – avara, yolkəsən
Mırıldanmağ – mırıldanmaq
Mırtıyı artlamağ – hər şeyi açıqlamaq
Mızıldamağ – mızıldamaq, burnunda danışmaq
Miçək – milçək
Mixənnət – namərd, xain
Mikrif – iyrənc, sevilməyən

Miqava – karton kağız (*qutu*)
Mirçalıǵ – yemlik
Mirisi mirisi – yavaş-yavaş, səssizcə
Mirrolamaǵ – müflis etmək
Miskin – faǵır, miskin
Mola verməǵ – dincəlmək
Mon göz – göygöz
Moz – banan
Muxtar – kəndin başçısı, ağsaqqal
Mukur – basırıq
Muraz – murad
Musalla – namaz qılınan yer
Muştuluǵ – muştuluq, müjdə
Müşaǵib – araqatan
Müşki – kişilərin başına sarıdıqları sarıq
Mütəvazi – təvazökar
Mütrif – müğənni

N

Naǵada – nə qədər
Naǵara – böyük qab
Nahat il – nəhs il, qıtlıq ili
Naxır – mal-qara sürüsü
Naxırçı – mal-qaraya nəzarət edən şəxs, çoban
Naxsı – hansı
Nakəs beçə – qanacaqsız, tərbiyəsiz, əsli-nəcabəti olmayan
Naqqara – toy, naǵara, təbil
Nal – nal
Nalalma – kiçik çəkiç
Nalça – ayaqqabının altına vurulan dəmir
Nalçı – nalbənd
Nanca – nə qədər
Nanqış // naqış – naxış

Naradev – nəhəng adam
Nardan – qurudulmuş nar dənələri
Nardıvan – nərdivan
Nargilə – sulu qəlyan
Nasır – qabar, döyənək
Naşirin – çirkin qadın
Nav – nov
Navça – bərə, tələ
Nay – ney
Nazdar – ərköyün, nazlı
Nəcbər – rəncbər, qənaətkar
Nəccar – dülgər
Nəfəsi tummağ – nəfəsi kəsilmək
Nəfəslənməğ – göz dəymək
Nəfiskə – acgöz, nəfsini qorumayan
Nəfiskəlik – azgözlük
Nəgbət // nəkbət – uğursuz
Nəhr – çay
Nəmrəşik – oxlov
Nəpçiməğ – sızmaq
Nəsnə – alət, əşya
Nəsrani – xristian
Nəzul // nüzul – vurğun
Nıxtsız – tənbel, iş bacarmayan adam
Nıqıldamağ // nıqıldəməğ – hıqqıldamaq, sızıldamaq
Nik çıxarmağ – cıncırını çıxarmaq
Nikaf – xəstəlik
Niq etməğ – səsinə çıxarmaq
Ninə – nənə
Nisan – aprel ayı
Nişan – nişan
Nobal – babal
Nobar – nübar
Nuxta – yüyən
Nüşük – burun otu

O

O kərəm – o dəfə
Obaştan – erkən
Ocağ – ocaq, ev, ailə, nəsil
Ocağıkor – övladsız, sonsuz
Ocağlığ // ocaxlıx – mətbəx
Ofuldamağ – sancıdan inildəmək
Oğunmağ – dönmək, dolaşmaq
Oğur – yol, məqsəd
Oğurçu – oğru
Oğurramağ – oğurlamaq
Oğurruyun – gizlicə, qapalı
Oğursuz – uğursuz
Oxsa – yoxsa
Olur ki – bəlkə
Onçum – onun üçün
Opmağ – suyu özünə çəkmək
Ormannığ – meşəlik
Orraşmağ – sarmaşmaq
Ortağ – ortağ, kiraçı
Ortanca – ortancıl
Otay – o tərəf
Otlağ – ot, çəmən, otlaq
Oturmağ – yaşamaq, qalmaq
Oynaş – oynaş
Oyum oyum – qat-qat

Ö

Ög // öng – qarşı, ön, qabaq, əvvəl
Ögey – ögey
Ögləməğ – irəliləmək
Ögsiz – yetim
Öğcə – öncə
Ökərədən – o dəfə

Ölət – taun
Öli günəş – Günəş hərarətinin zəif olan vaxtı
Ölim imləməğ – ölüm diləmək
Ölisin eşməğ – axırına çıxmaq
Öllük-dirrik – ata-ananın son övladı
Örəldən – bir neçə gün əvvəl
Örnək – nümunə
Ört-bas etməğ – ört-basdır etmək
Ötə-bəri – xırda-xuruş
Ötməğ – oxumaq
Ötrü – ötrü, dolayı, üçün
Öykü – hekayə, povest
Özbaba – doğma ata
Özbacı – doğma bacı
Özgür – azad, müstəqil
Öz-öz kərtməğ – özünü öymək
Özü – özü

P

Paqır // pəqir – paxır
Paqquz – kal əncir
Papur – gəmi
Para – pul
Pardağ – daz baş
Parıldamağ – parıldamaq
Parpara – bəzək əşyası
Partal – paltar
Partav – pərtov
Paya – pillə
Peçə – niqab, duvaq
Penir – pendir
Peşəki – avans
Peştəmal – baş dəsmalı
Peyləvan – pəhləvan
Pəhlə vurmağ – boy ölçmək

Pələ – ildırım
Pələ – gur yağan yağış
Pələnsək – pulsuz-parasız
Pəncər – ot
Pəpənə – xoruz pipiyi
Pəppə – çörək (*uşağın dili ilə*)
Pər – qanad, budaq
Pərrəm-pərrəm – pərən-pərən
Pəst – üzüqara
Pəstirləməğ – ört-basdır etmək
Pınar – budaq
Pınçıqlamağ – bir şeyi əzib bir-birinə qatmaq
Pınqır – oynaq, çılğın
Pırkıldamağ – anidən gülmək
Pırtağ – geridə qalan, acıdil
Pırtlamağ – partlamaq
Pıyala – tas
Pızza – cücə, qısa
Piçildəməğ – fısıldamaq, pıçıldamaq
Pin – toyuq hini
Pinəduz // pinəçi – pinəçi
Pinələməğ – yamamaq
Pinti – simic, yumşaq yun
Pippik – düdük, ney
Pirinç – düyü
Pisbaş – xəsis, tamahkar
Pisko – iyrənç, sevilməyən adam
Pissik – pişik
Piştav – tapança
Pizrik – qısaboylu
Plak – val
Pul // düğmə – qəpik, düymə, marka, nərd daşları
Pursuğ – porsuq
Pursutmağ – dağıtmaq
Pük – çürük, içiboş
Püllüs – çöp
Pülüş olmaq – qıc olmaq

Pürüş – qabıq
Püski – əski, köhnə
Püskül – saçaq
Püskürməğ – püskürmək, uca səslə qışqırmaq
Püşü – baş örtüyü

R

Raddına – qalanmış təndirdə ikinci dəfə çörəyin bişirilməsi
Raf – olay, bölük
Rahatsız – oynaq qız, əsəb pozan oğlan
Rahvan at – yorğa at
Rakı – araq
Ravrava – körpə arabası
Raz – təsadüf
Rəxt – yəhər-qayış
Rəzil – rəzil, alçaq
Rıxtım – sıx, yapışıq
Rısqat – ölü sahibinin yoxsullara payladığı pul
Rısvay – rüsvay, rəzil
Rızıq – ruzi
Riyazə – idman
Riz – düz, sıra
Rizqar – qurtuluş
Röbər – çay, arx
Rüt – lüt
Rüt-qut – lüt-üryan, lümlüt

S

Sabbah – sabah
Saçma – ov tufəngi
Sadət – insafli

Safta – səliqəli
Sağ iş – təmiz
Sağır – kar
Sah – yaxşı
Saxlanbac – gizlənpaç
Saxtaçı – yalançı
Saqınmağ – çəkinmək, ehtiyat etmək
Sala – azan
Salaca – tabut, cənazə
Salğın – başıboş
Sallanğuç – yelləncək
Sallanmağ – sallanmaq
Salt adam – ailəsiz, kimsəsiz adam
Salta – kişi geyimi
Samırsağ – sarımsaq
Sammun – qalın çörək
Sancı – sancı, qarın ağrısı
Sançmağ – çalmaq, sancmaq
Sandığ – sandıq
Sansal – ağır əşya
Sap – sap, iplik
Sapan // soppan – sapand
Satılca – sətəlcəm
Satl – vedrə
Savsag – sarsaq
Savuğ – soyuq
Savuğ-saqqal olmağ – utanmaq
Sayıq – sürücü
Sayyıxlamağ – sayıqlamaq
Sazlamağ – ağı deyib ağlamaq
Sazlıyan – ağıdeyən
Seyis – atabaxan
Səbil – ehsan bulağı
Sədəf – sədəf, düymə
Səğirməğ – qaçmaq
Səğrişməğ – yarışmaq
Səhəb – sahib

Səhən – səhəng
Səkki – səki
Səkləm – qısa müddət yağan dolu
Səktə vurmağ – birinin işini pozmaq, pəl vurmaq
Səqət – şikəst, nizamsız
Səqqa – evlərə içməli su daşıyan adam
Sələ – söhbət, danışiq
Səmt – səmt, tərəf
Sərçək – hekayə
Sıdağa – sədəqə
Sıxıntı – sıxıntı, dərd, qəm
Sırğa – sırğa
Sıvax – suvaq
Sıyrılmağ – sıyrılmaq
Sızıldamağ – sızıldamaq
Sızıntı – damcı, damla
Siçan – siçan
Siçan ivi – xərcəng xəstəliyi
Silə – dolu
Siləngəy – çənədöyən, gəvəzə
Silli sokum – incə, arıq
Sirkə – bit sürfəsi
Soppan – sapand
Sümük – sümük
Sürtük – yaltaq, hər kəsə boyun əyən
Süzəcək – süzgəc
Süzmə – süzmə

Ş

Şabalağ – şapalaq
Şaballut – şabalıd
Şabaş – şabaş
Şağban – boxça dolusu paltar
Şahad – şahid

Şahmaran – şahmar ilan
 Şahraza – zəkali, ağıllı insan
 Şakak – günəş şüaları altında qurudulmuş əncir qurusu
 Şakandahi – zarafatçı
 Şakkal – köhnə ayaqqabı
 Şakkam – şillə
 Şaqlam – alovun hərarəti
 Şal – qadın örtüyü
 Şalik – kişi paltarı
 Şalqam – бүркү, çox isti hava
 Şallata – çılğın
 Şaltağ – ayıb, qüsurlu
 Şam – axşam yeməyi
 Şamə – lampa
 Şammas – kilsə xidmətçisi
 Şanə – məşhur
 Şanəşin ev – ikimərtəbəli ev
 Şangah – sancaq
 Şappal – dalğa
 Şarp-şurp – üzün hər iki tərəfinə vurulan şillə səsi
 Şaşırmağ – çaşmaq
 Şat – böyük çay
 Şatıtutu – böyürtkən
 Şavır // şavul – zurna-qaval, fit, fışqırıq
 Şəb – zəy, gecə
 Şəbət gecəsi – qızın “hə”si veriləndən sonra təşkil olunan məclis
 Şəfildə – məşəl
 Şəltə – yorğan və döşəküzü
 Şəmşəmə kor – yarasa
 Şərbə – kürə
 Şərə başı – cığır, çaya enən dar yol
 Şərqi – mahnı
 Şərmisar – dilə-dişə düşmüş
 Şətrənc – şahmat
 Şığ – işıq
 Şıx – şeyx

Şıllı şıvan – vay-şüvən
Şımşat – şımşək
Şırıl-şırıl – şırıl-şırıl, dalğa-dalğa, axar
Şırıldamağ – şırıldamaq
Şiftə – kabab
Şil – şil, iflic
Şilliti – bir işi könülsüz görmək
Şillo – şil
Şinnik – sıxlıq, qələbəlik
Şirim – dodağı qabarıq
Şiryaz – yapışdırıcı
Şişçi – mıx (*nal*), şiş və s. düzəldən usta
Şişko – kök, şişman
Şum – yas, bədbəxtlik
Şum günü – uğursuz gün
Şumdar – bədbəxtlik gətirən
Şülinq – yüngül əxlaqlı qadın

T

Tabak – peyin
Tabbax – ocaq, soba
Tağara – böyük qab
Taxça – taxça, divarda oyulan rəf
Taxım – dəstə
Taq etmək – bezmək, cana yığılmaq, səbri tükənmək
Taqalat – yamaq
Talaq – boşanmaq
Talaş – təlaş
Tambura – musiqi aləti
Tamğa – damğa, möhür
Tana – sırğa
Tandır – təndir
Tapdamağ – kötəkləmək
Tapxır – sürü

Tapxur – dəfə, kərə
Tapı – evin sənədi
Tapmağ – tapmaq
Taptapa – təzək
Taraş olmaq – saç-saqqalı qırıxdırmaq
Tarma – terras, eyvan
Tas – tas
Tav – taqət, dözümlük, qüvvət
Tay – tay, tərəf, parça, dilim, bir yaşı tamam olmuş at
Təbənə – yorğan iynəsi
Tədavü – müalicə
Təgbir – tədbir
Təhəmmül – dözümlük
Təhnə – acı, tikanlı
Təhpül – kir, çöp
Təxmisçi – qəhvədöyən
Təxti-rəvan – fayton, kəcavə
Təkərlək – təkər
Təkəşər – dəyişik, tərs
Təkləməğ – itələmək
Tələsük – tələsik
Təlx – acı, kal
Tənsəməğ – diqqət ayırmaq, qiymət vermək
Təpçiməğ – dəlik yeri tikmək, yırtığı yamamaq
Tərəcə – kiçik rəf
Təskan – atmaca
Təslənməğ – yavaş-yavaş geri dönmək
Tiftik – ləkə
Tivir – rəng, biçim
Toxlu – bir yaşını başa vurmuş quzu
Toppuğ – topuq
Tosnuğ – kiçik təpə
Tozanağ – qasırğa, tozanaq
Töşgün – biçimsiz, çirkin
Tuc – tunc
Tuluğ – tuluq
Tumman – tuman, don

Turş – turş
Tüfəng – tüfəng
Tük – tük
Tüləy – fürsət, şans
Tüləysiz – uyğunsuz, tərsinə
Türtan – şübhə, şəkk
Tütüz – vasvası

U

Uculamağ – sarmaşmaq
Uçağac – dar ağac
Uçlum – uçurum
Uçmağ – cənnət
Uçuğ // uçux – uçuq (*dodaqda*)
Uçunmağ – gizli sirri açmaq
Uçuntu – qılgılcım
Udum – udum
Uğur – uğur, qismət, ruzi
Uğursuz – bədbəxt, bəxtsiz
Uxçur – tumanbağı
Ulloğ-bulloğ – qarma-qarışıq
Umağ – arzu, dilək
Ummağ – gözləmək, ümid etmək, ummaq
Ummi – savadsız, cahil
Urğul – bitki növü
Ustra – ülgüc
Uşağ – uşaq
Uydu xəlif – hər işə qarışan əfsanəvi varlıq
Uyku – yuxu
Uymağ – ayaqlaşmaq, uyğun gəlmək
Uz – arı, təmiz
Uzun izri – uzunboylu, nəhəng
Uzun-uzun – əncir növü

Ü

Üc – uc
Ücrət – qiymət
Ücüt – səbr, dözmək
Üçadim – idman oyunu
Ükka – yağ tulumu
Ülə – qəzəblənmək
Üləməğ – ulamaq
Ülən – oğlan, adam (*müraciət forması*)
Ülkər – ulduz
Üllə – yatmaq, uyumaq
Ün – səs
Ürəgi pıt-pıt yatmaq – ürəyi çırpınmaq
Ürpənməğ – üşümək, titrəmək
Üsgək // üskək – yüksək
Üsküt olmağ – susmaq
Ütələməğ – ötmək, qaqqıldamaq (*toyuq, quş*)
Ütsuz – qorxaq
Üzbar – qıcolma
Üzgün – üzgün, uzaq
Üzgünçi – üzgücü
Üzli – ağır təbiətli
Üzü-kuyyu – qarniüstə

V

Vadman – nərdivan
Vah – təəccüb və təəssüf zamanı istifadə edilən ifadə
Vali – vilayət başçısı, vali
Vapur – qayıq, gəmi
Varavurd etməğ – öz-özünə danışmaq
Varlıqsız – yoxsul
Varraz – bostançı
Varvar – tapança

Vaxta – az qalmış
Vayı – görə
Vayvay yımirtası – hər şeydən tez inciyən, küsəyən
Vaz keçməğ – fikrindən dönmək, vaz keçmək
Vəlih olmağ – valeh olmaq
Vır // vur – sərsəm, dəli
Virgi – hədiyyə, bağışlanmış əşya
Vitirri – boşuna, əbəs
Vız – vızılı
Vızıldamağ – vızıldamaq, milçəyin çıxardığı səs
Vüsulə gəlməğ – hasilə gəlmək

Y

Yaban – yad, qərib
Yad – yad, qərib
Yağ yarası – kor çiban
Yağır – yara
Yağırı basılmağ – yarasına dəymək
Yağırır – çirkli
Yağış – yağış
Yağlığ – dəsmal
Yaxa – yaxa, tərəf
Yaxun – yaxın
Yal – kiçik təpə
Yalağ – yalaq , yaltaqlıq edən, qarınqulu, yava
Yalan qırmağ – yalan uydurmaq
Yalav – alov
Yalğuz – yalnız
Yalınçağ – çılpaq
Yalınqat – çılpaq, üryan
Yalmamağ – əmmək
Yamaçı – pinəçi
Yamşağ – baş örtüyü, yaşmaq
Yamşanmağ – baş bağlamaq

Yan – tərəf, əyri
 Yanaş – əyri
 Yandırma – alaq otu
 Yandıracaq – odun
 Yanşaq – gəvəzə, çox danışan
 Yanuğ – yanıq
 Yapmaq – düzəltmək
 Yaramaz – yaramaz, dəcəl
 Yarmaça – çırpı, tikanlı ağac
 Yarpız – yarpız
 Yasağ – yasaq, qadağa
 Yası – toran vaxtı
 Yalıq – yası düşmüş şəxslərə verilən pul və əşyalar
 Yatağ – yataq, yorğan-döşək
 Yavağ // yanağ – yanaq
 Yavan – yavan (*qatqısız*)
 Yavan ağız – dilsiz
 Yavan çörək – yavan (*qatqısız*) çörək
 Yavuz – dəliqanlı
 Yay – yay, çəngəl
 Yayan – piyada
 Yaylıq – yanlış
 Yayvan – geniş
 Yaz uldurumu – gözəgörünməz bəla
 Yazı – çöl
 Yelləpə – kəpənək
 Yeri ləqq olmaq – vəzifədən çıxarılmaq
 Yerişməğ – yetişmək
 Yesir – nökr, xidmətçi qadın
 Yeşartı – yaşıllıq
 Yetgili – cavabdeh, səlahiyyətli
 Yev – ev
 Yey – yaxşı, üstün
 Yəxəməğ // yumağ – yumaq
 Yığmaq – toplamaq
 Yığnağ – toplanmaq
 Yımirtanı pəkləməğ – açıq danışmaq

Yırqat – rəncbər
Yim – yem
Yingi – yeni
Yirişmiş – ərən, igid
Yitik – xəbərdar
Yoğun – kök, şişman
Yol dabamağ – yola davam etmək
Yola yıxmağ – aldatmaq, qane etmək
Yolçu – qonaq
Yollamağ – yollamaq, göndərmək
Yollanmağ – yollanmaq, yola düşmək
Yoluxmağ – xəstəni ziyarət edib vəziyyətindən xəbərdar olmaq
Yonka – taxta parçası
Yuxlamağ – yatmaq
Yuxlamış – tənbel
Yuxu – yuxu
Yumağ – yumaq
Yurt – nəvə, nəsil
Yüklü – yüklü, hamilə, gəbə
Yüngül – yüngül, oynaq, çılğın

Z

Zabun – zəif
Zağ – qarğa
Zağal – cığal
Zağıt – qan təzyiqi
Zağlanmağ – rahatlanmaq
Zalxım – salxım
Zampara – şorgöz, avara
Zarını – süddən doymayan yeni doğulmuş uşaq
Zeybək – qorxmaz, cəsur
Zəhyə – iribuynuzlu qurbanlıq mal
Zəxrəfə – naxış
Zəqnəbut – zəhər

Zəndiq – zalım, zındıq
Zənənə – şirin, gözəl
Zəru-zəbər – alt-üst
Zərzəmi – zirzəmi
Zıqna – lap az
Zılıq // zılıq – çuğundur
Zımrıq – nəştər, əqrəb (*arı*) iynəsi
Zıncar – pas
Zındar – sərt daş
Zınıq – iylənmiş yumurta, balıq qoxusu
Zıplamağ – atılıb-düşmək, hoppanmaq
Zır dəlli – dəli, ağılsız
Zırnapa – düdük, qamışdan hazırlanmış tütək
Zigdir – ərköyün
Zil – zəng
Zil – zil, qara
Zillə – şillə
Zillit – aşırıq havası, kassaya qoyulan az miqdarda pul
Zingil – yağda qızardılmış yumru xəmir
Ziraət – əkin, kənd təsərrüfatı
Ziraət mühəndisi – aqronom
Zirric – bitki növü
Ziryə – zireh
Zivriməğ – uşağın ağlaması
Ziyləməğ // ziyildəməğ – sızıldamaq
Zoğ yutmağ – sümüyünə düşmək, xoşuna gəlmək
Zoqıldamağ – titrəmək, əsmək, ağrıdan zıqqıldamaq
Zopur – centlmen, alicənab
Zort çəkməğ – dərindən ah çəkmək
Zubun – xalat, qadın paltarı
Zumzuğ – yumruq
Zügürt – subay
Zülümət – zülmət
Zülümətxana – qəbir

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Adilov M. Azərbaycan dilində təqlidi sözlər. Bakı, Maarif, 1979.
2. Ağasıoğlu F. Dastanlarda türk tarixi. Bakı, Ağrıdağ, 2021.
3. Axundov, A. Dil və mədəniyyət. Bakı, Yazıçı, 1992.
4. Axundov A. Seçilmiş əsərləri (II cilddə). Bakı, Elm, 2018.
5. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, Maarif, 1979.
6. Araslı, H. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı, Azəruşaqgəncnəşr, 1958.
7. Aslanov A. Müasir Azərbaycan dilində qrammatik kateqoriyalar. Bakı, Maarif, 1985.
8. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (4 cilddə). Bakı, Elm, 1987.
9. Bağirov Q. Azərbaycan dilində feillərin leksik-semantik inkişafı, Bakı, Maarif, 1971.
10. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının nəzəri əsasları. Bakı, Maarif, 1978.
11. Cəfərov C. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1982.
12. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, Elm, 1960.
13. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı, Maarif, 1982.
14. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfologiyası. Bakı, Maarif, 1988.
15. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin səs quruluşu. Bakı, Maarif, 1983.
16. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, Azərtədris-nəşr, 1962.
17. Dəmirçizadə Ə. Azəri ədəbi dili tarixi. Bakı, AFM, 1967.
18. Əfəndizadə Ə. Düzgün yazı təliminin elmi əsasları. Bakı, Maarif, 1975.
19. Əlizadə S. Əski Azərbaycan yazısı, Bakı, Universitet, 1993.
20. Əlizadə S. Orta əsrlərdə Azərbaycan yazı dili. Bakı, Maarif, 1985.

21. Əlizadə Z. Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər. Bakı, Elm, 1965.
22. Hacıyev T., Vəliyev K. Azərbaycan dili tarixi. Bakı, Maarif, 1983.
23. Hacıyeva Z. Əski əlifba, Bakı, Elm, 1989.
24. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilində sözlərin strukturası və formaları. Bakı, Maarif, 1985.
25. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili (morfologiya). Bakı, Maarif, 1983.
26. İsmayılov N. Frazelogiya lüğəti. Bakı, Çıraq, 2004.
27. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis). Bakı, Universitet, 2000.
28. Qasımov İ. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Elm, 2017.
29. Qurbanov A. İnsan və dil, Bakı, Maarif, 1973.
30. Qurbanov A. Ümumi dilçilik, Bakı, Maarif, 1977.
31. Manafov E. Azərbaycan dili. Bakı, Güvən, 2019.
32. Məlikov İ. Xətt-ümumtürk dil paralelləri. Bakı, AFM. 1984.
33. Məmmədi A. Ərəbcə-azərbaycanca qarşılıqlı atalar sözləri və zərbi-məsəllər. Bakı, Elm, 1978.
34. Məmmədov N. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı, Maarif, 1971.
35. Məmmədov N. Dilçiliyin əsasları. Azərtədrisnəşr, 1961.
36. Məmmədov Y. Orxon-Yenisey adlarında adlar. Bakı, Maarif, 1981.
37. Mirzəyev H. Müasir Azərbaycan dilində təsirli və təsirsiz feillər. Bakı, Maarif, 1979.
38. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı, Elm, 1962.
39. Nağısoylu M., Zeynallı M., Hüseynov S. Azərbaycan dili. Bakı, Güvən, 2014.
40. Paşayev Q. (tərtibçi). İraq türkmən nağılları. Bakı, Təhsil, 2014.
41. Paşayev Q. Altı il Dəclə-Fərat sahillərində. Bakı, Yazıçı, 1985.
42. Paşayev Q. Fonetika (Giriş)/İraq türkmən ləhcəsi. Bakı, Elm, 2004.
43. Paşayev Q. Kərkük dialektinin fonetikasi. Bakı, Elm, 2003.
44. Paşayev Q. Kərkük folklorunun janrları. Bakı, Elm, 2003.
45. Paşayev Q. Seçilmiş əsərləri (VII cildə). Bakı, Təhsil, 2012.

46. Paşayev Q, Bəndəroğlu Ə. Azərbaycan folkloru antalogiyası. Bakı, Ağrıdağ, 1999.
47. Rəhimov M. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşma tarixi. Bakı, Elm, 1965.
48. Rəsulov Ə, Rüstəmov R. Türk dili. Bakı, Universitet, 2000.
49. Sadiq Ş., Nəcəfov E., Əsədov A. Azərbaycan dili. Bakı, Hədəf, 2024.
50. Seyidov M. Azərbaycan mifik təsəvvürünün qaynaqları. Bakı, Yazıçı, 1983.
51. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Elm, 1968.
52. Şükürov Ə., Məhərrəmov A. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, Maarif, 1976.
53. Türk dillərinin müqayisəli tədqiqi. Bakı, Elm, 2024.
54. Yusifov M. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. Bakı, Maarif, 1984.
55. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, Maarif, 1981.

Türk dilində

56. Aksoy A. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. İstanbul, İnkılap yayıncılık. 2015.
57. Bayatlı H. İrak türkmen türkçesi. İstanbul, TDK, 1996.
58. Baykara T. Türk, türklük ve türkler. İstanbul, Sanat Yayıncılık, 2006.
59. Benderoğlu A. Atasözlerimiz. Bağdat, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1988.
60. Dakuki İ. Irak Türkmenleri Dilleri, Tarihleri ve Edebiyatları. İstanbul, Güven yayınları. 1970.
61. Dakuklu M. H. Eski Sözler Bahçesi. Bağdat, Dar El-şuun El-sakafiye. 1989.
62. Doğan L. Türkmen Atasözleri, (Türkmen Nakılları). Edirne, Parafihş yayınları, 2013.

63. Ercilasun A. Türk Lehçeleri Grameri. Ankara, Akçağ yayınları, 2012.
64. Ergin M. Türk Dil Bilgisi. İstanbul: Bayrak basım evi, 2013.
65. Geldiyev G. ve Karayunusoğlu Y. Karşılaştırmalı Türkmen atasözleri. Ankara, TDK yayınları, 2017.
66. Gülsevil G. Eski Anadolu Türkçesinde ekler. Ankara, TDK yayınları, 2011.
67. Gündüz T. Oğuzlar/Türkmenler/Türkler. Ankara, Yeditepe yayınevi, 2009.
68. Hacıeminoğlu N. Karahanlı Türkçesi. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.
69. Hürmüzlü E. Irak'ta Türkmen varlığı. İstanbul, Kerkuk Vakfı Yayınları, 2003
70. Hürmüzlü H. Irak türkmen terkçesi sözlüğü. Kerkük, Fuzuli matbaası, 2013.
71. Korkmaz Z. Güney-Batı Anadolu ağızları ses bilgisi (fonetik). Ankara, TDK yayınları, 1994.
72. Korkmaz Z. Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014.
73. Korkmaz Z. Türkiye Türkçesi grameri, Şekil bilgisi. Ankara, TDK yayınları, 2009.
74. Özkan N. Türk Dilinin Yurtları. Ankara, Akçağ Yayınevi, 2002.
75. Saatçi S. Irak Türkmenleri. İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2003.
76. Soykut İ. H. Türk Atalar Sözü Hazinesi. İstanbul, Ülker Yayınları, 1974.
77. Talat T. Çağdaş Türk Dilleri Makaleleri. Ankara, Grafiker Yayınları, 2005.
78. Tekin T. Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler. Ankara, Simurg Yayınları, 1995.
79. Terzibaşı A. Arzı-Kanber (Kerkük Ağzı). İstanbul, Fatih Matbaası, 1971.
80. Yıldız M. İtalyan Seyyahlarına Göre Akkoyunlu-Osmanlı İlişkileri ve Türkmenler. İstanbul, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2019.

Türkman dilindä (ərab əlifbasi ilə)

81. بایاتلی، م. دیلیمیز، بغداد، دار الشؤون و الثقافة العامة، 1988.
82. یزرگان، ن. خلق شعرینده ن بیزیم اوغلان، کرکوک، جمهوریت باصیم نه وی، 1976.
83. بندراوغلو، ع. عراق تورکمان دیلی، بغداد، حریت باصیم نه وی، 1977.
84. ترزی باشی، ع. کرکوک اسکیلر سوزو، بغداد، زمان باصیم نه وی، 1972.
85. داقوقلو، م. خ. بغداد، دیل بیلگیسی، تضامن باصیم نه وی، 1972.

Ərəb dilində

86. ابن الأثير. الكامل في التاريخ. بيروت، دار الصادر، 2005.
87. ابن الجوزي. المنتظم في تاريخ الملوك و الأمم. موصل، مطابع التعليم العالي، 1990.
88. ابن حوقل. صورة الأرض. بيروت، دار مكتبة الحياة، 1992.
89. ابن منظور. لسان العرب. بيروت، دار الصادر، 2000.
90. الأربلي، ح. د. الترك و التاريخ التركي في العراق. أربيل، مكتب التفسير، 2018.
91. اوزطنا، ي. المدخل الى التاريخ التركي. بيروت، الدار العربية للموسوعات، 2005.
92. الحسني، ع. تاريخ العراق السياسي الحديث. بغداد، دار الشؤون الثقافية، 1989.
93. حسين، م. م. أربيل في العهد الاتاكي. أربيل، مكتب التفسير، 2014.
94. الحموي، ي. معجم البلدان. بيروت، دار الصادر، 2005.
95. رحمتي، ر.أ. التهجير الصيني في تركستان الشرقية. مكة المكرمة، رابطة العالم الإسلامي، 1989.
96. سليم، أ. تاريخ العراق - إيران - آسيا الصغرى. مصر، دار المعرفة الجامعية، 2000.
97. صانع، س. تاريخ الموصل. مصر، المطبعة السلفية، 1923.
98. العزاوي، ع. تاريخ العراق بين احتلالين. بغداد، مكتبة بغداد، 1935.
99. فوزي، ف. تاريخ العراق في عصور الخلافة العربية الإسلامية. بغداد، الدار العربية للطباعة، 1968.
100. الفيروزآبادي. القاموس المحيط. القاهرة، الخزانة السلطانية الملكية، 2012.

Rus dilində

101. Бартольд В.В. Книга моего Деда Коркута. Москва, 1962.
102. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. Москва., 1979.
103. Бунятов З. М. Азербайджан в VII-IX вв. Баку, Элм, 1962.
104. Гаджиева Н. З. Тюркоязычные ареалы Кавказа. Москва, 1979.
105. Гумилев А.А. Древние тюрки. Москва, 1967.
106. Дяконов И.М. История Мидии. Москва, 1967.
107. Кононов, А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. Москва, 1956.
108. Серебrenников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Баку, 1979.
109. Шербак А. Огузнаме. Мухаббатнаме. Москва, 1959.
110. Юсифов Ю. Элам. Социально-экономическая история. Москва, 1968.